

Управління культури, з питань релігії
та національностей Волинської обласної державної адміністрації
Камінь-Каширська районна рада
Камінь-Каширська райдержадміністрація
Камінь-Каширський районний краєзнавчий музей
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Волинська обласна організація ветеранів України
Центр дослідів Волині при Волинському національному університеті імені Лесі Українки
Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти
Волинський краєзнавчий музей
Державний архів Волинської області
Кафедра музеєзнавства, пам'ятокознавства та інформаційно-аналітичної діяльності
Волинського національного університету імені Лесі Українки

«Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський район в історії України та Волині»

Науковий збірник

Випуск 69

LXIX Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча

Конференція, 19–20 жовтня 2020 року

Луцьк – Камінь-Каширський – 2020

УДК [93 + 02] (477.82) 08
ББК 63.3(4 УКР – 4 ВОЛ) я 43+78.33
М 62

Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський район в історії України і Волині. Науковий збірник. Випуск 69. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, Луцьк-Камінь-Каширський. Упоряд.: Г. Бондаренко, А. Силюк, А. Шваб, С. Чибирак. Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2020. – 198с.

У збірнику вміщено статті та повідомлення про Камінь-Каширський район, його природу, історію, культуру, етнографію, населені пункти, історичні постаті тощо.

Розраховано на краєзнавців, дослідників, науковців, музейних, архівних і бібліотечних працівників.

Оргкомітет конференції

Сус Віктор – голова Камінь-Каширської районної ради, голова оргкомітету
Хитрик Валерій – керуючий справами Камінь-Каширської районної ради
Бондаренко Геннадій – голова ВООНСКУ, кандидат історичних наук, професор
Важатко Оксана – директор Волинського краєзнавчого музею
Гулько Геннадій – заступник голови Волинської обласної ради ветеранів,
Заслужений працівник культури
Дем'янюк Олександр – заступник голови ВООНСКУ, проректор ВІППО, доктор історичних наук, професор
Карасюк Сергій – директор Державного архіву Волинської області
Олешко Петро – ректор ВІППО, кандидат історичних наук, доцент
Силюк Анатолій – заступник голови ВООНСКУ, Заслужений працівник культури
Суцук Оксана – голова Волинської організації УТОПК, кандидат історичних наук
Чибирак Світлана – відповідальний секретар ВООНСКУ, кандидат історичних наук, доцент
Чубара Ольга – начальник управління культури, з питань релігії та національностей Волинської облдержадміністрації
Шваб Анатолій – заступник голови ВООНСКУ, доктор історичних наук, професор

Матеріали надруковані в авторській редакції

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО

Шановні учасники Всеукраїнської краєзнавчої конференції!

Наша поліська земля з центром в Камені-Каширському свої витоки веде від часів Київської Русі. Земля Камінь-Каширщини овіяна легендами далекого минулого, звеличена відвагою й боротьбою пращурів. Це край звитяги могутнього Волинсько-Галицького князівства та непокірних духом борців за свободу і незалежність. Взявши початок із давньої фортеці, яка стала форпостом держави, місто Камінь-Каширський в усі часи було адміністративним центром Волинського Полісся. Утворений в липні 2020 року новий Камінь-Каширський район має площу 4722,6 км², загальною чисельністю населення – 131592 чол., об'єднавши в своїх межах території бувших Камінь-Каширського, Любешівського та частини Маневицького районів.

Минулі десятиліття стали для жителів району часом глибоких соціально-економічних перетворень. Славетна доля краю наповнилася за цей час яскравими й значними подіями, піднеслася трудовою звитягою, утвердилася вагомими досягненнями економіки, культури та освіти.

Камінькаширців різних поколінь завжди об'єднувало волелюбне, миролюбне й працелюбне ество їхніх душ, споконвічне прагнення державного ствердження, духовної соборності.

Жителі Камінь-Каширщини глибоко шанують славні сторінки власної історії, творять сучасність та з оптимізмом дивляться у завтрашній день. Сьогодні тут живуть і

трудяться справжні господарі своєї землі, які сумлінну працю, патріотизм і державницьку відповідальність спрямовують на розвиток краю і рідної держави.

Матеріали краєзнавчих досліджень, вміщені в цьому збірнику ознайомлюють з особливостями нашого району в новому форматі, його непересічною історією і культурою.

Висловлюю впевненість, що краєзнавча конференція дасть новий поштовх для вивчення історичного минулого нашої землі. Матеріали конференції будуть використані для навчання і патріотичного виховання, передані в школи і бібліотеки регіону.

Від усього серця зичу учасникам конференції міцного здоров'я, щастя, достатку, нових здобутків на благо рідної України.

Наш гостинний край завжди радісно зустрине вас!

Голова Камінь-Каширської
районної ради

В. І. Сус

РОЗДІЛ I. ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ КАМІНЬ-КАШИРСЬКОГО РЕГІОНУ

Денисюк Василь

КОНФЛІКТ МІЩАН ТА ВЛАСНИКА КАМЕНЯ-КАШИРСЬКОГО У 1817–1837 рр.

Перша половина XIX ст. принесла для Правобережної України низку малопомітних, але важливих змін в соціально-економічному та суспільно-політичному житті. Після приєднання регіону до Російської імперії наприкінці XVIII ст. багато елементів укладу було успадковано у нові реалії. Відсутність великих міст та наявність значної кількості дрібних, які в правовому аспекті мали статус переважно «містечок», залишалося однією з найхарактерніших особливостей Правобережжя у першій половині XIX ст.

Правобережне «містечко» вело свої традиції в переважній більшості від періоду приналежності регіону до Речі Посполитої. У зазначений період містами називали тільки ті населені пункти, які були повітовими або губернськими центрами, усі інші типи міських поселень – містечками. Маючи низку відмінностей від сіл та міст, одночасно подекуди поєднуючи їх особливості, містечка виконували функції неформального комунікатора між «селом» та «містом», мешканцями сіл та владних інституцій. Особливо це характерно для випадків, коли містечка були центрами ключів – господарських об'єднань кількох населених пунктів, що належали одному власнику [14, с. 280; 17, с. 494].

Досить велика частина містечок і навіть міст регіону були приватними володіннями. Половина (шість із дванадцяти) повітових центрів перебували у приватній власності (Дубно, Ізяслав, Овруч, Острог, Рівне, Старокостянтинів) [18, с. 34]. Містечка мали органи місцевого самоуправління. Магістрат обирали міщани і затверджувала влада. Управляли усіма повітовими містами та деякими містечками відповідно до норм магдебурзького права. Поряд з християнами тут існували іудейські (єврейські) общини [15, с. 61–62; 16, с. 171].

Згідно з офіційними даними, станом на 1811 р. у Волинській губернії нараховувалося 9 837 міщан-християн і 22 344 міщан-євреїв [13, арк. 1–15 зв.]. За ревізією 1851 р., у губернії було 95 262 міщан, з них 12 755 – християн, 82 507 – євреїв [19, с. 33]. Незважаючи на великі похибки і неточності в статистичних даних початку XIX ст., можемо погодитися з тезою про те, що частка міщани-християни складала незначну частину населення регіону. За підрахунками М. Крикуна, за переписом населення 1795 р. стан міщан християнських віровизнань і всього (окрім купців) єврейського населення міст, містечок і сіл був порівняно нечисленним в соціальній структурі регіону (5,78 %) [21, с. 587].

Однак, роль міщан-християн у боротьбі з поміщиками, які намагалися прирівняти міщан до кріпосних селян, була досить помітною. Досить часто саме в містечках зароджувалися виступи проти місцевих поміщиків. Такі бунти могли впливати і на сусідні містечка.

Розмірковуючи над підґрунтям виникнення конфліктів між мешканцями окремих містечок та їхніми власниками, варто відмітити, що в період до 1795 р. низка містечок мали оформлені відповідно до законів Речі Посполитої домовленості між громадою міщан та власником. Після того, як регіон був закріплений у складі Російської імперії, ці домовленості втратили юридичну силу та потребували ревізії. Цим часто користувалися власники містечок. Типовою була практика першої половини XIX ст., коли за кілька десятиліть статус міщан-християн змінювався з особисто вільного населення на селян-кріпаків [14, с. 285–287]. Подібні конфлікти міщан та власника можна відстежити у місті Дубно, містечках Черногородок [14, арк. 1 зв.–2], Смідин, Вижва, Миляновичі, Міхнівка [15, с. 282–283, 287–289] Ковельського повіту, Троянівки, Лишнівки та Чарторийська [22, с. 312; 23, с. 61–62] Луцького повіту.

Варто погодитися з висновками О. Карліної про те, що боротьба мешканців містечок за дотримання владою і власником норм магдебурзького права зумовлювалась, по-перше, прагненням зберегти за собою міщанський статус, який пов'язувався в їхній свідомості з невиконанням панщини і нерегулярних повинностей, по-друге, гарантував певну самостійність у розпорядженні землею в межах маєтку, по-третє, давав можливість самостійно вирішувати поточні проблеми містечка [14, с. 289].

Окрім того, у період 30–50-х рр. XIX ст. багато поміщицьких господарств занепадало, що описано в низці джерел. Поширеними стали позики під заставу нерухомого майна. Станом на середину 50-х років XIX ст. близько 25 % поміщицьких господарств Волині були заставлені та перезаставлені. За свідченнями сучасників, банкрутство стало типовим явищем [20, с. 60]. Погіршення матеріального становища поміщики намагалися компенсувати завдяки посиленню соціального визиску селян. Сучасник згадував, що після придушення Листопадового повстання поміщики сконцентрували увагу на своїх господарствах. Вони забирали у селян хутори, млини, земельні ділянки, які перевищували норму, забороняли селянам відлучатися з села на заробітки [24, с. 42–43]. Це стало додатковим фактором, що сприяв наростанню конфліктності між власниками та мешканцями населених пунктів.

Передумови початку конфлікту міщан та власника Каменя-Каширського Ковельського повіту виглядають типовими. Графи Красицькі володіли містечком та низкою сусідніх сіл з 1653 р., коли воно відійшло від Саншуків-Коширських після смерті Адама Сангушка [25, s. 170–171]. Очевидно, перший етап боротьби міщан за свої права можна віднести до періоду 1817–1827 рр. Конфлікт перейшов у судову площину у 1818 р. Крушицький, повірений тогочасної власниці містечка Красицької, подав скаргу на міщан до суду про їх непослух [4, арк. 67–76]. У той період у справі фігурували документи на привілеї міщан. На думку власника містечка у 1830-х роках Владислава Красицького, вони були сфальсифіковані (як і селянам містечком Несухойже) дяком Нестором Михалевичем. Керівниками боротьби міщан він відмічав Л. Панасюка, Я. Соловея, П. Дмитрика, П. Сасюка, М. Занчука.

Після першого етапу зтяжної боротьби рішеннями повітової і губерньської влади та Сенату в 1827 р. міщанам наказали відробляти низку повинностей. З іншого боку, маніфестом від 22 серпня 1826 р. їх було звільнено від покарання за боротьбу. Цілком імовірно, що це деякою мірою вплинуло на прагнення міщан і далі боротися за привілеї. У 1829 р. повітовий стряпчий Щербак писав особисто до П. Сасюка та М. Занчука, нагадуючи, що вони повинні відробляти панщину як і усі інші. За свідченнями В. Красицького, у тому ж році міщани відступили від нового позову та зобов'язалися відробляти повинності [4, арк. 39 зв., 175].

Другий етап боротьби тривав у 1836–1837 рр. Досить складно реконструювати події боротьби в чіткому хронологічному порядку через несистематичність і суперечливість письмових свідчень, які свідки та учасники подій давали після придушення виступу, а також через рідкісність згадок про дати у документах. Однак, спробуємо спочатку реконструювати хронологію подій, а після того визначити причини, особливості і наслідки боротьби міщан та власника Каменя-Каширського в 1836–1837 рр.

Другий етап боротьби розпочало рішення Сенату від 5 грудня 1835 р. про визнання міщан Каменя-Каширського вотчинними міщанами В. Красицького [4, арк. 24–25]. У січні 1836 р. засідатель Ковельського нижнього земського суду Семашко прибув з повітовим стряпчим в містечко для того, щоб повідомити мешканців про рішення Сенату щодо узаконення їх статусу вотчинних міщан. Воно було зачитане в присутності жителів містечка. Однак вони відмовилися підписувати документ, який засвідчував би те, що вони ознайомилися з рішенням. Лідери громади Потап і Макар Занчуки та Петро Сасюк (два останніх брали участь у боротьбі з поміщиком у 1817–1827 рр.) закликали міщан не завершувати боротьбу, аргументуючи це тим, що повинен був розпочатися новий етап судового процесу, який міг нейтралізувати рішення Сенату. Згаданих лідерів громади відразу було заарештовано і відправлено на деякий час до Ковеля «під суворим військовим наглядом» [3, арк. 2–3; 4, арк. 40].

Проте після повернення П. Сасюк і П. Занчук почали організовувати міщан до боротьби. У січні 1836 р. – лютому 1837 р. підготовка міщан до нового етапу протистояння відбувалася досить швидко та динамічно. У цей час до боротьби було залучено любомльського міщанина Якова Сушкевича як радника (він мав успішний досвід подібної боротьби у містечку Любомль), міщани збирали гроші, готували документи, навіть налагоджували певні зв'язки в Санкт-Петербурзі.

13 лютим 1837 р. камінь-каширські міщани уповноважили П. Сасюка, П. Занчука, З. Мисика і Д. Войтусика представниками громади. На думку В. Красицького, лідери міщан планували розпочати один судовий позов у Луцьку, інший – в Ковелі. Зокрема, Г. Омелянчук, М. Войтусик і С. Дмитрик подали прохання до Ковельського земського суду 8 березня 1837 р.

Дізнавшись про це, В. Красицький з допомогою ковельської поліції повернув усіх міщан до Каменя-Каширського [4, арк. 21–22, 40–41].

У середині березня відносини між представниками маєткової адміністрації та міщанами значно загострилися. 16.03.1837 р. згадані репрезентанти громади (П. Сасюк, П. Занчук, З. Мисик та Д. Войтусик) одночасно з управителем камінь-каширського ключа уповноваженим графа Красицького С. Володзько приїхали до повітового центру, де окремо склали два «прохання» владі. П. Сасюк з односельцями просив владу захистити їх від утисків та образ графа Красицького, заборонити йому вмішуватися в справи збирання податків та «рекрутських грошей». Натомість С. Володзько констатував, що незважаючи на рішення Сенату від 5 грудня 1835 р. про визнання вотчинними міщанами графа Красицького жителів Камінь-Каширського, вони і надалі пробують змінити своє становище [4, арк. 20–25].

Черговий акт непокори, який переріс у відкритий бунт відбувся 19–20 березня 1837 р. Приводом до цього стало рішення В. Красицького переселити попередньо заарештованих (їх утримували не в Камінь-Каширському) лідерів громади П. Сасюка та П. Занчука в інше своє помістя в сусідній Гродненській губернії. Це було заплановано на 19.03.1837 р. Проте міщани великою групою (приблизно 80 чоловіків та 80 жінок) на чолі з Осипом Керебом і Василем Сасюком відбили в слуг поміщика майно арештантів, яке без їхньої присутності склали на вози, та попрямували спочатку до двору В. Красицького, де викрикували: «Або ми загинемо, або ви кінець-вкінець!». Звільнивши там з-під арешту Г. Омелянчука, С. Дмитрика, яких збиралися конвоювати до Ковельського суду, бунтівники попрямували до головного управителя С. Володзька, а потім – до економа Мислинського. За словами Мислинського, міщани зайняли помістя, вимагали в нього якісь документи [3, арк. 159–160; 4, арк. 41–41 зв.].

Наступного дня 20 березня 1837 р., дізнавшись про те, що з Ковеля ведуть лідерів громади П. Сасюка, П. Занчука, Д. Войтусика і З. Мисика, міщани попрямували в сусіднє с. Нуйно. Там вони відбили їх у місцевих селян, яких, очевидно, використовували для конвоювання в Ковель. Повернувшись в Камінь-Каширський, частина бунтівників попрямувала в корчму, інші – розійшлися по домівках [4, арк. 26–26 зв., 41–42].

Невдовзі після цього відкритого та масового бунту міщан на прохання В. Красицького сюди були стягнені війська, зокрема Муромський піхотний полк, завдяки чому і було проведено арешт організаторів та керівників боротьби. Вже 22 березня 1837 р. економ Мислинський давав письмові пояснення одному з чотирьох членів військового суду, що був створений спеціально для розгляду справи [3, арк. 4; 4, арк. 26–26 зв.].

Визначивши основні хронологічні складові перебігу подій, можна окремо зосередити увагу на визначенні причин, особливостей і наслідків боротьби. За словами П. Сасюка, виступ міщан був зумовлений кількома причинами: їхньою незгодою про присвоєння статусу вотчинних міщан, пов'язаною з цим понаднормовою панщиною, віддачею у рекрути кращих селянських господарів, передачею функцій збирача податків представникам поміщика, які зловживали наданою їм владою та здійснювали махінації. Окремі з цих суджень знайшли підтвердження у свідченнях опонентів [3, арк. 1; 4, арк. 49–50]. Введення понаднормових повинностей, зокрема сторожової служби, яка не зараховувалася в загальний облік повинностей, як це бачимо у випадку з міщанами Каменя-Каширського, було досить типовим явищем для регіону у цей час. Однак це рідко було причиною незгоди селян, оскільки вони найчастіше не були ознайомлені з обсягами повинностей і податків за законом. Відмінністю цієї ситуації було, по-перше, наявність у міщан досвіду обмеженого міського самоврядування, по-друге, їхня відносна освіченість та готовність захищати свої права з допомогою судових та силових методів.

Слідство визнало причетність до бунту 42 людей, хоча, за іншими даними, у заворушеннях взяли участь близько 80 чоловіків та 80 жінок [3, арк. 8; 4, арк. 40–42]. За свідченнями очевидців, на другому етапі боротьби керівна роль відводилася П. Сасюку, П. Занчуку, Давиду Войтусику, Захару Мисику. Зокрема, П. Сасюк кілька разів звертався до односельців після церковних проповідей, на ринку та в інших ситуаціях, підбурював не відробляти повинності. Варто відмітити, що П. Сасюк та М. Занчук були єдині, хто повністю відмовився відробляти повинності після першого етапу боротьби (1817–1827 рр.) [3, арк. 23–25; 4, арк. 175].

Крім того, вони, очевидно, організували приїзд до Камінь-Каширського досвідченого в таких питаннях любомльського міщанина Якова Сушкевича. Під час подібного виступу

мешканців Любомля Володимир-Волинського повіту, які теж домагалися повернення їм статусу вільних міщан на початку XIX ст., він був бургомістром. Це була освічена людина, вона добре знала історію містечка. Управитель Любомльського маєтку називав його та ще трьох людей (всі чотири були бургомістрами) «бунтівниками», які підбурювали всіх інших любомльських міщан до виступу. Їхня боротьба завершилася успішно у 1808 р. О. Карліна припускає, що міщани Любомля єдині в повіті утворювали громаду. Вони продовжували обирати бургомістрів та брали участь у виборах магістрату м. Володимир [14, с. 283–285]. Коли Я. Сушкевич прибув до Каменя-Каширського (очевидно, десь в 1836 р.), П. Занчук та Д. Войтусик переховували його та збирали кошти з односельців на продовження боротьби [3, арк. 24–25].

Було також доведено причетність до боротьби міщан іконописця Йосипа Васютинського. За свідченнями місцевого пароха, коли він працював над розписом церкви в сусідньому селі Полиці, до нього приїжджали П. Сасюк, П. Занчук та Я. Сушкевич. За активної участі Й. Васютинського Я. Сушкевич написав «прохання» (у трьох екземплярах, адресованих імператору, Ковельському повітовому земському суду та повітовому стряпчому). Воно було грамотно складене і обґрунтовувало право міщан на волю. Автор виводив це право з історичних передумов (зокрема, було детально описано надання містечку магдебурзького права в 1442 р. та подальшу еволюцію його правового стану) та теоретичних аксіом (на зразок «міста та містечка приймають заснування своє тільки по Найвищому дозволу коронованих осіб із запрошенням вільних людей з різних місць і відведенням для них потрібної кількості землі»). Підсумовуючи написане, автор просив імператора позбавити усіх міщан Камінь-Каширського утисків графа Красицького та перевести їх в статус державних селян, як це було зроблено з мешканцями сусідніх Ратна, Вижви, Міхнівки. Документ був підписаний П. Сасюком, Н. Занчуком, З. Мисиком та Д. Войтусиком. Варто відмітити, що цей документ непокоїв представників влади найбільше. Пошуку усіх його копій та визначенню його автора було надано найвищий пріоритет в роботі суду по цій справі [3, арк. 4, 180–188]. Цей же документ із посиланням на статус міщан Ратна, Вижви, Міхнівки свідчить про тісну комунікацію між мешканцями сусідніх містечок Західного Полісся.

У виступі міщан містечка Камінь-Каширського Я. Сушкевич відіграв неоднозначну роль. Спочатку він допоміг міщанам підготувати виступ, а також скласти прохання. Крім того, він написав листа своєму «покровителю» І. Биковському, в Санкт-Петербург, у якому просив надати допомогу міщанам. Проте пізніше попередив В. Красицького про підготовку бунту селян. Коли ж владу адміністрації було відновлено за допомогою військ, а слідство почав вести спеціально створений військовий суд, Я. Сушкевич намагався всіляко відмежувати від участі у боротьбі і перекладав усю відповідальність на міщан [3, арк. 2, 162–163, 177; 4, арк. 4–5, 50 зв., 186–188].

Опис подій 19–20 березня 1837 р. загалом сходиться у свідченнях В. Красицького та П. Сасюка. Показовими є відмінності. Вони стосуються кількох аспектів: 1) В. Красицький описував завершення бунту 20 березня спільним розпиванням алкоголю в корчмі, П. Сасюк наполягав, що учасники виступу «трохи випили», 2) В. Красицький описував бунтівників озброєними, П. Сасюк – неозброєними [4, арк. 4–4 зв.].

Очевидно, з боротьбою міщан проти графа Красицького була пов'язана якась боротьба між «групами впливу» у губернії. Я. Сушкевич озброїв представників громади, які планували їхати в Санкт-Петербург, листом до І. Биковського, де просив його як «патрона» допомоги цим міщанам. Я. Сушкевич писав у цьому листі: «...весь Ковельський повіт разом із стряпчим танцюють під дудку Красицького, [а]... все місто Володимир доброзичливе до Вашого Благородія». Крім того, навіть граф В. Красицький визнав в 1837 р., що тільки завдяки впливу якихось «покровителів» представників міщан було помилувано у 1826 р. після першого етапу затяжної боротьби поміщика з міщанами [3, арк. 186–186 зв.; 4, арк. 39 зв.].

Цікаво, що услід за бунтом міщан на В. Красицького посипалися позови, подекуди сумнівної адекватності. Так, в липні 1838 р. священник православної церкви в сусідньому з Камінь-Каширськом селі Ольбля Руська Ф. Харкевич пожалівся, що в 1777 р. (тобто за 61 рік до того) котрийсь з Красицьких відібрав 6 корців землі та сінокосу «на 12 косарів» в урочищі Тихор [5, арк. 1–1 зв.]. 7 вересня 1842 р. колишній орендатор однієї з частин с. Воегоща Л. Брожський подав скаргу на графа В. Красицького, в якій вимагав видати його реманент з цього помістя [10, арк. 1–2, 29, 34]. 9 вересня 1842 р. поміщик Гродненської губернії А. Несьоловський вимагав у судовому форматі від В. Красицького віддати позику, яку нібито отримав батько відповідача від батька

позивача ще в 1807 р. [11, арк. 1–2]. Ці претензії не мали серйозних правових підстав для рішення суду на користь позивачів, проте спричиняли проблеми для В. Красицького.

Наслідки боротьби були помітними і мали негативний характер для обох сторін. Бунт міщан Камінь-Каширського зумовив значний спад доходів В. Красицького, через що він змушений був взяти кредит. У 1841 р. він спробував отримати кредит від Опікунської ради або якоїсь іншої кредитної установи. Проте виявилось, що помістя, які повинні були забезпечувати його кредит, вже мали борги, що перевищували вартість маєтків. Це спричинило відмову влади у наданні позики [7, арк. 1–1 зв., 11–16, 32–33 зв.]. Через деякий час у 1840–1843 рр. до суду було подано низку позовів від інших поміщиків про повернення заборгованих коштів. Це призвело до заборони В. Красицькому заключати кредитні угоди під заставу його помістя [9, арк. 1–1 зв., 5–5 зв.; 10, арк. 24]. Узагалі, банкрутство поміщиків губернії було, скоріше, не унікальним, а типовим явищем у той час. Однак, без сумніву, саме через виступ міщан фінансове становище В. Красицького стало настільки скрутним.

Досить швидко відомими загалу стали величезні борги інших представників Красицьких, які мали спільні або власні помістя в сусідніх з Каменем-Каширським селах. Наприклад, 7 березня 1839 р. зі столиці прийшло відношення Опікунської ради Ковельському повітовому суду, з якого виходило, що Леон (двоюридний брат В. Красицького) заборгував дворянці Лавринович 4500 руб. і спадкоємцю Боніфация Бистрого 600 руб. [6, арк. 1]. В 1842 р. через ту саму причину було накладено заборону на помістя брата Владислава Красицького Рафаеля в селі Гута Кам'яна поблизу Каменя-Каширського [8, арк. 5]. У зв'язку з матеріальними проблемами 1844 р. В. та Р. Красицькі змушені були продати значну частину своїх володінь, зокрема Замалиновський ключ в Кобринському повіті [12, арк. 1–2].

Владу маєткової адміністрації було відновлено тільки із залученням солдатів Муромського піхотного полку. Указом Волинського губернського правління від 29 травня 1840 р. було покарано 22 підсудних: усіх було заслано в арештантські роти, а двох з них ще й покарано різками [3, арк. 4, 222–233].

У виступі міщан Камінь-Каширського були свої лідери: З. Мисик, Д. Войтусик, П. Сасюк, М. і П. Заньчуки, С. Климук, У. Омелянчук та В. Гордійчук. Тільки останній був освіченим (він зміг підписатися під своїми свідченнями). Загалом, кількість безпосередніх учасників коливалася від 42 до 86 чоловіків і орієнтовно стільки ж жінок [3, арк. 2–4, 8, 23; 4, арк. 21–22]. П. Сасюк та М. Занчук разом з кількома своїми односельцями більше 20 років стояли на чолі боротьби камінь-каширських міщан проти графа Красицького. У результаті, вони були засуджені до арештантських рот.

Вводячи досліджений сюжет в історичний контекст реалій Волинської губернії першої половини ХІХ ст., варто зауважити, що випадки відкритої непокори серед актів протесту селян були особливо небезпечними для влади та поміщиків [1, с. 134].

Боротьба міщан Каменя-Каширського 1817–1837 рр. є прикладом загостреного соціального конфлікту, що мав свої особливості. Зокрема, заслуговують на особливу увагу спроби міщан боротися в першу чергу з допомогою легальних, як їм видавалося, засобів (подання прохань, судових позовів), а також залучення до боротьби одного з керівників успішного протистояння в іншому містечку – Я. Сушкевича Любомля. Незважаючи на те, що боротьба завершилася придушенням виступу з допомогою військ, а низка її учасників були засуджені, можна високо оцінити згуртованість міщанської громади Каменя-Каширського. З іншого боку, власник містечка граф В. Красицький зазнав репутаційних та матеріальних втрат у результаті цього протистояння.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гудь Б. Українсько-польські відносини в Південно-Західному краї Російської імперії (Київщина, Волинь і Поділля) в період польського національного повстання 1863–1864 рр. / Богдан Гудь // Наук. зошити іст. ф-ту : зб. наук. пр. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – Вип. 8. – Ч. 1–2. – С. 133–144.
2. Держархів Волинської обл. Ф. 363 Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр. оп. 1. Спр. 414. Справа по звинуваченню вотчинних міщан Каменя-Каширського в непокорі графу Владиславу Красицькому, в нападі на його будинок і здійсненні супротиву земській поліції, 1837–1840 рр., 235 арк.

3. Держархів Волинської обл. Ф. 363 Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр. оп. 1. Спр. 420. Справа по розслідуванню непокори вотчинних міщан Каменя-Каширського своєму графу Красицькому Владиславу, 1837–1838 рр., 258 арк.
4. Держархів Волинської обл. Ф. 363 Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр. оп. 1. Спр. 443. Справа по звинуваченню графа Красицького Владислава в захопленні землі, що належить церкві с. Руська Ольбля, 1838–1851 рр., 400 арк.
5. Держархів Волинської обл. Ф. 363 Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр. оп. 1. Спр. 490. Справа про виділення опікунською радою позики поміщику Красицькому Леону, 1839–1840 рр., 29 арк.
6. Держархів Волинської обл. Ф. 363 Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр. оп. 1. Спр. 630. Справа про видачу поміщику графу Красицькому Владиславу свідоцтва про фінансову благонадійність маєтку Каменя-Каширського, 1841–1843 рр., 50 арк.
7. Держархів Волинської обл. Ф. 363 Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр. оп. 1. Спр. 689. Справа про накладення заборони на село Гуту Кам'яну графа Красицького, 1842–1847 рр., 9 арк.
8. Держархів Волинської обл. Ф. 363 Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр. оп. 1. Спр. 690. Справа про накладення заборони на поміщиків Красицьких, 1842–1843 рр., 12 арк.
9. Держархів Волинської обл. Ф. 363 Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр. оп. 1. Спр. 755. Справа по позову поміщика Бжеського Людвіга до Красицького Владислава про виплату грошей, 1842–1852 рр., 51 арк.
10. Держархів Волинської обл. Ф. 363 Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр. оп. 1. Спр. 760. Справа по позову поміщика Несьоловського Антона до спадкоємців графа Франца і Владислава Красицького в сумі 724 руб., 1842–1845 рр., 196 арк.
11. Держархів Волинської обл. Ф. 363 Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр. оп. 1. Спр. 1008. Справа про накладення заборони на помістя графа Красицького Владислава Камінь-Каширську волость і село Воєгоще, 1847 р., 14 арк.
12. Держархів Житомирської обл. Ф. 70 Канцелярія Волинського губернатора. м. Житомир Волинської губернії. 1793–1918 рр. оп. 1. Спр. 8. Відомості, надані губернатору Волинської казенної палати, про податки, що підлягають оплаті, внесені в казну і залишені в недоїмці по губернії з 1810 р. по 1821 р., 17 арк.
13. Держархів Житомирської обл. Ф. 70 Канцелярія Волинського губернатора. м. Житомир Волинської губернії. 1793–1918 рр. оп. 1. Спр. 17. Донесення губернського прокурора про стан судових справ про осіб, що добиваються звільнення від кріпосної залежності. Відомості про невіршені справи Волинської казенної палати на 1 січня 1826 року, 18 арк.
14. Карліна О. Конфлікт між традиціями міського самоврядування і системою місцевого самоуправління на Волині наприкінці XVIII – перших десятиліттях XIX ст. / Оксана Карліна // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 7. – С. 280–289.
15. Карліна О. Міське управління в Луцьку наприкінці XVIII – середині XIX ст. / О. Карліна // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцька міська громада: історія, традиції, люди : матеріали XXVI Волин. обл. наук. іст.-краєзн. конф. / Волин. обл. т-во краєзнавців [та ін.] ; упоряд. та відп. за вип. Г. Бондаренко, А. Бондарчук, А. Силук. – Луцьк, 2007. – Вип. 26. – С. 61–65.
16. Карліна О. Організація міського управління в «заштатних» містечках Правобережної України в першій половині XIX ст. (за матеріалами Олики Волин. обл.) / О. Карліна // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2007. – № 1 : Іст. науки. – С. 170–175.
17. Карліна О. Соціокультурний портрет волинського містечка першої половини XIX ст. (за матеріалами Олицької ратуші) / Оксана Карліна // Наук. зап. Т. 19. Кн. 1 / Ін.-т археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – С. 492–504.
18. Карліна О. Типологія міських населених пунктів Волинської губернії наприкінці XVIII – середині XIX ст. / Оксана Карліна // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Історія сіл і міст Західного Полісся. Маневиччина : матеріали XIII Волин. наук. іст.-краєзн. конф. / Манев. краєзн. музей, Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки, Волин. обл. т-во краєзнавців ; упоряд. Г. Бондаренко [та ін.]. – Луцьк, 2004. – С. 34–39.

- 19.Кеппен П. Девятая ревизия. Исследования о числе жителей в России в 1851 году / Пётр Кеппен. – СПб. : Типография Императорской Академии наук, 1857. – 298 с.
- 20.Крижановська О. Поміщицькі селяни Правобережної України у 30–50-х роках XIX ст. (умови життя, суспільно-політичний світогляд, соціальний темперамент) / Оксана Крижановська ; НАН України ; Ін-т історії України. – К. : Ін-т історії України, 2008. – 186 с.
- 21.Крикун М. Воеводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях. Статті і матеріали. Львів, 2012. 702 с.
- 22.Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст. : зб. док. і матеріалів / упоряд. : Г. Болотова [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1978. – 535 с.
- 23.Селянський рух на Україні. 1826–1849 pp. : зб. док. і матеріалів / упоряд. : В. Баран [та ін.] ; редкол. : М. Лещенко (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1985. – 504 с.
- 24.Украинская деревня второй четверти нынешнего столетия (по воспоминаниям из детства) (продолжение) // Киев. старина. – 1882. – Окт. – Т. 3. – С. 39–65.
- 25.Boniecki A. Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. Cz. 1, t. 12. Warszawa: Warszawskie Towarzystwo Akcyjne S. Orgelbranda S[yn]ów, 1908. – 400 s. - <https://polona.pl/item/herbarz-polski-wiadomosci-historyczno-genealogiczne-o-rodach-szlacheckich-cz-1-t-12,MTAzNTU5MjA/188/#info:metadata>

Михалевич Микола

ПРИЧИНИ ТА ОБСТАВИНИ КОРТЕЛІСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ 23 ВЕРЕСНЯ 1942 РОКУ

Кортеліська трагедія 23 вересня 1942 року вражає своїми масштабами та жорстокістю. Ті архівні документи, які мені вдалося розшукати за останні кілька років, дають підстави стверджувати, що лише в цей день було розстріляно біля двох тисяч жителів села. Але розстріли в Кортелісах німецькі окупанти проводили і раніше, і після цієї трагедії. Ще влітку 1942 року в Кортелісах були розстріли місцевих євреїв та кількох партизанських сімей. Пізніше, у жовтні 1942 року та в листопаді 1943 року, гітлерівські карателі також знищили навколишні лісові хутори разом із їх жителями. Усе це разом дало підстави Кортеліській сільській раді написати в довідці 1976 року, що за час німецької окупації на території сільської ради було вбито 2875 чоловік [5, с.13]. Але, зрозуміло, що ця цифра є приблизною.

Багато питань викликає та звіряча жорстокість, з якою німецькі нацисти знищили ні в чому невинних людей. Найбільш просте пояснення причин трагедії, яке стало популярним ще в радянські часи, полягало в тому, що більшість кортелісців стали партизанами і в селі декілька разів були напади на німецькі війська. Але насправді все було значно прозаїчніше. В селі дійсно було створено підпільну озброєну групу, до якої увійшло кілька місцевих жителів та значно більша кількість оточенців – солдатів і командирів Червоної армії. Характерно, що ці оточенці та втікачі з німецького полону жили в селі цілком легально. Секретар сільської управи – Іван Сахарчук склав їх списки і передав коменданту поліції та в Ратнівську районну управу [4, с. 42]. Староста села - Андріян Полівода видавав їм довідки, що вони проживають в селі та займаються корисною роботою. З цими довідками вони відмічались у районній поліції. Дехто із цих військових навіть жили у сім'ях поліцейських. Наприклад, один із найбільш активних підпільників - Хома Коновальчук жив у сім'ї кортеліського коменданта поліції – Миколи Зенюка та допомагав йому по господарству та у службових справах [7, с. 28]. Борис Михайловський, військовий інженер і захисник Брестської фортеці, який був керівником підпільної організації, виконував столярні роботи в поліцейській дільниці. Не менш важливо й те, що сільський староста - Андріян Полівода, та секретар сільської управи - Іван Сахарчук, підтримували партизанів та виконували їхні доручення [8, с. 34].

Весною 1942 року кортеліська підпільна група перетворюється у партизанський загін імені Ворошилова. Активні партизанські дії в районі Кортеліс тривали досить короткий період – з травня по липень 1942 року. За це час загін під командуванням Михайловського двічі роззброював кортеліських поліцейських, але нікого з них не вбив. Було здійснено декілька нападів на німецькі гарнізони в Дивині, Ратне, Мокранах, під час яких було захоплено значну кількість

трофеїв [14, с. 3]. Оскільки тепер сільські поліцейські дільниці перетворились на легку здобич для партизанів, поліцейських із Кортеліс, Самарів та Річиці перевели в Ратне. Ще одним ефективним засобом боротьби стали засідки на дорозі Брест-Ковель. Але в середині липня, після невдалого походу на Ковель, загін Михайловського фактично розпадається. Основні його сили пішли на схід, де пізніше опинилися в складі Пінського партизанського з'єднання. А в районі Кортеліс залишилася лише невелика група чисельністю до 40 чоловік. Ця група займалася переважно грабежами місцевих селян і для німців серйозної загрози не становила. Єдиною важливою акцією цих «партизан» було знищення близько сотні кортеліських євреїв, яких ще не встигли вбити гітлерівці. Пізніше кортеліським активістам вдалося встановити в загоні дисципліну та повернути його до ідейної боротьби [8, с. 65].

Першим грізним попередженням для кортелісців стала облава 26 серпня 1942 року. Німці та поліцейські зігнали жителів села на площу біля церкви та розстріляли сім'ю партизана Андрія Ліхвана та матір партизана Василя Дордюка, а також двох юнаків з Полтавщини, які втекли з поїзда, що віз їх на роботу в Німеччину. Після цього німецький офіцер через перекладача оголосив, що якщо кортелісці не припинять допомогу партизанам, не будуть виконувати поставки продуктів та підкоряться владі, то буде розстріляне все село [1, с. 63-64]. Проте більшість людей не вірили цим погрозам, тому що жодних зв'язків із партизанами не мали і ніякої вини за собою не відчували.

Як згадує житель Кортеліс Якушик Петро Трохимович, окупанти закликали селян брати в руки вила, сокири, коси та не пускати партизанів у село. Пізніше вони навіть залучали жителів навколишніх сіл до облав на партизанів, причому ці люди мали лише палиці, а позаду них де-не-де йшли озброєні поліцейські або німці. Але прагнення гітлерівців перекласти свою власну роботу на беззахисних селян жодного ефекту не дали. На початку вересня в Кортелісі виїжджала група поліцейських на чолі з колишнім комендантом Миколою Зенюком. Вони вимагали від місцевих жителів везти в Ратне поставку м'яса, молока, хліба. Під час цієї поїздки партизани вбили двох поліцейських. Один по імені Петро Жерж був родом із села Лучичі, а інший із Хотешова. Як стверджував пізніше на допитах колишній поліцейський Андрій Кошелюк після вбивства цих поліцаїв із села Кортеліси ніяких поставок більше не поступало і ні один чоловік на роботу в Німеччину не поїхав. Крім того, ряд місцевих жителів вступили в партизанський загін і це село німці вважали партизанським [1, с. 64]. Фактично, публічна розправа над партизанськими сім'ями 26 серпня дала ефект протилежний задуманому. Тому що люди, які ще жили в селі, але допомагали партизанам, стали переходити в загін, а їхні сім'ї почали ховатися на хуторах або сусідніх селах.

Саме в цей час у нашу місцевість прибуває спеціальний каральний підрозділ - третій поліцейський батальйон 15 - го поліцейського полку. 22 вересня командир батальйону Юрген Голлінг видав таємний наказ. Він починався словами: «23 вересня 1942 року батальйон знищує розташовані в районі на північний схід від Мокран, отруєні бандитською заразою села: Бірки, Заболоття і Борисівку. Рота «Нюрнберг» знищує Кортеліси» [15, с. 1]. Всі підготовчі заходи до цієї каральної операції проводились із дотриманням найсуворіших правил секретності.

За свідченням Кошелюка, восени 1942 року він був у складі групи поліцейських із 20 чоловік, яка виїхала на підводах у село Мокрани за наказом коменданта ратнівської поліції Логвинського. «Коли стало темно, нам дали наказ їхати. Під ранок ми приїхали під село Кортеліси, де Логвинський порадився з німцями і наказав нам перевіряти будинки на хуторах і затримувати всіх жителів, які там знаходилися. Ми стали перевіряти будинки і затримувати місцевих жителів. Нашою групою було затримано на одному з хуторів приблизно 15 чоловік, у більшості жінок і ми всіх їх відконвоювали в центр села, де цих людей у нас забрали поліцейські з Кобринського шуцбатальйону і там же німці відводили їх групами по 5 чоловік і розстрілювали на якомусь городі... В затриманні радянських громадян вказаного села, брали участь поліцейські ратнівської поліції, ковельської поліції, Кобринський і Мацеївський (Луківський) шуцбатальйони, а розстрілювали людей німці... Повинен сказати, що в момент, коли ми затримували місцевих жителів ми ще не знали, що вони будуть розстріляні» [1, с. 65-68].

Новим у цьому свідченні є те, що у знищенні села Кортеліси, крім допоміжної поліції з навколишніх районів, брали участь також два шуцбатальйони. Шуцбатальйони або «охоронні батальйони» мали штатну чисельність біля 500 чоловік і формувалися з місцевих жителів, але

командири і штаби в них були німецькими. Цей факт означає, що для оточення та знищення Кортеліс карателі задіяли великі сили і в жителів села не було шансів врятуватися. Більшість людей ішли на схід, не передчуваючи біди, а після того, як вони прийшли на площу біля церкви, їх оточили, і втекти вже не було жодної можливості. Лише кілька десятків людей заховалися в своїх будинках або хлівах, а деяких просто не було вдома. Наприклад, житель Кортеліс Ліхван Василь Веремійович заховався в хліві за корову і німці його не помітили. Потім він перебрався на горище і з відстані 150 метрів спостерігав за тим, що відбувалося в центрі села [1, с. 215-218]. На хуторах Підгодинець та Запоків'я поліцейські попередили частину людей, щоб вони не йшли на схід і таким чином їх врятували. За свідченням очевидців до зігнаних на площі людей під'їхав легковий автомобіль з якимось начальником. Ймовірно, це був Ковельський гебітскомісар Еріх Каснер [3, с. 323]. Перекладач, який був із ним, почав зачитувати список сімей німецьких пособників, які повинні були вийти з натовпу. До цього списку потрапили сім'ї кортеліських поліцейських, старости, заступника старости, секретаря сільської управи, священника та директора школи і їхні найближчі родичі. Всього таким чином було залишено в живих приблизно півсотні людей, яким наділи на руки білі пов'язки та відвели в окремий будинок. Після знищення села вони забрали своє майно і на підводах виїхали в Ратне, де було багато вільних єврейських будинків [4, с. 123]. Інших кортелісців з площі позаганяли в приміщення церкви і школи. Тим часом поліцейські вже копали навколо церкви чотири довгих ями-рови. Людей групами по кілька чоловік, в тому числі і жінок з дітьми на руках, підводили до ям і розстрілювали. При цьому було чути страшні крики жінок і дітей. Розстріл проводився одночасно в кількох місцях. За твердженням Ліхвана, він особисто бачив, як німці із автоматів розстріляли його дружину, чотирьох малолітніх дітей, а також хлопця із Полтавської області, який втік від вивозу в Німеччину і жив у нього в сім'ї [1, с. 216].

Після того, як всі чотири ями були доверху заповнені тілами, решту людей почали виводити далі до двох ям, де раніше добувалася глина і які на половину були заповнені водою. Там людей також розстрілювали, а старих і немовлят живими кидали у закривавлену воду. Нині на тому місці стоїть пам'ятник жертвам кортеліської трагедії. Разом із кортелісцями 23 вересня було розстріляно також жителів кількох ближніх хуторів – Запоків'я, Ягідково, Дамкове, Білиця та Сухини. Понад півтори сотні жителів ще двох великих хуторів – Годинь і Вепра, які входили до складу Кортеліської сільської ради та парафії, було розстріляно в сусідньому селі Бірки [8, с. 197]. Це село зараз знаходиться на території Республіки Білорусь.

Свідком кортеліської трагедії довелося стати жителю села Прохід Антонюку Макару Тарасовичу, 1892 р. н.

«Одного разу восени 1942 року, увечері, коли вже стемніло, до мене прийшло троє незнайомих озброєних поліцейських, наказали запрягти коня і виїхати до шосейної дороги Брест – Ковель. Коли я виїхав на шосейну дорогу, то побачив дуже багато підвід із різних сіл Ратнівського і сусідніх районів Волинської області. Там же було багато поліцейських із різних районів. На мою підводу сіли два незнайомих мені поліцейських, інші поліцейські посідали на інші підводи і наш обоз направився по дорозі на Кортеліси. Перед світанком ми прибули під с. Кортеліси і зупинилися приблизно за один кілометр від села. Перед світанком все село зі всіх сторін було оточене поліцейськими і німцями. Вранці все населення цього села, в тому числі жінки, старики і діти затримувались поліцейськими і конвоювались у центр села. Приблизно в 10 годин ранку я почув у центрі села сильну стрілянину з автоматичної зброї і страшні крики жінок і дітей, які продовжувались приблизно 20 хвилин. Сильна автоматична стрілянина продовжувалась приблизно одну годину і за цей час німці і поліцейські розстріляли кілька тисяч місцевих жителів села Кортеліси, в тому числі жінок, стариків і дітей. Затримувались і розстрілювались поголовно всі жителі цього села. За винятком сімей німецьких пособників, які свої сім'ї забрали і відправили на проживання в місто Ратне. Все майно розстріляних: одяг, постіль, продукти харчування, худоба і речі домашнього вжитку забирались поліцейськими і вивозилось в місто Ратне. Після розстрілу жителів села Кортеліси, я прибув до місця розстрілу і побачив приблизно 6-7 ровів, в яких вже були закопані розстріляні жителі села Кортеліси. Рови були довжиною приблизно по 20-30 метрів і шириною близько метра... Із жителів цього села в живих залишилися тільки ті, хто знаходився в партизанських загонах, і ті, хто заховався де-небудь на огородах або в посівах. Поліцейські говорили, що це село повністю знищено за те, що частина місцевих жителів вступила в

партизанський загін, частина підтримувала зв'язок з радянськими партизанами, а в цілому село саботувало виконання різних поставок для німецької армії та інші повинності» [2, с. 120-124].

Після знищення села карателі почали грабувати майно: худобу, зерно, одяг, коні, підводи, птицю. Лише ратнівські поліцейські організували відправку із Кортеліс до 100 підвід з різним майном та здійснювали його супровід. Більшу частину майна: крупну худобу, свиней, зерно зразу відправляли в місто Ковель, а різний інвентар і речі домашнього вжитку німці розпродали в містечку Ратне. Після пограбування майна в наступні дні карателі почали палити будівлі – хати, хліви, клуні. В селі не залишилось жодного будинку. Водночас було спалено також і всі найближчі хутори, в тому числі: Сніжки, Хомут, Тепенець, Дорошево, Соснівку, Косиці та деякі інші. Жителі цих хуторів уцілило, тому-що заховались у лісі [4, с. 179].

Гітлерівці розраховували такою кривавою розправою залякати жителів нашого краю та ослабити партизанський рух. Але вийшло все точно навпаки. Рух опору та ненависть до окупантів ще більше посилюються. Навіть поліцейські тепер намагалися покинути німецьку службу. Вже весною 1943 року більшість із них перейшли в УПА. Зрадника Михайла Дем'янюка на прізвище «Кухтин», який був членом підпільної організації, а пізніше партизаном і про все доповідав німцям, – розстріляли самі ж окупанти разом із сім'єю. За свідченням німецьких журналістів, офіцери роти «Нюрнберг» були вбиті під час війни, а 60 рядових поліцейських, які ще були живі на початку 1970-х років, намагалися засудити в Німеччині, але під час слідства вони категорично заперечували свою участь у кривавому злочині. Говорили, що вони були у відпустці, в госпіталі, або в якомусь іншому місці. «Гуманний» німецький суд визнав їх вину недоведеною і таким чином вони уникли відповідальності. А про загибель кількох тисяч ні в чому невинних людей нам сьогодні нагадує лише Меморіальний комплекс із пам'ятником жертвам Кортеліської трагедії та експозиція Кортеліського історичного музею.

Література та джерела

1. Архів Управління Служби безпеки України (далі – УСБУ) у Волинській обл. – Ф. П. – Спр. 6357. – Т. 1. – 307 арк.
2. Архів УСБУ у Волинській обл. – Ф. П. – Спр. 6357. – Т.2. – 298 арк.
3. Денисюк В.Т. Ратнівська земля: історико-краєзнавчий нарис / В.Т. Денисюк, І.О. Денисюк. – Луцьк: Надстир'я. 2003. - 452 с.
4. Державний архів Волинської обл. – Ф. Р. – 164. – Спр. 485. – 303 арк.
5. Державний архів Волинської обл. – Ф. Р. – 164. – Спр. 13. – 78 арк.
6. Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації (1941 – 1944). – Луцьк: Вежа-друк, 2017 р. – 420с.
7. Спогади Коновальчука Х.А. – партизана загону ім. Ворошилова. – Фонди КІМ.

8. Спогади Ліхвана А.М. – комісара загону ім. Ворошилова. Фонди КІМ.
9. Спогади Веремєєнко Н.Г. – партизанки загону ім. Ворошилова. – Фонди КІМ.
10. Спогади Хосенова М. – партизана загону ім. Ворошилова. – Фонди КІМ.
11. Спогади Гордійчук Г.Д. – партизанки загону ім. Ворошилова. – Фонди КІМ.
12. Спогади Дордюк О. – партизанки загону ім. Ворошилова. – Фонди КІМ.
13. Спогади Барсука І.Ф. – партизана загону ім. Ворошилова. – Фонди КІМ.
14. Спогади Вороновича М.І. – заступника командира загону ім. Ворошилова. – Фонди КІМ.
15. Оперативний наказ про знищення сіл. Переклад з німецької. – Фонди КІМ.
16. Яворівський В. Вічні Кортеліси: Повесть. – 2-ге вид. – К.: Молодь, 1988. – 136 с.

Михалевич Микола

ХОТЕШІВЦІ – КЕРІВНИКИ РАТНІВСЬКОГО РАЙОННОГО ПРОВІДУ ОУН

Під час національно – визвольної боротьби у 1940-50-х роках більшість провідників ОУН в нашому краї були вихідцями із села Хотешів. І це було зовсім не випадково. Адже це село входило до складу Ратнівського району і його жителі відзначалися високим рівнем патріотизму. У цьому була велика заслуга місцевого священика Олександра Білецького. Він ще раніше воював за незалежність України в чині хорунжого 4-го кінного полку 4-ї Київської дивізії армії Української держави. Після поразки військ УНР та закінчення війни навчався в духовній семінарії і в 1924 році отримав сан священика та одружився. Спочатку служив на Рівненщині, але змушений був звідти виїхати через переслідування польської влади за зв'язки з ОУН. У 1935 році був призначений парафіяльним священиком у Хотешів, а з 1942 року також благочинним Ратнівської округи. Отець Олександр не лише відстоював православну віру, яку в ті часи утискували, як польська, так і радянська влада, але й виховував національну свідомість у своїх прихожан. Він це робив у своїх проповідях, на заняттях в недільній школі, а також поширюючи українську художню та історичну літературу [11, 180].

Весною 1941 року ОУН активізує свою діяльність в нашому краї. Зокрема, було вбито кількох радянських активістів у селах Бузаки та Велимче. Ратнівський районний провід ОУН у цей час очолює Калапуц Кирило Трохимович, який мав псевдо «Зарічний». Він народився в с. Хотешів у 1915 році. З 1944 року провідник Камінь-Каширського проводу ОУН, член Брестського ОП ОУН. Загинув 1946 р. в бою з оперативно-військовою групою Ратнівського райвідділу НКВС [1, 174].

Після початку німецької окупації багато хотешівців пішли на службу в німецьку допоміжну поліцію, надіючись на те, що німці допоможуть відновити українську державу. Комендантом поліцейської дільниці був призначений житель села – Маковецький Петро Іванович, 1910 р. н., який до війни працював головою сільпо. У 1942 році, після масових розстрілів євреїв та знищення села Кортеліси, стало зрозуміло, що німецькі нацисти є ще гіршими ворогами українського народу, ніж радянські комуністи. Виконуючи накази німецької адміністрації поліцейський підрозділ під командуванням Петра Маковецького брав участь у розстрілі євреїв у с. Хотешів у жовтні 1942 року, а також в облавах на євреїв та партизанів у навколишніх лісах [10, 311-313]. Все це дуже вплинуло на моральний стан українців, які служили в німецькій допоміжній поліції. Більшість хотешівських поліцейських покидають німецьку службу і вже наприкінці 1942 року створюють загін УПА. Це був один із перших підрозділів українського війська в нашому краї. Петро Маковецький, який очолив цю боївку, був також призначений керівником Ратнівського районного проводу ОУН. Мав псевда «Вовчок» та «Дорошенко». Обов'язки провідника він виконував декілька місяців, а потім став командиром підрозділу УПА, який діяв на території Камінь-Каширського району [2, 437].

Від початку весни 1943 року розбудова УПА відбувається дуже швидкими темпами, а село Хотешів перетворюється на повстанську столицю. Тут починає діяти школа старшин, у якій проходили вишкіл майбутні командири для всієї групи «Північ». У навколишніх урочищах Зарічки, Точища та біля села Підріччя (нині Підгір'я), було створено склади зброї, пекарню, млин, ремонтну майстерню, м'ясний цех та аптечний склад. Саме в Хотешові часто розміщувались штаби надобласного провідника «Ворона», а пізніше «Лева». Боротьбу проти УПА вели не лише німецькі окупанти, але й червоні партизани. Під час нападу на село 25 квітня 1943 року, на другий

день Пасхи, один із місцевих партизанів Василь Наумік (на прізвисько Чухрій) під час богослужіння заїхав на коні в церкву, наказав людям лягти на підлогу і вистрілив у священика. Отець Олександр помер через декілька хвилин [11, 183]. Партизани вбили також церковного старосту і спалили кілька будинків. На початку 1944 року Петро Маковецький «Дорошенко», був призначений бунчужним бригади УПА «Помста Базару», але незабаром його також вбили червоні партизани у своєму рідному селі [2, 437].

Ще одним провідником ОУН на Ратнівщині був хотешівець Свиридюк Карпо Гаврилович – «Горобченко», 1913 р. н. З 1939 року працював головою сільради. На початку 1942 року обраний старостою сільської управи і одночасно був кущовим провідником ОУН. Був референтом пропаганди Ратнівського районного Проводу ОУН (1942 - 43рр.). Згодом – референтом пропаганди Камінь-Каширського надрайонного проводу ОУН. Загинув 17 березня 1945 року в бою з оперативно-військовою групою Ратнівського райвідділу НКВС на хуторі Краснилівка, поблизу села Хотешів [2, 588].

З березня по травень 1943 р. керівником Ратнівського РП ОУН був Королік Іван Олександрович – «Токар», 1922 р. н. З літа 1943 року – командир сотні УПА. Проходив вишкіл у Карпатах (1944 р.). Призначений заступником провідника Брестського окружного проводу ОУН. Пізніше провідник Кобринського надрайонного проводу ОУН. Загинув у 1945 році в бою з підрозділом НКВС [2, 358].

У червні 1943 року Ратнівський РП ОУН очолив Генсьор Федір Адамович – «Бурлай», «Пархоменко», 1916 р. н. Закінчив сім класів польської народної школи. В 1938 році призваний до польської армії і воював з німцями на початку Другої світової війни. Потрапив у полон, але втік і повернувся додому. Після закінчення педагогічних курсів працював учителем та директором школи у Львівській області. Влітку 1941 року повернувся в Хотешів і працював учителем. Після отримання повістки на примусові роботи до Німеччини у квітні 1942 року перейшов на нелегальне становище і вступив до ОУН. Пройшов тижневі курси кущових провідників ОУН. Найчастіше перебував у селах: Хотешів, Річиця, Піски- Річицькі, Якушів. Вранці 18 квітня 1944 року був захоплений смершівцями у себе вдома і засуджений військовим трибуналом 70-ї армії до розстрілу, вирок виконано в Луцьку [2, 202-203].

Значно більше інформації збереглося про останніх провідників ОУН Ратнівщини хотешівців Адама Антонюка - «Романа» і Михайла Маковецького – «Джумка». Антонюк Адам Антонович народився 27 жовтня 1911 року в сім'ї селянина-середняка. Його батько 5 років був солтисом Хотешова при Польщі та ще 5 років церковним старостою. Адам закінчив 5 класів у Хотешівській школі. В 1931 році призваний на службу в польську армію. У 1939 році, під час польсько-німецької війни, був мобілізований на фронт, але зумів повернутися додому. Після приходу німців у 1941 році вступив у самооборону Хотешова - тимчасову міліцію, а пізніше в поліцію. Служив спочатку в своєму селі, а пізніше був переведений у Ратне. За свідченням самого Антонюка, під час служби в районній поліції його загітував вступити в ОУН районний комендант поліції – Данилевич, та призначив зв'язківцем по лінії Хотешів - Ратне. Незабаром звільнився з поліції через хворобу легень, але виконував обов'язки зв'язківця ОУН [6, 218].

В 1943 році, коли були створені перші відділи УПА, дістав призначення станичного господарчого та доставляв продукти для відділу УПА. Потім був станичним сіл Хотешова та Бірки (нині с. Добре Камінь-Каширського району). У серпні 1943 року, коли повстанці захопили Камінь-Каширський, мобілізував 500 возів для вивезення трофеїв і продуктів з міста на повстанські склади. Багато цікавих фактів Адам Антонюк розповів у своєму життєписі, який зберігся в архіві Андрія Михалевича «Коса».

«...Зимом 1943-44 рр., коли почав зближуватися фронт та став сильний наплив червоних партизанів, лишив родину та зруйновану партизанами господарку, вступив у ряди відділу УПА дня 14.01.1944 р. в сотню командира Мазепи (уродженець с. Річиця Кобець Іван Карпович- Авт.) по псевдо «Роман» і зіставсь приділений у почот к-ра сотні. В місяці лютому 1944 року брав участь у засідці на червоних партизанів при сотні командира Мазепи на Чорчанському хуторі Випас Ратнівського району, де було знищено 12 осіб партизанів. Захоплено 3 фіри з грабованим майном – продуктами і одягом та здобуто 1 кулемет, 3 автомати, 4 пістолі та 8 крісів... В березні 1944 р. к-р сотні Мазепа, провівши розвідку, що в Боровенській Гуті знаходиться большевицький магазин з боєприпасами, вирішив розбити большевиків. Операція вдалася – большевиків у силі 22

осіб розбито і здобуто деяку кількість амуніції. В тім часі прибула большевицька допомога, бій зав'язався сильний – змушені з бою відступати. При цьому з нашої сторони згинув друг ком. Мазепа і ройовий Гонта. З большевицької сторони 12 убитими, 4 ранених, згоріло 10 будинків та 4-ох людей упало серед цивільного населення ... [6, 219].

1944 р. в місяці серпні брав участь у засідці на дорозі Мельники-Речицькі - Поступель, де з власного кулемета убив двох большевиків. З большевицької сторони 3 убитими, решта 6 утекло, спалено 1 автомашину. З нашої сторони втрат не було. Здобуто 50 ящиків амуніції до бомбомета, 1 автомат, 1 пістоль ТТ, 2 кріси... 7 січня 1945 р., коли згинув ком. боївки Галайда, призначено провідником Левом комендантом боївки Євгена. При Євгеніві був другим ройовим по справах СБ (Боївка знаходилася в терені села Черче, як охорона шпиталю). В 1945 р. в місяці лютому, коли шпиталь з охороною два рої боївки і чота війська під командою ком. Яра квартирував на Самарівському хуторі Замучениця, напали большевики. Під охороною війська і боївки шпиталь врятовано і з боєм відступили. Після цього шпиталь переїхав з охороною на Щодрогоський хутір Храпіново, де большевики окружили цей хутор з усіх боків у числі 150 осіб. Бій тривав около години часу. Шпиталь під прикриттям бойових частин вибув завчасу. Під переважаючими силами ворога бойові частини zostались розбиті. З нашої сторони втрати в людях становили около 15 осіб вбитими, в тім числі ком. Богун. Втрати ворога 5 вбитими... В місяці вересні 1945 р. брав участь у розгромі станиці стрибів у селі Поступлі Ратнівського району. Здобуто 1 кулемет і 10 крісів [6, 220].

Як згадував член винищувального загону с. Поступель Микита Веселюк їх підрозділ не відзначався високим бойовим духом. Його та деяких інших бійців примусили вступити в загін тортурами. Енкаведисти зв'язали їм руки, одягли на них кожухи і завели в баню, яку нагріли до нестерпної температури. Зрозуміло, що після такої агітації воювати з «бульбашами» вони не хотіли. Коли повстанці вночі оточили їх у клуні, вони без бою склали зброю. Лише голова сільської ради та міліціонер втекли, а інші члени групи здалися в полон. З метою покарання бандерівці били їх шомполом по сідницях. Щоб пом'якшити удари Веселюк напхав собі під штани сіна, але повстанці це помітили, зняли з нього штани і далі били вже по голому тілу. Через кілька днів поступельських стрибків знову озброїли і відправили на облаву, але в них уже була домовленість із повстанцями не стріляти один в одного. Тому в перестрілці, яка розпочалася у лісі, ніхто не постраждав. Незабаром поступельський винищувальний загін було розформовано.

За свідченням «Романа» у квітні 1946 р. він брав участь у розгромі станиці стрибів у селі Броди Ратнівського району. «Стрибів обеззброєно, здобуто 2 кулемети і 7 крісів». Як згадували жителі с. Броди, це сталося на другий день Великодня. Молодь зібралася на музики в одній із хат. На танці прийшло і декілька стрибків. «Під час танців хату оточили озброєні бандерівці, освітили ручними ракетами, стріляли вгору. Із хати молодь почала втікати». Повстанці на місці обеззброїли кількох стрибків, а потім ще по хатах ходили і шукали зброю. Тих бійців, які віддали зброю, засудили до трьох років ув'язнення [9, 112-113].

Завершення автобіографії Адама Антонюка: «Зимом 1945-46 рр. перебував удвох з Черешнею на теренах села Хотешова, де держав зв'язок з надрайонним пров. юнацтва – Охрімом та Євгеном. Навесні 1946 р. брав участь у засідці на большевиків, де знищено голову Борківської с/ради та секретаря. В кінці квітня 1946 р. брав участь у бою з большевиками біля с. Комарова Ратнівського району. Втрати власні 3-ох вбитими. Втрати ворога - 3 вбитих. В місяці березні 1947р. брав участь у засідці на большевицьку адміністрацію під селом Конище, де зі своєї зброї знищив 2-ох большевиків.

В місяці квітні 1947 р., коли переходила реорганізація терену, зоставсь приділений до пров. Дениса (Андрій Михалевич «Кос»- Авт.) і від 15.04.1947 року працюю на посту кушового організаційного на терені Ратнівського району. Від 20.08.1948 р. зіставсь призначений рай. пров. Ратнівського району. Родина вивезена на Сибір, господарка зліквідована большевиками, жінку з малолітньою дитиною вивезено на Сибір 1944 р. А старшого сина і батька вивезено 21.10.1947 р.

Слава Україні

Дня 20.09.1948 р.

/-/ Антонюк Адам – Роман » [6, 221]

З метою знищення «Романа» МГБ направило в його боївку агента «Крука». Це був житель Хотешова, 1929 р. н., в якого два брати загинули в УПА, а третій був засуджений на 25 років. Сам «Крук» переховувався від радянської влади і за вбивство «Романа» йому обіцяли прощення та

можливість жити легально. Під час допиту СБ ОУН він розповів: «Від 20. 05. 1948 р. я нав'язуюсь з повстанцями, яким даю свою згоду йти в підпілля. Повстанці, знаючи мене, як доброго хлопа, забирають мене з собою в підпілля. Весь час ходив з Романом та Мішою, виконуючи різні доручення і завдання організації. Безперестанні літні дощі, великі нічні марші, а до того мучило те, що мав виконати замах убивчий на друга Романа, рішив здезертирувати з рядів, а ховатись самому...» [6, 209]. Після втечі з боївки «Крук» переховувався в різних людей і при цьому розповідав їм речі, які розповідати було не слід – про інформаторів УПА, про місцезнаходження криївок та інше. За що і поплатився.

Загинув Адам Антонюк 8. 12. 1949 р. в бою з оперативно-військовою групою Камінь-Каширського РВ МВС в с. Великий Обзир Камінь-Каширського району [2, 100].

На посаді керівника Ратнівського районного проводу ОУН Адама Антонюка замінив односельчанин та член його боївки - Михайло Маковецький - «Джумко», «Міша», «Нечай», «Сулима». В архіві «Коса» збереглася його автобіографія.

«Я, Маковецький Михалко Павлович – Сулима, народився 1921 р. в селі Хотешові Ратнівського району Волинської області. Від 1928 р. почав ходити до школи в село Хотешово, де закінчив 4 класи НСШ. По закінченні школи працював на господарці при батькові, до жодних організацій не належав. В 1942 р. пов'язався з організацією ОУН і працював на зв'язку. В 1943 р. проходив 3-денний політичний вишкіл і одномісячний військовий вишкіл. Під час переходу фронту зостався зловлений більшовиками, які про мене нічого не знали. Відправили в Іркутську область, там нас формерували і військово школили. По деякому часі нас перевезли до Рязанська – Шумський район село Юхта, де був на сержантському вишколі і звідам утік, та зі мною ще 7 хлопців. По дорозі був три рази задержаний більшовиками, і по кожному разі вдалося втекти, при третій втечі я зостався легко ранений у ліву ногу. По дорозі додому на терені Рівненської області зустрівся з повстанцями, які мене по зв'язку відправили в свої терени. По прибутті в свої терени я пішов в своє село, щоб зобачитися зі своєю родиною, в тім часі наскочили на мою хату більшовики і зловили мене четвертий раз, але в тому часі надійшла наша (повстанська) поміч і мене відобрали від більшовиків при тяжкому раненні в голову – вибито 7 зубів, перебитий язик і перебита нижня щелепа. Після вилікування в шпиталі УПА був у почоті пров. Токаря. В 1946 р. мали бій з більшовиками на Забрідських хуторах, де я зостався ранений у праву ногу.

Після того, коли Токар відійшов з терену, я був перестрашений чисткою – здезертирував і ходив самопасом 6 місяців. В тому часі, себто 10.05.1947 р., зостався четвертий раз ранений у праву ногу. Ранений перебував сам на Хотешівському хуторі, маючи контакт лише з Романом. В осені 1947 р. мене забрав Роман на свій куш... Родина зосталась вивезена на Сибір, господарка зліквідована, а сестри, які до цього часу ховалися, спіймані більшовиками і суджені по 10 років.

Слава Україні!

Дня 20.09.1948 р. /-/ Маковецький Михайло – Сулима»[6, 225]

Про місце схованки сестри «Сулими» - Маковецької Марії, - доніс голові сільради Юхимцеві агент МВД «Михаль». За це він отримав від голови сільради зменшення поставки та звільнення від вивозки лісу та всяких державних робіт, а від повстанців отримав смертний вирок [6, 231].

Восени 1951 р. Михайло Маковецький переховувався в клуні на околиці села Бірки разом з Іваном Прачем на псевдо «Гриць». На їх нещастя, в цю клуню прийшов гнати самогон і побачив повстанців місцевий житель на прізвисько «Піп». Вони наказали йому випити кілька літрів самогону, розраховуючи, що він помре. Але цей чоловік якимось дивом вижив і добрався додому та наступного дня повідомив у сільську раду про повстанців. Чекісти вирішили за будь-яку ціну захопити їх живими. Під якимось надуманим приводом вони зібрали у сільській раді кілька десятків чоловіків, в тому числі і господаря тої клуні. Потім відкликали його в окремих кабінет і запропонували допомогти зловити повстанців. У випадку відмови, пригрозили, що він буде засуджений як посібник бандерівців, а його родина буде вивезена в Сибір. Після отримання згоди йому дали снодійний порошок, який його дружина висипала в парне молоко і увечері занесла повстанцям разом з іншою їжею. Ніби передчуваючи недобре, бандерівці наказали їй випити кухоль молока і посидіти біля них деякий час. І лише потім її відпустили та сіли вечеряти.

Так, 10 жовтня 1951 р., о 23:00 оперативно-військова група Ратнівського райвідділу МГБ, під керівництвом лейтенанта Кузьміна захопила повстанців живими. Бойовик «Гриць» через

чотири години помер, не приходячи до свідомості, а «Джумка» чекісти завезли у в'язницю №1 УМГБ м. Луцька. В МГБ були досвідчені та кваліфіковані спеціалісти у використанні різних видів тортур та психотропних препаратів. Вони примусили «Джумка» розказати все, що він знав, і ще майже два місяці використовували в оперативних цілях. У березні 1952 р. військовий трибунал Прикарпатського військового округу засудив Михайла Маковецького до розстрілу [2, 437]. Але питання про те чи був цей вирок виконаний залишається відкритим. За свідченням жителів с. Хотешів «Джумко» через багато років приїжджав у село і спілкувався з людьми, але потім виїхав і більше не повертався.

Михайло Маковецький-Джумко, Міша, Сулима. Провідник Ратнівського РП ОУН у 1951 р.

Адам Антонюк-Роман, провідник ОУН Ратнівського району з 1948 р.

Література та джерела

1. Антонюк Я. Структура і керівництво Ратнівського районного проводу ОУН (Б) // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ратнівщина в історії України та Волині. Науковий збірник. Випуск 42 / Ярослав Антонюк. – Луцьк: ДП «Волинські старожитності», 2012. – С. 174 – 177.
2. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників Волинська та Брестська області (1930-1955). – Торонто – Львів «Літопис УПА», 2014. – 1069 с.
3. Архів УСБУ у Волинській обл. – Спр. № 6357 т.1 арк. 298
4. Архів УСБУ у Волинській обл. – Спр. № 6357 т. 2 арк. 253
5. Денисюк В.Т. Ратнівська земля: історико-краєзнавчий нарис / В.Т. Денисюк, І.О. Денисюк. – Луцьк: Надстир'я, 2003. – 452 с.
6. «За край і волю, і нації долю!»: дослідження, документи, свідчення / Національний музей історії України у другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України; редкол.: Л.В.Легасова та ін. – К.: Аеростат, 2017. – 324 с.
7. Зек Б. Український національно-визвольний рух на Ратнівщині: персоналії 1943-1951 рр. / Богдан Зек / Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ратнівщина в історії України і Волині. Науковий збірник. Вип. 42. – А.Силук. – Луцьк, 2012. – с. 178-184.
8. Літопис УПА. Нова серія. / ред. Рада П. Сохань, П. Потічний [та ін.] – К. – Торонто. – Т.8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944 – 1946. Документи і матеріали. – 2006. – 1448 с.
9. Лесіцька К. К. Поклик рідної землі. Історія села Броди. – Вид. 2-ге, доповн. / К. К. Лесіцька. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2012. – 280 с.
10. Михалевич М. Голокост євреїв на Ратнівщині // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-каширський район в історії України та Волині. Науковий збірник. Випуск 64 / Микола Михалевич. – Луцьк, 2017. – С. 307 – 313.
11. Пась Н. Олександр Білецький і Григорій Жукович - борці за вільну Україну // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-каширський район в історії України та Волині. Науковий збірник. Випуск 64 / Наталія Пась. – Луцьк, 2017. – С. 180 – 185.

Балецька Людмила

БОЙОВИЙ ШЛЯХ ПОВСТАНЦЯ «КАЛИНИ» (за матеріалами особової справи Цюрик Іларіона Єфимовича)

В наш час є багато невизнаних героїв, які віддали та віддають своє життя за незалежність нашої країни. Хоробрі борці зазвичай не потрапляють на шпальти газет та книг, про них знають мало, а їх життєвий та бойовий шлях зазвичай переповідають побратими та рідні. З часом інформація про них стає все більш несуттєвою та зводиться до чуток і міфів. Тому наше завдання ввести в науковий обіг чим більше імен наших героїв, адже героями вони стають тоді коли ми про них знаємо, пам'ятаємо та розповідаємо.

Одним з таких героїв є мешканець Камінь-Каширського району Цюрик Іларіон Єфимович (в інших документах зазначається Цюрик Ларіон Юхимович) учасник подій національно-визвольної боротьби. Його біографія на перший погляд може здатися не примітною, звичайний селянин з родини середняків, з освітою 3 класи. Мешкав разом з родиною в с. Ольбле-Руське (з 1946 р. с. Грудки) Камінь-Каширського району. Після закінчення школи в 1935 р. працював в одноосібному господарстві свого батька [7, арк. 24].

В період німецько-радянської війни 1941–1944 рр. як і більшість селян не був залучений до військових дій тому продовжив працювати у сільському господарстві [7, арк. 3, 6–7]. На завершальному етапі німецько-радянської війни весною 1944 р. старший брат – Феодосій вступив до ОУН, а вже влітку того ж року до нього долучився Іларіон [7, арк. 24]. Швидше за все однією з причин вступу до ОУН та УПА була спроба уникнути мобілізації до лав радянської армії. Мобілізаційні заходи активізувались після вигнання німців з території району. Такими заходами радянське керівництво намагалось позбавити націоналістів резервів тому що паралельно відбувалась мобілізація до УПА, котра як і в першому випадку не обходила без примусу.

З с. Ольбле-Руське більше сотні молодих хлопців пішло до УПА тоді як до Червоної армії зголосились іти одиниці [2]. На заключному судовому засіданні Цюрик І. Є. розповідав, що під час проходження фронту через його село він разом з односельцями переховувався в лісі. В цей час в селах відбувались масові облави з виявлення ухильників від мобілізації. З червня 1944 р. він перейшов на нелегальне становище [8, арк. 1]. Саме тоді він був залучений «Грабом», «Думним» та «Федоренком» до підпільної діяльності. На судді Цюрик І. Є. зазначив: «тоді ж бандит «Граб» дав мені гвинтівку і з тих пір я став перебувати в ОУН». В ОУН потрапив в розпорядження «Думного» (*«Думний» був з Галичини. Іншої інформації не знайдено*) [6, арк. 108; 8, арк. 118], під організаційним псевдом «Калина», він же «Василій», «Петро» [7, арк. 3, 9, 22; 8, арк. 136; 9]. В організації був рядовим повстанцем у званні «козак» [7, арк. 29].

Аналізуючи бойовий шлях Цюрика І. Є. варто відмітити що за час своєї націоналістичної діяльності він перебував у різних боївках та групах, які діяли на території району та сусідній Білоруській РСР. Як вже раніше було з'ясовано в УПА Цюрик І. Є. вступив під керівництвом «Думного». Однак в тому ж 1944 р. він значиться в списках рядових повстанців боївки СБ «Збруч» під керівництвом Бродовського Фадея Павловича («Збруч») яка підпорядковувалась тодішньому районному провіднику ОУН «Нечувалому» [4, арк. 43–44]. Після ліквідації боївки «Збруч» в липні 1946 р. відділом боротьби з бандитизмом в Камінь-Каширському районі на Цюрик І. Є. була заведена справа-формуляр як на «бандита-одинака» [6, арк. 82–83; 3, с. 37]. Отож останній повстанець з боївки «Збруч» опинився під пильним оком радянських служб. Радянським силовим органам було принципово важливо зліквідувати залишки цієї боївки, як показовий приклад для решти підпілля яке намагалось трансформуватись в цей період і далі вести боротьбу.

Участь Цюрика І. Є. також фіксується в складі групи районного провідника ОУН «Романа» – Тимошик Клим Миколайович (*Тимошик Клим Миколайович, 1922 р. н., уродженець с. Довга-Нива Камінь-Каширського району. Районний провідник ОУН. Вбитий 08.12.1951 р.*) [8, арк. 94]. Саме в складі районного провідника ОУН Цюрик І. Є. брав участь в усіх видах операцій проти радянського режиму. А саме, боротьба з радянським партійним активом, нанесення збитків місцевій адміністрації, розправи з бійцями громадського порядку, підпали колгоспів та адміністративних споруд, руйнування телефонних ліній зв'язку, пропагандистська діяльність і т. д. Зі згоди районного провідника в липні 1946 р. «Калина» разом з «Березою» (*«Береза» - уродженець с. Грудки Камінь-Каширського району. Вбитий 30.11.1951 р.*) – Бродовським Степаном Петровичем приймав участь в вбивстві уповноваженого міністерства заготівлі по Камінь-Каширському району Найдич Микити Васильовича який в той час виконував обов'язки в с. Ольбле-Руське. Останній досить активно займався збором податків що драгувало підпілля. В цьому ж селі у листопаді 1946 р. Цюрик І. Є. разом з повстанцем «Березою» вбили бійця групи охорони громадського порядку Демидюк Єрмолая Мироновича. Варто зауважити що останній в минулому був учасником ОУН, однак в 1945 р. прийшов з повинною в органи МДБ після чого був долучений радянськими органами до боротьби з ОУН та УПА [8, арк. 39–40, 90–91, 119, 120]. Також Цюрик І. Є. брав активну участь у перешкоджанні колгоспному будівництву. Зокрема, перебуваючи в групі СБ «Голуба» (*Бадасюк Микола Родіонович «Голуб» 1913 р. н., уродж. с. Верхи Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. З літа 1941 р. в УДП, з весни 1943 р. станичний, з 1944 р. ком. КБ СБ ОУН, діяв в селах: Брониця, Ворокомле, Восгоща, Видерта Камінь-Каширського р-ну. Розгромив 25.02.1944 р. поблизу с. Великий Обзир Камінь-Каширського р-ну ОВГ РВ НКВС з 8-ми осіб. Загинув 10.03(10). 1953 р. поблизу с. Верхи на засідці ОВГ Камінь-Каширського рВ мВС на чолі з молодшим лейт. Луковим*) в липні 1948 р. надрайонний провідник «Дубовий» на зустрічі в Карпилівському лісі доручив їм спалити колгосп в с. Тоболи. Цю операцію було проведено спільно з групою «Мручка» (*Грищук Сава Дмитрович – «Мручко», вбитий 04.09.1948 р.*) А вже 1949 р. керівництво підпілля дало наказ припинити підпали колгоспів, обґрунтовуючи це тим, що для підпілля такі дії не приносять бажаного результату [7, арк. 62, 77].

Разом з тим восени 1948 р. окружний провідник «Ярий» (*Сементух Василь Антонович «Ярий», він же «Панас», «Хомка», «Христ» 1920 р. н., уродж. х. Печище поблизу с. Облани Ковельського р-ну Волинської обл. Навчався в Ковельській гімназії, де у 1939 р. вступив до ОУН. З 1941 р. пров. Любомльського РП ОУН. Водночас з літа 1941 р. працював інструктором у Просвіті м. Ковель. Після арешту 12.1942 р. німцями співробітників Просвіти перейшов на нелегальне становище. З 10.1943 р. к-р відділу військової розвідки ВО Тури. З початку 1946 р. пров. Камінь-Каширського НП ОУН. З другої половини 1946 р. реф. СБ Ковельського ОП ОУН, з осені 1948 р. пров. Ковельського ОП ОУН. Восени 1950 р. організував пропагандистський рейд в Литву, від 10.10.1951 р. поручник-політвиховник УПА. Відзначений наказом*

УГВР від 15.06.1952 р. Срібним Хрестом Заслуги. Фігурант агентурних справ МДБ Комари й Біснуваті. Під дією снодійно-паралітичного спецпрепарату Нептун-47 був оточений 17.01.1954 р. ОВГ МДБ в криївці під будинком сторожа МТС з с. Буцин Старовижівського р-ну Волинської обл., намагаючись прорватися до лісу, був поранений в ноги. Застрілювався, щоб не потрапити в полон.) – Сементух Василь Антонович присвоїв Цюрику І. Є. звання «Вістун» – молодший повстанський чин. Останній продовжив залишатись рядовим в групі районного провідника «Романа» [7, арк. 25; 1, с. 592]. У квітні 1949 р. брав участь у вбивстві завідувача будинку культури с. Раків Ліс Камінь-Каширського району Нищика Адама Емільяновича. В серпні цього ж року повстанці забрали до лісу та замордували голову колгоспу із с. Іваномисль Камінь-Каширського району Приймака Ісака Михайловича. У цей час вони також побили голову сільської ради Балика Володимира Єфимовича [8, арк. 29]. В липні 1950 р. Цюрик І. Є. брав участь у нападі на підводу, що доставляла промислові товари в с. Верхи Камінь-Каширського району [7, арк. 231–233]. У вересні 1951 р. Цюрик І. Є. особисто напав на секретаря сільської ради с. Грудки Цюрика Никифора Єфимовича, забравши в останнього 5 590 рублів [8, арк. 30].

Наприкінці листопада 1951 р. Цюрик І. Є. «Калина» вирішив відокремитись від районного проводу. Ще у вересні почав споруджувати собі окремий схрон. Причиною відокремлення від групи районного провідника був зв'язок з підпільницею на псевдо «Оля» (*«Оля» - вбита 08.12.1951 р.*) – Герасимук Пелагея Іванівна. Як відомо особисті стосунки між повстанцями в підпіллі були заборонені та суворо карались. Тому Цюрик І. Є. з метою уникнення покарання самовідсторонився від проводу. Однак через короткий час, коли «Калина» вирішив вийти на зв'язок з провідником «Романом», виявив, що схрони, де перебував провідник, зруйновані [7, арк. 12, 46; 8, арк. 135]. Після цього він ще деякий час переховувався в схроні поблизу хутора Крушино, що належав до Грудненської сільської ради Камінь-Каширського району. Згодом на одному з допитів Цюрик І. Є. розповідав що напередодні затримання, коли він був у схроні на його слід натрапила мисливська собака, яка почала лаяти біля схрону. Боячись бути викритим, увечері 18 лютого Цюрик І. Є. вийшов із схрону і зайшов до жителя с. Черче Ратнівського району в будинку якого він і був затриманий через 30 хвилин після приходу.

Звіти радянських силових органів свідчать: «В ніч з 18 на 19 лютого 1952 р. під керівництвом молодшого лейтенанта Карпенка, проводилось прочісування х. Гаралівка Черченської сільської ради Ратнівського району. В момент перевірки будинку Ферчук Бенета Ульяновича й був виявлений «бандит ОУН». Під час затримання між уповноваженим міліції та Цюриком зав'язалась сутичка, останній, зрозумівши, що оточений, спробував застрілитись, щоб не потрапити в полон. Згодом на слідстві йому приписували спробу вбивства уповноваженого міліції Карпенка [8, арк. 136; 7, арк. 13–14].

На допиті господарка будинку Ферчук Єфимія Марківна розповідала слідчому, що посилала свого сина Івана в сільську раду щоб повідомити про перебування в їх будинку «бандита». Однак на допиті син господарки стверджував, що не встиг передати повідомлення голові сільської ради, оскільки на відстані 1 кілометра від дому почув стрілянину біля свого дому та спалах від сигнальної ракети [7, арк. 101–102, 105].

Очевидно за Цюриком велось стеження тому органам державної безпеки було відомо, що він перебував саме в цих господарів. На це вказує й швидкий приїзд оперативної машини, якою Цюрика І. Є. «Калину» було доправлено в РВ МДБ Камінь-Каширського району [7, арк. 13–14]. В матеріалах його справи виявлено досить цікавий документ, а саме довідка начальника Камінь-Каширського РВ МДБ капітана Соломатіна в якій зазначалось наступне: «18 лютого 1952 р. затриманий Ратнівським РВ МДБ бандит ОУН Цюрик І. Є. до 5 березня 1952 р. Камінь-Каширським РВ МДБ використовувався в оперативних цілях по ліквідації діючих бандгруп ОУН». І лише 5 березня його офіційно було заарештовано [8, арк. 36]. Очевидно, що Цюрика І. Є. певними методами все ж схилили до співпраці із спецорганами. Це підтверджують такі факти: 25 квітня 1952 р. були затримані «бандпосібники» Приймак Степан Оксентійович, Врубльовська Олександра Яківна, Склезь Петро Дем'янович [8, арк. 3]. 9–10 липня 1952 р. військовий трибунал ПрикВО (*Прикарпатський Військовий Округ*) засудив Цюрика І. Є. за ст. 54-1а, 54-8, 54-9, 54-11 КК УРСР до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією майна. З радянською системою Цюрик І. Є. намагався боротись до останнього, оскаржував вирок, просив про помилування. Однак Військова колегія Верховного суду СРСР в помилуванні відмовила та зобов'язала відповідні

органи негайно виконати попереднє рішення суду. Таким чином вирок щодо Цюрика І. Є. був виконаний в м. Луцьк 22 вересня 1952 р. відділом «А» УМДБ Волинської області [8, арк. 99, 170–174, 180]. Згодом усі письмові речові докази за рішенням суду були знищені, що й підтверджено відповідним актом [6, арк. 112; 8, арк. 187].

Не краща доля чекала і інших членів його родини. Брат Іван в 1948 р. був засуджений як бандпосібник. Сестра Євдокія (Марія) як член сім'ї учасників ОУН та УПА була виселена на спецпоселення у віддалені райони СРСР. Старший брат Феодосій в 1945 р. вбитий радянськими органами як «як бандит ОУН». Батько Єфим помер в 1949 р. [8, арк. 24, 33].

Варто зазначити, що навіть після здобуття Україною незалежності, справа Цюрика І. Є. вважалась такою, що не підлягала перегляду та реабілітації. 1996 р. прокуратурою Волинської області було дано наступний висновок: «вважати Цюрика Іларіона Юхимовича обґрунтовано засудженим по цій справі і таким, що не підлягає реабілітації» [8, арк. 197–201]. На жаль, Цюрик І. Ю., як і ще багато учасників українського націоналістичного руху, досі чекають на своє визнання державою Україна. Історія цього бійця є класичним прикладом боротьби та виживання в час існування радянської тоталітарної системи. Це приклад боротьби рядового націоналіста зі світовим «монстром» пропаганди та тортур.

Джерела та література

1. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955 рр.). Торонто – Львів: Літопис УПА, 2014, т. 13. 1073 с.
2. Бондарук Л. Останній розстріляний бандовець. URL : <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/10/23/156416/>
3. Ус С. Хроніка Волинського Полісся. Події 1944–1954 років. Луцьк: Надстир'я, 2019, т. 1. 204 с.
4. Архів Управління Служби безпеки України у Волинській області (далі – АУСБУ у Волин обл.) о. ф. спр. 13017, т. 2, арк. 43, 44.
5. Там само. т. 3, арк. 149.
6. Там само. т. 4, арк. 13–15, 20–21, 82–83.
7. Там само. спр. 18072, т. 1, арк. 3, 6–7, 9, 12–14, 22, 24, 25, 29, 62, 77, 101–102, 105, 231–233.
8. Там само. т. 2, арк. 3, 24, 29, 30, 33, 36, 39, 40, 94, 90, 91, 99, 118, 135, 136, 170 – 174, 180, 187, 197–201.
9. Там само. ф. п. спр. 4707.

Ус Сергій

БОРОТЬБА З УКРАЇНСЬКИМ НАЦІОНАЛІЗМОМ ПО-ПАРТИЗАНСЬКИ

Всі, хто виріс при Радянському Союзі, хто пройшов школу жовтенят, піонерів, комсомолу, чудово знають, що червоні радянські партизани боронили місцеве населення від зазіхань німецьких окупантів та їхніх посіпак – українських буржуазних націоналістів. Боронили героїчно, коли не вистачало місцевих партизанів, приходили рейдами з центральної України великі загони добре озброєних партизанів та надавали допомогу місцевим партизанам. Німецькі окупанти та українські буржуазні націоналісти жорстоко боролись з партизанами, але коли не могли їх наздогнати, то нищили місцеве населення та населені пункти. Щоб не надавали допомогу партизанам. У післявоєнний час були побудовані меморіали, відкриті музеї, присвячені героїчній боротьбі радянських партизанів. Відвідування їх було обов'язкове для підростаючого покоління.

Прошли роки, відкрились архіви, історики почали друкувати документи, що зберігались під грифом «Совершенно секретно». Слід відзначити, що цей процес пішов не тільки в Україні, але і у наших сусідів білорусів. Звичайно, підбір документів дещо відрізнявся, акцентувалась увага на іншому, але документи друкувались. Книга ця "ОУН-УПА в Белоруси. 1939-1953 г.г. Документы и материалы." Видана вона у Мінську в 2011 році.

Хотів би поділитись деякими документами про боротьбу радянських партизанів на Волинському Поліссі із українськими націоналістами.

« Из отчета партизанского отряда имени А. В. Суворова бригады имени В. М. Молотова Пинского соединения о пленении и уничтожении разведчиков украинских националистов.

Апрель 1943 г.

(...) 5.4.43 г. Велась разведка, нашей разведкой были взяты в плен украинская националистическая разведка в форме гестапо 4 человека, отобрано 4 винтовки, 600 шт. патронов и некоторые планы и карты...

7.4.43 г. Велась разведка, нашей разведкой под командованием Лавреновича Владимира были взяты в плен 4 украинского националиста в форме гестаповцев. Обнаружены планы, документы, чертежи леса, украинская присяга, после допроса признались, что они были посланы разведать местонахождение партизан и донести своему начальству, было взято 4 винтовки, 600 шт. патронов, 3 гранаты.

8.4.43 г. Велась разведка и разведкой под командованием Комарова Николая в с. Сварынь были взяты в плен 2 националиста-украинца, разведчики в форме гестаповцев, у них обнаружили планы леса, чертежи, топографические карты, украинская присяга. При допросе признались, что их послали узнать местонахождение лагеря партизан, пути подхода для наступления их, заявили, что мы боремся за «самостийную» Украину. Взято 2 винтовки и 300 шт. патронов, 2 гранаты.

9.4.43 г. Велась разведка и разведкой под командованием Комарова Николая были взяты в плен 2 разведчика украинских националистов в форме гестаповцев. Найдены планы, чертежи, украинская присяга националиста, инструкция «самостийной» Украины, взято 2 винтовки, 300 шт. патронов, 2 гранаты.

10.4.43 г. Велась разведка разведкой был взят в плен разведчик, украинский националист в форме гестапо, который по званию подпоручик, о своей разведке партизан признался, имел карты, план леса, чертеж, украинскую присягу и др. документы. Взято 1 винтовка, 200 шт. патронов и 1 граната...

Командир отряда

Кузичкин

Комиссар отряда

Чубаров»

Цікавий документ про нашестя розвідників. У всіх були у кишенях карти, плани, креслення, присяги, сотні патронів, а головне – форма гестапо. Що партизани мали на увазі тяжко сказати. Якщо був чорний мундир СС, то це нагадує щось анекдотичне. Одним словом – цікаві розвідники.

Але далі – більше. Весна закінчилась, почалося літо. Розвідки закінчились, почались бойові сутички.

«Рапорт командования 2-й группы партизанского отряда имени А. В. Суворова бригады имени В. М. Молотова о проведенной операции против украинских националистов в селах Черче и Хотешов. 19 июня 1943 г.

Довожу до вашего сведения о проделанной мною боевой операции по борьбе с укр. националистами в р-не М. Глуша.

Получив донесение от своего комиссара об завязывании боя с националистами нашими двумя бойцами, которые попали в окружение вместе с нашей разведкой, и о продвижении этой группы в количестве 60-70 чел. в направлении по тракту В. Глуша, я принял решение выехать для оказания помощи с вооруженной силой.

При выезде выяснилось, что два наших бойца убиты – зверски замучены. Разведка с окружения вышла. Вражеская группа сменила маршрут, двинулась в неизвестную сторону. Мною было принято решение произвести налет на националистические села – Черче и Хотешов.

17 июня 1943 г. на рассвете, окружив село Черче, произвел нападение на организованный ими посторунок. Вооруженного сопротивления не оказалось. После уничтожения посторунка, которого сжог, стал вести разведку в направлении Хотешова. Тут же справа от села был открыт огонь по моей разведке. Через некоторое время открыли с левой стороны огонь, где убит ком. взвода. В этом бою уничтожили более 20 человек националистов и сожжено до 50 жилых домов. Причем при горении каждого дома изнутри происходили взрывы патронов и гранат. В 15-00 часов дня сделали отход в расположение лагерей. Похороны бойцов и командира произведены.

Ком.гр. II

Шубитидзе

Комиссар

Клюев»

Що тут скажеш? Спалити 50 будинків, це гарний захист місцевого населення. Хоча село то націоналістичне! Якщо села спалювали німці, то села були партизанські, а тут як би навпаки, націоналістичне. А товариш Шубітидзе зробив непогану кар'єру. Слідуючий документ.

« Из донесения командира Пинской бригады И. Г. Шубитидзе об участии в бою с украинскими националистами.

8 октября 1943 г.

... Со дня прибытия в новый лагерь, т.е. 27-28 сентября, выделенная часть от бригады, совместно с соединением Федорова (черниговского) участвовали в бою против украинских националистов. Выделенная группа с бригады показала образец боя и вышла на первое место...

Командир бригады им. Пинска Шубитидзе»

Ось так, проводились соціалістичні змагання на проведення кращого бою, враховувались показники і т.д.

Але боротьба радянських партизанів з українськими націоналістами продовжувалась.

«Из отчета о боевой деятельности партизанского отряда имени А. В. Суворова бригады имени В. М. Молотова о бое с украинскими националистами с 15 сентября 1943 года по 20 октября 1943 г.

20 октября 1943 г.

... 27 сентября. Отрядом под командованием помощника ком.отряда Истомина был выезд по уничтожению украинских националистов в с. Деревок и Пневно, где была проделана следующая операция: прочесывание леса, затем был принят бой, который продолжался 2-3 часа. В результате боя было убито 10 чел. националистов. Взяты небольшие трофеи. После чего ворвались с боем в населенные пункты, где было сожжено до 30 вражеских домов, из которых обстреливали националисты. При горении в каждом доме рвались патроны и гранаты...

Командир отряда им. Суворова Истомин

Комиссар отряда им. Суворова Чубарев

Нач. штаба отряда им. Суворова Кораблин»

От і з'явилися «вражеські дома», які необхідно спалити. Читаємо далі.

«Рапорт командования партизанского отряда имени И. В. Сталина Пинской бригады о разгроме украинских националистов в селе Любязь.

26 ноября 1943 г.

Доношу, что в ночь с 25 на 26 ноября с. г. вверенным мне отрядом с участием группы бойцов – от отряда им. Чапаева 15 чел. и от отряда им. Костюшко 35 человек – ликвидировано место скопления националистов деревня и маенток Любязь, служившим им плацдармом при нападении на партизанскую зону.

В маентке и в деревне сожжены все жилые и холостые постройки, из которых предварительно местным населением с помощью бойцов было удалено все имущество и скот.

Командир отряда им. Сталина Коютонов

Комиссар Стрижко

Начальник штаба Соловьев»

« Из отчета партизанского отряда имени Т.Костюшко Пинской бригады о боях с украинскими националистами.

1 декабря 1943 г.

... 24.XI. При ведении разведки в с. Любязь напоролась на засаду националистов разведчики и бойцы нашей заставы, в результате чего погибли Беньковский Казимир, Невинский Казимир, Гандер Мячеслав и Дубенецкий Андрей. Потеряли 3 лошади.

26.XI. Участие отряда в ликвидации плацдарма украинских националистов в с. Любязь...

К-р отряда Вархоцкий

Нач. штаба Караваяев»

Знищили повністю село, але благородно - дозволили винести все майно та худобу. А на вулиці кінець листопада, зима, а людям де жити? Ось і захисники. Але ж ціль благородна - знищення плацдарму українських націоналістів! Продовжуємо.

« Хроника деятельности оуновских боевков на Столинщине.

Декабрь 1943 г.

ВО «Заграва»

... № 23. 13-14 и 15.X.43 г. немцы бомбардировали с. Любязь, где была одна из стоянок красных. Сожжено 60 хозяйств. Красные удрали за Припять...

... № 69. 24.XI. наши стрелки, которые были в с. Любязь, убили 3 ляхов, а неубитого взяли живым. Дня 25.XI. пришли ляхи. Забрали свои трупы и сожгли целое село. Осталась только одна хата...»

За кілька місяців по тому ця тема була піднята на досить високий рівень.

« 11.2 – 15.22

ШИФРОВКА.вх.№1946

в отдел 11 февраля 1944 г. 17 час. 00 мин.

11 февраля 20 час. 00 мин.

Экз. 01

т.т. ХРУЩЕВУ, СТРОКАЧ

21 ноября 1943 г. партизаны польского отряда КОСТЮШКО, входящего в бригаду ШУБИТИДЗЕ Пинского соединения, сожгли партизанское село ЛЮБЯЗЬ, Любашевского района, Волынской области, в количестве 250 хозяйств. Обстоятельства следующие:

В ноябре 4 разведчика в пьяном виде двигались на разведку в с. ЛЮБЯЗЬ. По дороге их крестьяне предупредили, что в село прибыли националисты. Они не обращая внимания, двинулись в село, в результате были убиты националистами. Командование в отместку решило уничтожить все село, что и сделали.

Считаем, что это провокация, направленная на разжигание национальной розни между нами и поляками. Командование бригады и Пинского соединения никаких выводов не сделало, провокаторы не наказаны.

Этот отряд создан в августе 1943 г. из активных немецких служаков.

11.2.44 г. ФЕДОРОВ, ДРУЖИНИН.

В 2160.»

Спробуємо підсумувати:

- по-перше, с. Любязь було знищене силами трьох радянських партизанських загонів;
- по-друге, це не був одиночний випадок, а вироблена схема боротьби з націоналістами;
- по-третє, шифрограма Федорова саме є провокативною, тому що саме навесні 1944 року з наближенням фронту було заплановано переміщення етнічних польських радянських партизанських загонів на територію Польщі, для чого вони власне і створювались;
- по-четверте, методи знищення ворога німецькими чи радянськими окупантами не набагато відрізнялись, а місцеве населення до уваги не бралось;
- по-п'яте, не слід сприймати будь-яку подію тільки з одного боку, а бажано розглянути її, подію, з різних сторін;
- по-шосте, кожна людина сприймає подію через власне розуміння, і саме тому кожен має рацію, але то не є істина.

Бажаю читачам активніше цікавитись історією власного краю.

РОЗДІЛ II. ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ Й ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ КАМІНЬ-КАШИРЩИНИ

Михалевич Микола

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ КОРТЕЛІСЬКОГО МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ ЖЕРТВАМ ФАШИЗМУ

Що таке гітлерівський нацизм та якими були його жертви, наочно бачимо на прикладі трагедії поліського села Кортеліси, в якому за час німецької окупації було вбито 2875 мирних жителів [4, 13]. Водночас це село стало символом мужності й нескореності окупантам. Не випадково партизанський загін імені Ворошилова, яким командував військовий інженер, захисник Брестської фортеці Борис Михайловський утворився саме в Кортелісах. До нього увійшли як місцеві патріоти, так і бійці та командири Червоної Армії, що з різних причин опинилися на окупованій території. Народні месники діяли дуже активно. Вони громили поліцейські дільниці та німецькі гарнізони в навколишніх селах та містечках, влаштовували засідки на дорогах, визволяли молодь, яку окупанти збиралися відправити на примусові роботи до Німеччини. Спроби загарбників знищити партизанів зазнали невдачі, й тоді вони почали виливати свою злобу на мирних жителів. Ще влітку 1942 року окупанти арештовували та розстрілювали партизанські сім'ї, винищували місцевих євреїв. Так вони намагалися залякати людей та придушити рух опору. 26 серпня каральний загін оточив село та зігнав усіх жителів на майдан біля церкви. Тут нацисти влаштували показову розправу, розстрілявши сім ні в чому невинних людей. Німецький офіцер оголосив, що так буде з усіма, хто допомагає партизанам [9, 4].

Але все перевершила жорстокість окупантів у чорну середу 23 вересня 1942 року. Вранці німецькі карателі разом із підрозділами допоміжної поліції оточили село. Всіх людей, у тому числі й дітей та немічних старих, зганяли до центру села, нібито на сход. Лише незначна кількість жителів зуміла захватись та уникнути смерті. Після того, як людей зібрали на площі біля церкви, було наказано вийти з натовпу сім'ям німецьких колаборантів. Решту людей загнали в приміщення церкви та школи. Нацистські вироки знищували людей цілими сім'ями і родинами. Розстріл проводився одночасно в п'яти місцях. Щоб заглушити постріли і крики жертв, німці на повну потужність увімкнули двигуни своїх автомобілів. Завершувався розстріл біля двох ям, де кортелісці копали глину і які були наполовину заповнені водою. Саме там пізніше було насипано курган і встановлено пам'ятник жертвам Кортеліської трагедії. Після знищення людей село було пограбоване і спалене [8, 156].

Відбудова села розпочалася вже після визволення в 1944 році, коли на згарище почали вертатися колишні партизани та жителі хуторів. Важливою подією стала постанова Ради Міністрів Української РСР у червні 1967 року «Про допомогу в забудові села Кортеліси Ратнівського району Волинської області», відповідно до якої було розроблено генеральний план реконструкції села. За кілька років було збудовано сучасну двоповерхову школу, Будинок культури, пришкільний інтернат, дитячий садочок, адміністративні будинки та квартири для вчителів і спеціалістів сільського господарства.

У 1969 році на території найбільшої могили було встановлено великий камінь з написом: «Тут буде споруджено пам'ятник селянам с. Кортеліси, по зв'язчому знищених німецькими фашистами 23 вересня 1942 року». 5 січня 1976 року Рада Міністрів УРСР прийняла постанову про спорудження в Кортелісах меморіального комплексу жертвам фашизму. 24 липня цього ж року в Кортеліси один за одним почали прибувати автобуси, автомашини. На них – транспаранти: «Зіркова естафета, присвячена будівництву Кортеліського меморіального комплексу», «Луцьк – Кортеліси», «Лопатень – Кортеліси», «Камінь-Каширський – Кортеліси» і т. д. З кожного районного центру сюди прибули делегації комсомольців і молоді, щоб взяти участь у насипанні кургану [5, 2]. Для прискорення роботи пісок брали на території села біля кладовища, де утворився кар'єр. Пісок було завезено вчасно, але трактори і бульдозери не могли нагорнути його нагору. Тому було вирішено підкидати пісок вручну лопатами. Ввечері організували мітинг-реквієм. Після цього комсомолці пішли відпочивати, бо на другий день знову треба було працювати [7, 3]. Згадує Василь Краглик, у той час голова Кортеліської сільської ради: «Цілу ніч дівчата і хлопці

розважалися. Коли почали працювати, їм було важко після нічних забав. Місцева влада не забезпечила їх достатньою кількістю води для угамування спраги і піднявся маленький бунт. Крайній – сільський голова. Але це швидко виправили. Сілік С. Я. – завфермою, організував п'ять бідонів чистої води, і завезли її на комплекс через 40 хвилин. Комсомольці напилися води і стало спокійно. Багато з них не працювали, пішли у кафе, пообідали, сіли в автобуси і роз'їхалися по домівках. Восени був інтернаціональний десант із Польщі, який долучився до облаштування комплексу» [7, 3]. Варто відзначити, що незважаючи на окремі організаційні недоліки, такі акції мали важливе значення для патріотичного виховання молоді. У музей ще й зараз часто приїжджають відвідувачі, які згадують, що вони вже були колись у Кортелісах і їх тут, наприклад, приймали у піонери.

Пагорб під пам'ятник було насипано задалегідь, щоб земля утрамбувалася. Будівництво самого комплексу розпочалося влітку 1979 року. Спочатку зносили старі будівлі в центрі села, а їх власникам давали компенсацію. Розбирати старі будівлі допомагали активісти з району. В частини людей відбирали їх через суд. Фінансування робіт йшло через будівельну дільницю, але робітників набирали переважно з місцевих жителів. Людей вкрай не вистачало, тому до роботи частину жителів села і особливо хуторів залучали адміністративними методами. Багато часу в селі проводили архітектор Анатолій Корнеєв і скульптор Олексій Олійник, які не лише планували вигляд меморіального комплексу, але й активно допомагали в організації роботи [7, 3].

У червні 1979 року було організовано перевезення пам'ятника – скульптурної композиції з Києва до Кортеліс. Перевезення здійснювалося трьома автопоїздами. В Луцьку для автоколони було організовано урочисту зустріч і святковий обід. У Ратному – мітинг та зустріч з хлібом-сіллю. Ще більш зворушливим було прибуття в Кортеліси, де люди плакали, дивлячись на пам'ятник [10, 2]. Встановлення монументу здійснювалося з допомогою потужного крану. Безпосередньо будівництвом керував майстер Большаков. Не лише районні, але й обласні керівники тижнями жили в гуртожитку й організовували роботу. Спочатку облаштовували могили, обкладали їх дерном, який нарізали біля озера. На місці медпункту було створено музей історії села. Весною 1980 року проводився благоустрій території, асфальтування доріжок, прибирання, посадка дерев. Як згадував уже новий сільський голова Михайло Краглик, у цей час доводилося фактично ночувати на роботі. Секретар обкому Шваб обіцяв розстріляти, якщо не буде вчасно виконано завдання. Але будівництво меморіального комплексу вдалося завершити у заплановані терміни.

29 квітня 1980 року на підставі наказу Міністра культури УРСР від 28 квітня 1980 року № 301-Н Державна комісія затвердила АКТ прийняття пам'ятника жертвам фашизму в с. Кортеліси Волинської області. Акт підписали: Безклубенко С. Д. – Міністр культури УРСР, голова Державної комісії, Малиш А.О. – заступник голови виконкому Волинської обласної Ради народних депутатів, заступник голови комісії, Горобець Г. Г. – голова виконкому Ратнівської районної Ради народних депутатів, Касянчук І.В. – директор радгоспу «Кортеліський», Краглик М. К. – голова виконкому Кортеліської сільської Ради народних депутатів, Хомич А. А. – перший секретар Ратнівського райкому Компартії України, а також автори пам'ятника, цілий ряд мистецтвознавців та керівників обласного рівня [6, 3].

У результаті огляду пам'ятника жертвам фашизму, спорудженого в с. Кортеліси Волинської області, та ознайомлення з відповідною документацією комісія встановила:

1. Пам'ятник жертвам фашизму споруджено в с. Кортеліси Волинської області в 1980 році відповідно до постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР... Авторами пам'ятника є скульптор народний художник УРСР Олійник Олексій Прокопович, скульптор Олійник Микола Олексійович та архітектор Корнеєв Анатолій Дмитрович.

2. Проектування пам'ятника здійснили Міністерство культури УРСР і Держбуд УРСР разом з Волинським облвиконкомом, Спілкою художників України і Спілкою архітекторів України.

3. Роботи по спорудженню пам'ятника виконало Українське спеціальне науково-реставраційне виробниче управління Держбуду УРСР.

4. Роботи по благоустрою прилеглої до пам'ятника території здійснила Ратнівська рембуддільниця Волинського облрембудтресту.

5. Пам'ятник становить собою бронзову семифігурну скульптурну композицію висотою біля 5 метрів, яка встановлена на пагорбі висотою 4,5 м. Біля підніжжя пам'ятника встановлений «Вічний вогонь».

6. Вартість спорудженого пам'ятника та благоустрій прилеглої до нього території за кошторисно-фінансовими розрахунками, експертиза якого проведена Держбудом УРСР, становить 575,72 тис. крб.

7. Пам'ятник жертвам фашизму в с. Кортеліси Волинської області виконаний на високому художньому та ідейному рівні, комісія вважає його прийнятним [6, 1-2].

Меморіальний комплекс займає територію близько 14 га. До його складу входить сім братських могил, обгорілий дуб та скульптурна композиція на земляному пагорбі. Земляний пагорб насипаний на місці двох братських могил, інші п'ять могил мають прямокутну форму. Краї могил обрамлені чорно-сірим лабрадоритом. На плитах прикріплені металеві літери, які складають віршовані рядки з поеми волинського поета Олександра Богачука «Стогін землі». Неповдалі від п'ятої братської могили знаходиться залишок обгорілого дуба – свідка трагедії. Навколо нього майданчик з чорного лабрадориту, на якому прикріплено таблицю з написом: «Там, де кривавий пройшов душогуб, свідком лишився опалений дуб...». Скульптурна композиція і таблички з написами виготовлені з бронзи, решта компонентів – з чорного лабрадориту, сірого граніту і чавуну.

Скульптурна композиція із семи фігур символізує селянську сім'ю під час розстрілу. Вона демонструє нескореність наших земляків перед окупантами. На передньому плані зображений високого зросту мужній літній чоловік – глава сім'ї, який намагається своїм тілом і руками закрити своїх близьких від фашистів. Немолода селянка, його дружина, підняла руки в проклятті катам-вбивцям на всі віки. До її ніг притулився маленький хлопчик, який обома руками тримається за плаття матері. Внизу лежить молода жінка – дочка або невістка цієї сім'ї з грудним немовлям на руках – перша жертва німецької кулі. Далі за чоловіком стоїть молода дівчинка, яка тулиться до нього і одночасно закриває від жаху обличчя руками. Збоку рветься з пут нескорений, гордий духом воїн. В його очах ненависть до ворогів і заклик до помсти. Це образ тих солдатів, які знайшли прихисток у Кортелісах у перші місяці окупації, а потім пішли у партизанські загони. Ніхто не став на коліна перед ворогом. Біль і мужність, гнів і непокора – ось чим жили тієї останньої миті героїчні кортелісці. Все це майстерно передали творці пам'ятника – скульптори батько і син Олійники та архітектор Корнєєв. До вершини пам'ятника ведуть гранітні сходи. Праворуч – шість гранітних плит, що символізують шість могил. Великими літерами по сірому граніті напис: «Пам'ять людська не забуде повік мук закатованих, попелу крик». На чорному граніті ще один напис: «23 вересня 1942 року гітлерівці повністю знищили село Кортеліси і двадцять навколишніх хуторів...» [11, 2].

5 травня 1980 року напередодні 35-ої річниці Перемоги над гітлерівською Німеччиною відбулося урочисте відкриття Кортеліського меморіального комплексу жертвам фашизму. У ньому взяло участь понад десять тисяч людей, які приїхали з багатьох куточків України. Для участі у мітингу, присвяченому відкриттю меморіалу в Кортелісах, прибули перший секретар ЦК Компартії УРСР В. В. Щербицький, голова Комітету Державної безпеки УРСР В.В.Федорчук, командир Чернігово-Волинського партизанського з'єднання, двічі Герой Радянського Союзу О.Ф. Федоров, завідувачий відділом ЦК Компартії України Л.М.Кравчук та інші відомі посадовці того часу.

З часу відкриття Кортеліський меморіальний комплекс та історичний музей відвідали сотні тисяч людей. Сьогодні він перебуває у районній комунальній власності і його благоустроєм займаються працівники музею.

Хата на фоні будівництва дитячого садочка. 1967 р.

Пам'ятник партизану 1967 р.

Почесні гості після екскурсії в музеї

Перевезення пам'ятника у червні 1979 р.

Перевезення пам'ятника

Література

1. Богачук О. Стогін землі.- Львів: Каменяр, 1983.- 70с.
2. В.Т.Денисюк, І.О.Денисюк Ратнівська земля. – Луцьк: Надстир'я, 2003. - 452с. 3.
3. Державний архів Волинської обл. – Ф. Р. – 164. – Спр. 485. – 303 арк.
4. Державний архів Волинської обл. – Ф. Р. – 164. – Спр. 13. – 78 арк.
5. Іваненко Ф. Вічна пам'ять народна// Червоний прапор, 1976. – 29 липня. –с.2
6. Кортеліський історичний музей, КДФ-395. Акт прийняття пам'ятника жертвам фашизму в с. Кортеліси Волинської області від 29 квітня 1980 р.
7. Краглик В. Як будувався Меморіальний комплекс у Кортелісах// Ратнівщина, 2015.- 19 травня.- с.3
8. Михалевич М. Кортеліси в роки війни // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ратнівщина в історії України і Волині. Науковий збірник. Випуск 42.- Луцьк, 2012. – 396с.
9. Михалевич М. Причини та обставини Кортеліської трагедії // Ратнівщина, 2018. - 21 вересня. - с. 4
- 10.Фещук М. Дорога до Кортеліс// Ратнівщина, 2005.- 24 вересня.- с.2
11. Філатенко А. Мужнім – слава, слава – нескореним.// Радянська Волинь, 1980. –6 травня. – с.1-2
- 12.Яворівський В. Вічні Кортеліси: Повесть / - 2-ге вид. - К.: Молодь, 1988. – 136 с.

КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ЛЮБЕШІВЩИНИ

Допоки офіційно не змінено районування українських адміністративно-територіальних одиниць будемо говорити про Любешівський район, як один із районів Волинської області та Любешівщину, як краєзнавчо-культурологічний терен. Отож, Любешівський район розташований на північному сході Волинської області. На півночі він межує з Івановським та Дрогичинським районами Брестської області Республіки Білорусь, на заході – з Ратнівським районом, на південному заході – з Камінь-Каширським, на південному-сході – з Маневицьким районами Волинської області, на сході – з Зарічненським і Володимирецьким районами Рівненської області.

Район було утворено відповідно до Указу Президії Верховної Ради УРСР 18 січня 1940 р. У 1962 р. в зв'язку з укрупненням адміністративно-територіальних одиниць він був розформований та включений до складу Камінь-Каширського району, але вже 4 січня 1965 р. – відновлений. 17 липня 2020 року Верховна Рада України прийняла постанову № 3650 «Про утворення та ліквідацію районів», якою населені пункти Любешівщини включила до складу сусіднього Камінь-Каширського району.

Адміністративним центром району є селище міського типу Любешів. У районі створено Любешівську селищну об'єднану територіальну громаду.

Слід зазначити, що населення на території сучасної Любешівщини з'явилося давно. Переважно займалися сільським господарством та промислами, пов'язаними з лісовими масивами. Частина цих промислів із певними змінами дійшла до наших днів.

Після підпорядкування волинських земель литовській феодальній знаті територія Любешівщини увійшла до складу Великого князівства литовського. Через любешівські землі від початку XVII ст. проходив сухопутний торговий шлях із Литви на Волинь й далі на південь чи південний захід. Від того часу більшість території сучасного Любешівського району входило до складу Пінського повіту.

У 50-х роках XVII ст. через землі Любешівщини пройшли татарські орди, які лише фрагментарно захопили польські терени, натомість, нанесли значної шкоди північним волинським землям. Спустошливий набіг татар залишив по собі спалені та розорені села, багато з яких після цього занепали: населення було знищене або ж забране в неволю.

Під час Північної війни (Північна війна в Україні 1708–1713 рр.) через Любешівщину пройшло військо шведського короля Карла XII. По закінченню війни землі регіону увійшли до складу Любешівського графства Пінського повіту. На той час до графства належали Любешівський, Стародольський, Угриницький, Червиський фільварки, села Рудка, Люб'язь, Старий Дольськ, Лапань, Хоцунь, Вулька Угриницька, Угриничі, Березичі, Нові і Старі Червища, Тоболи, Залісся, Любешів [1, с. 457].

Після третього поділу Польщі у 1795 р. всі землі Любешівщини перейшли до Російської імперії, увійшовши до Любешівської волості Пінського повіту Мінської губернії. До складу волості на той час входили села Воля Любешівська, Люб'язь, Дольськ, Деревок, Бихів, Лахвичі, Цир, Рудка та інші дрібніші населені пункти.

Під час Першої світової війни (1914–1918 рр.) у вересні 1915 р. землі Любешівської волості були окуповані австро-німецькими військами. Від 1916 р. ця місцевість перебувала у театрі бойових дій армій Західного фронту Російської імперії. Звістки про події Української революції в Києві майже не доходили до місцевого населення. Невдовзі після нетривалого перебування на Любешівщині представників Ради солдатський, робітничих та селянських депутатів вона від березня 1919 року перейшла під владу Польщі.

У серпні 1920 року на Любешівщині владу перехопили більшовики. Однак відразу після підписання Ризького договору на ці території повернулася польська адміністрація.

Черговий прихід радянської влади на Любешівщину відбувся на багнетах червоної армії у вересні 1939 року. Тоді увесь цей терен було приєднано до складу радянської України (УРСР). Відтак, 18 січня 1940 року було створено Любешівський район.

Під час Другої світової війни від вересня 1943 до квітня 1944 року на території Любешівщини розміщувався штаб червонопартизанського з'єднання О. Федорова і підпільний

Волинський обком КП(б)У [2, с. 73]. Для популяризації та ідеологічного виховання молоді у 70-х рр. ХХ ст. поблизу с. Лобна створено меморіальний комплекс «Партизанська слава». Там же встановлено бюст партизана-підричника Героя Радянського Союзу В. Бондаренка, який загинув у вересні 1943 року [3, с. 38].

Цікава краєзнавча історія адміністративного центру району – Любешова. Згідно зі старовинними переказами, засновником першого поселення на території теперішнього селища був мисливець на ім'я Любаш, який жив у XV ст. За легендою він був слугою шляхтича Верлі, який жив у Турівському князівстві і добре знався з литовським князем С. Сапегою. За одного з синів князя надумав віддати шляхтич свою дочку Ядвігу. Однак та, незважаючи на волю батьків, покохала мисливця Любаша й втекла з ним далеко від дому та оселитися на березі невеликої річки.

Перша писемна згадка про Любешів датується 18 вересня 1484 року в «Декрете о разделе именей Ольбязя, Любешова, Бискупича и Росного с селами между М. Доркгевичем и Я. Довойновичем». Цей документ знаходиться в Литовській метриці і зберігається в Москві у Центральному державному архіві стародавніх актів. Вказаний рукопис дозволяє зауважити, що Любешів набагато старіший, оскільки в 1484 році він уже був, розвивався і навіть через суд ділили його навколишні маєтки.

Відтак, у 1547 році Любешів переходить у володіння графа Лева Образцова. Від 1559 року власником Любешівського ключа маєтків став княжий рід Сангушків-Коширських. У подальшому, після підписання Люблінської унії 1569 року, Любешів перейшов у володіння Речі Посполитої.

Наприкінці XVII ст., у 1684 році литовський маршал Ян Кароль Дольський заснував у Любешові монастир отців піарів. У 1693 році власник Любешова Ян Кароль Дольський виклопотав для поселення статус містечка. На короткий час воно отримало назву – Новий Дольськ.

При монастирі орденом піарів було засновано колегіум, який набув слави серед сусідніх країн через високий рівень знань його випускників. Тут існувала унікальна наукова бібліотека, низка лабораторій, ботанічний сад. Саме тут, у Любешові в 1755 році Тадеуш Костюшко та його старший брат Юзеф розпочали здобувати освіту в місцевій школі піарів [4, с. 76]. Однак у 1760 році вони перервали навчання й повернутися додому через родинні проблеми.

Любешівська земля стала прихистком для ректора Любешівського колегіуму Анатолія Мошинського. Саме цей піар, педагог, дитячий письменник став останнім ректором Любешівського колегіуму.

2 січня 1726 року монастир отців піарів було передано Ордену капуцинів. 5 травня того ж року до Любешова прибули перші капуцини. Одним із жертводавців осередку капуцинів у Любешові всередині XVIII ст. став власник містечка Ян Антоній Чернецький.

Будівництво сакральних споруд капуцинів у Любешові розпочалося в 1756 році. 15 серпня єпископ луцький Антоній Еразм Воллович освятив наріжний камінь під будівництво храму і монастиря. Будівництво кляштора ксьондзів-капуцинів закінчилося у 1786 р. Єпископ Ян Хризостом Каховський освятив тут храм на ім'я Святого Франциска. А ще через два роки в Любешові було засновано монастир капуцинів.

У 1817 році любешівський осередок капуцинів згорів. Відтак, у 1828 році син Яна Антонія Чернецького Владислав звернувся з проханням до місцевих урядовців Російської імперії (Любешівщина після другого поділу Речі Посполитої увійшла до складу Пінського повіту Мінської губернії) аби надіслали монахів для відбудови храму і монастиря. У 1829 році отця Яна Канта призначено настоятелем і відповідальним за відбудову кляштора й монастиря. Однак після заборони діяльності ордену капуцинів на території Російської імперії монастир ордену в Любешові було ліквідовано.

У міжвоєнний період, коли Любешів із навколишніми землями увійшов до складу Волинського воеводства Другої Речі Посполитої розпочалося відродження обителі капуцинів у Любешові. 2 січня 1926 року ординарій пінської єпархії єпископ Зигмунд Лозинські віддав капуцинам рештки давнього осередку. У 1928 році розпочалася відбудова монастиря в Любешові.

Упродовж 1931–1933 років велися перемовини про утворення в Любешові капуцинського осередку східного обряду. Відтак, 25 квітня 1933 року очільник Ордену капуцинів отець Мельхіор повідомив комісара провінціального варшавського комісаріату отця Даніеля про прийняття Орденем Східної Місії.

Настоятелем місії в Любешові було призначено отця Кирила Фермонта. 30 квітня 1935 року тут було зареєстровано монастир, а 7 вересня цього ж року єпископ Миколай Чернецький освятив храм на ім'я Святого Франциска. У вересні 1939 року Східна Місія ордену капуцинів у Любешові припинилася.

У вересні 2008 р. Законом України «Про перелік пам'яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації» до розряду таких об'єктів віднесено келії монастиря піарів (1684 р.), костел та келії монастиря капуцинів (XVIII ст.).

Історія інших населених пунктів Любешівщини не менш цікава та захоплива як і районного центру. Однак об'єм статті не дозволяє у повній мірі висвітлити історію створення, розвитку та культурного зростання усіх населених пунктів Любешівського району. Тому, зупинимось лише на найбільш значимих, на наш погляд, а решту залишимо для дослідників-ентузіастів.

Село Бихів вперше згадується в письмових джерелах у 1546 році. Історія села нерозривно пов'язана з козацькою добою. Звідси родом Филон Гаркуша – полковник козацького загону, що діяв на території Білорусі, сподвижник Богдана Хмельницького. З загоном козаків у 1648 р. він перейшов з України в Білорусь, де його підтримали білоруські селяни. Ф. Гаркуша одержав перемогу над польсько-литовським загоном стражника Мирського на переправі через річку Березину поблизу містечка Горваль. У грудні того ж року взяв облогу Бихів, однак під натиском військ Паца і Горського відступив. У 1651 році діяв в районі Прип'яті. У березні 1654 році Ф. Гаркуша був послом Б. Хмельницького в Московії.

Уперше в історичних джерелах село Бірки згадуються в 1662 році [5, с. 214]. Довший час воно перебувало у власності Адама Красицького і його дружини Ізабелли Теодорович. У 1870 році село перейшло у власність Анджея Свиридовича та Ігнатія Парновського.

У с. Бірки в 1769 році на гроші місцевих жителів було побудовано церкву Святого Іосафа. Від самого початку це була дерев'яна будова з дерев'яною дзвіницею. У 1875–1976 рр. Іосафську церкву перебудовано – поставлено на кам'яний фундамент, проведено ремонтні роботи всередині й ззовні храму [6, с. 93]. У 1892 р. при церкві Святого Іосафа відкрито церковнопарафіяльну школу [7, с. 184]. Навчання тут було двохрічним. Велика увага приділялася вивченню Закону Божого, різних молитов.

У 60-х рр. ХХ ст. Іосафівський храм спіткала доля більшості православних будов – церква була закрита для богослужіння. Лише із здобуттям незалежності України тут відновилися церковні служби. Гармонічні пропорції споруди й сьогодні утворюють струнку компактну композицію.

Іосафівська церква у с. Бірки внесена до Державного реєстру національного культурного надбання по Волинській області (пам'ятки містобудування і архітектури).

Село Бучин вперше письмово згадується у 1555 році. В «Писцовой книге Пинскаго и Клецкаго княжеств, составленной Пинским старостою Станиславом Хвальчевским в 1552–1555 г.» мова йде про три заможних родини Бучина – Мелеховичів, Соболевичів та Долбницьких.

Дослідники назву села виводять від назви рибальських плетених кошів «Бучи», зважаючи на те, що рибальство було основним заняттям місцевих жителів.

У Бучині народився, виріс і закінчив восьмирічну школу письменник, журналіст, автор книги «Заповідаю довго жити» Григорій Мацерук (1954–1980 рр.). Вшановуючи пам'ять журналіста Волинська обласна журналістська організація встановила премію імені Г. Мацерука, якою нагороджуються волинські журналісти в номінації «Кращий молодий журналіст».

У місцевому Свято-Миколаївському храмі зберігається Бучинська ікона Божої Матері, особливо шанована православними християнами Волинського, Рівненського, Пінського (Білорусь) Полісся. Щороку 22 травня відбувається 15-кілометровий (з початком в селі Зарудче Любешівського району) хресний хід до Бучинської ікони Божої Матері.

В основу ікони покладено художнє зображення образу Богородиці італійським художником Джованні Батісти Сальві (1640 рік). Картина італійського художника й до сьогодні зберігається в галереї Уффіці у Флоренції. Розміри ікони Богородиці 65х80 см. Вона знаходиться в переносному кіоті перед вітарем. До 1960 року образ Богородиці стояв у вітарі церкви, і тільки на великі свята її виносили на поклоніння віруючим.

Має ікона свою історію. Навесні 1706 року на острівку серед заплави р. Стохід жителі с. Бучин помітили незвичне сяйво, яке випромінювала явлена ікона Богородиці. Чудесні зцілення, котрі почали відбуватися перед образом, надихнули бучинців спочатку збудувати для неї на місті

з'яви капличку, а згодом і церкву. Під час Першої та Другої світових воєн ікону переховували у схованці серед непрохідних боліт.

У середині 30-х рр. XX ст. були спроби закласти в Бучині монастир: «Зі слів Отця настоятеля храму, в тридцятих роках існував проект облаштування в Бучині скита одного з жіночих монастирів, але польська влада, зацікавлена в поширенні католицизму, негативно віднеслась до цього проекту» [8].

Від 1961 до 1990 року, у зв'язку із припиненням богослужінь в храмі села Бучин, ікона Богородиці була перенесена в церкву с. Деревок. У 1990 році хресним ходом ікону повернуто у Свято-Миколаївський храм с. Бучин.

Перша згадка про село Велика Глуша належить до 1537 року [1, с. 465]. М. Теодорович вважав, що цей населений пункт у 1537 та 1569 роках згадувався під назвою Глушки [7, с. 217]. Назву виводять від термінів, пов'язаних із глухим місцем «глуш – густий ліс» чи «глушина – густий листяний ліс» [9, с. 123].

У 1779 році в с. Велика Глуша освячено церкву Успіня Пресвятої Богородиці. Дослідник волинської історії та її населених пунктів М. Теодорович стверджував, що цей храм побудовано на гроші парафіян у 1775 році. [7, с. 216]. Церква була дерев'яною, побудованою на кам'яному фундаменті, покрита гонтою.

У 1873 році до церкви Успіня Пресвятої Богородиці добудовано дерев'яну дзвіницю, на якій встановлено дзвони 1690 і 1770 роках виліви. Зведена двоярусна дзвіниця істотно змінила характерну для Волині композицію церкви, додала їй рис російського зодчества кінця XIX – початку XX століття.

Цього ж року розпочато реконструкцію самого храму – оновлено внутрішній інтер'єр, замінено зіпсовані дошки, перекрито покрівлю бляхою, змінено форму куполів. Успенська церква після ремонту остаточно стала тризрубною, одноверхою із п'ятигранною подовженою апсидою, набула хрестоподібного вигляду [6, с. 93–94]. У 1879 році на кошти парафіян встановлено триярусний іконостас.

У 1990 р. церква Успіня Пресвятої Богородиці зазнала значного ремонту – поновлено покрівлю, відреставровані куполи, замінено дерев'яні елементи, пофарбовано всередині і ззовні.

Успенська церква у с. Велика Глуша внесена до Державного реєстру національного культурного надбання по Волинській області (пам'ятки містобудування і архітектури).

Село Гірки (в радянську добу – Горки) має давню, щоправда, не завжди щасливу історію. Перша згадка про поселення відноситься до 1401 року. На думку дослідників в основу назви села покладено апелятив, множинна форма гірка – підвищення, пагорб [9, с. 140].

Село в загальному повторювало шлях сусідніх населених пунктів, переходячи від одного власника до іншого, від однієї держави до іншої. Сталось так, що після Другої світової війни Гірки опинилися на периферії громадського та суспільного життя. У цей поствоєнний період навіть церква в селі була відсутня, відколи у 1944 році червоні партизани з якихось своїх стратегічних міркувань спалили в селі кілька будинків, кузню і дерев'яну Свято-Іллівську церкву, що стояла на околиці села. Щоправда, після війни прибув у Гірки священник, але підняти храм із попелища не зміг.

У Гірках в 1947 році народився Кравчук Петро Авксентійович – український краєзнавець, автор низки науково-популярних книг. У 1988 році у видавництві «Радянська кола» побачила світ його перша науково-популярна книга «Географический калейдоскоп». У 1993 році вийшла друга книга – «Рекорди природи». Заснував П.А. Кравчук і видає «Книгу рекордів Волині». Згодом ним була заснована «Книга рекордів України».

Народилася в селі Гірки Феодосія Марківна Симонович (Кравчук) (1913–1988 роки), найбагатодітніша матір України. Від 1931 до 1954 року вона народила двадцять двоє дітей (одного разу близнята).

Село Деревок у письмових джерелах вперше згадується у 1546 році [10, с.21]. На думку В. Шульгача назва населеного пункту можливо походить від назви місця, де ростуть молоді дерева [11 с. 51]. Село має старовинну церкву XVII ст. Від 1960 до 1990 року в цій церкві перебувала Бучинська ікона Божої Матері.

Село Залаззя існувало ще в XVI столітті (1662 рік) [9, с. 168] та було власністю князів Сангушків-Коширських. Походження назви населеного пункту ймовірно від Лаз (діалектне), сіножать, галявина в лісі, ділянка, підготовлена під оранку тощо [11, с. 53].

У 30-х роках XVII ст. село перейшло у власність до польських магнатів Красицьких. У 1773 році на кошти парафіян у Залаззі було збудовано дерев'яну церкву Івана Хрестителя. У 1875 році церкву відремонтовано та освячено на честь Почаївської чудотворної ікони Пресвятої Богоматері [13, с. 222].

Перша згадка про с. Залізницю відноситься до 1650 року. Назву населеного пункту виводять, переважно, від мікрогідронімів, пов'язаних із водою певного кольору або видобутком залізної руди [9, с. 168], адже в селі було дві рудні по добуванню залізної руди. Одна біля Горночок, інша на хуторі Кузеньки. У 1699 році Залізницький маєток вартістю 20 тисяч золотих був переданий поміщиком Михайлом Вишневецьким католицьким монахам Любешова.

У Залізниці в 1957 році народився український поет Петро Юхимович Ярмолюк. У 2009 році у Волинській обласній друкарні вийшла його збірка поезій «Сповідь серця». Тут народився лейтенант Іван Григорович Пасевич (1989–2014 роки), учасник антитерористичної операції на сході України, лицар ордену Богдана Хмельницького III ст. (помертвено) [12, с.139].

Перша писемна згадка про с. Судче датується 1278 роком, як найстаріше поселення Любешова. «Судії» – пруська назва ятвягів, її запозичили хрестоносці, і в латинській формі вона звучить «Судовія», тобто край, заселений судовитами, або судами. У XIII столітті хрестоносці повністю знищили ятвягів, але старі назви, які виникли при них, збереглися. Однією з них є назва села Судче. Окремі дослідники висловлюють інше припущення – від особистого імені Судець [9, с. 279].

До XVIII століття про події навколо Судча практично нічого не відомо – це можна пояснити, тим що на території села не проводилися ніякі розвідувальні експедиції чи розкопки науковців, а те що знаходили вчителі тутешньої школи було малоцінним і не мало ціннісного наукового значення.

Важким для жителів Судча став 1739 рік, коли Любешівщину охопила небачена раніше спека. З квітня по жовтень не випало й краплини дощу. А вже 28 жовтня цього ж року вдарили 20 градусні морози. Зима тривала без відлиги до травня 1740 року. Ця зима згубила багато людей та худоби, мало не всі фруктові дерева вимерзли [14].

У Судчах народився захисник України, учасник антитерористичної операції на сході України Іван Васильович Хрупчик (1993–2016 роки) [12, с. 202].

Отож, навіть побіжний аналіз краєзнавчих особливостей Любешівщини дозволяє констатувати наявність тут потужного потенціалу для проведення різних форм краєзнавчо-пошукової роботи. Переконані, що детальніше знайомство з історією населених пунктів краю, біографіями відомих земляків, архітектурними пам'ятками дозволить розширити краєзнавчий кругозір не лише краян, але й усіх зацікавлених осіб. Дослідження історії населених пунктів Любешівщини дозволить глибше розвивати туристичну інфраструктуру краю.

Список використаних джерел:

1. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область // Ред. колегія І. С. Клімаш, Н. Л. Алексєєва, А. І. Вербівська та інші. – К.: Редколегія енциклопедії УРСР, 1970. – 748 с.
2. Пам'ять людська не забуде повік...: Краєзнавчий довідник / Упоряд. Наконечний В. А., Півницький М. Д., Давидова Г. В. – Луцьк: Надстир'я, 2006. – 120 с.
3. Вольнь туристская: Путеводитель. – Львов: Каменяр, 1984. – 96 с.
4. Прищєпа Б. А. Історичне краєзнавство Волині: Навчальний посібник / Б. А. Прищєпа, О. П. Прищєпа. – Рівне: ПП ДМ, 2008. – 352 с.
5. Бишевич П. К. Любешівщина: з глибини століть у майбуття. Історико-краєзнавчі нариси / П.К. Бишевич, І.С. Журавлюк, П.А. Клубук. – Луцьк : Надстир'я, 2004. – 228 с.
6. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР : в 4-х т. / За ред. Н. Л. Жарикова – К.: Будівельник, 1983–1986. – Т. 2. – 1985.
7. Теодорович М.І. Волинь в описі міст, містечок і селищ в церковно-історичному, географічному, етнографічному, археологічному і ін. відношеннях. Історико-статистичний опис церков і приходів Волинської єпархії: В 5-т. [Репринт. вид.] / М.І. Теодорович. – Луцьк : ПП Іванюка В.П., 2008. – Том V. – 2008. – 580 с.
8. Православний монастир в Бучині // Нове життя. – 2006. – 16 травня.
9. Бондаренко Г. В. Історична топоніміка Волинської області: назви населених пунктів / Г.В. Бондаренко, В.В. Кихтюк. – Луцьк : Надстир'я, 2016. – 368 с.

10. Бондаренко Г.В., Кихтюк В.В. Назви населених пунктів – джерело історії Волині / Г.В. Бондаренко, В.В. Кихтюк // *Минуле і сучасне Волині: проблеми джерелознавства. Тези доповідей і повідомлень VII Волинської історико-краєзнавчої конференції, 15–16 вересня 1994.* – Луцьк, 1994. – С. 20–22.
11. Шульгач В.П. Ойконімія Волині. Етимологічний словник-довідник / В.П. Шульгач – К., 2001. – 189 с.
12. Дем'янюк О. Волинський пантеон: Схід – 2014–2017 / Олександр Дем'янюк, Геннадій Гулько. – Луцьк : Вежа-Друк, 2018. – 248 с.
13. Садовник Т. 350 років від першої письменною згадки про с. Залаззя, тепер Любешівського району (1662) / Т. Садовник // *Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2012 рік.* – Луцьк : «Твердиня», 2010. – С. 221–223.
14. Судче. Історія села [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sites.google.com/site/sudceua/istoria-sela>.

Пась Наталія

НОВОВИЯВЛЕНА ІКОНА «БОГОРОДИЦЯ ОДИГІТРІЯ» З ЦЕРКВИ РІЗДВА БОГОРОДИЦІ С. СОШИЧНЕ КАМІНЬ-КАШИРСЬКОГО РАЙОНУ

Віднедавня збірку сакрального мистецтва Камінь-Каширського краєзнавчого музею поповнила нова пам'ятка – ікона «Богородиця Одигітрія» (КН-2112/ОМ-49) [3] з церкви Різдва Богородиці с. Сошичне Камінь-Каширського району.

Ікона була виявлена на дзвіниці Різдно-Богородичної церкви в 2016 році. За згодою настоятеля о. Георгія Кузьмича була передана на зберігання до музею згідно акту прийому №46 від 12.12.2016 року.

Місце побутування пам'ятки потребує дослідження, позаяк вона є набагато старішою, ніж відбудована в 1902 році церква.

За деякими письмовими свідченнями, храм у Сошичному існував уже в 1732 році [1]. У 1762 році церква була перебудована за кошти парафіян і місцевого священника М. Михалевича. Окремо стояла дзвіниця. Влітку 1895 року сталася пожежа і церква майже повністю згоріла. Згодом до дзвіниці було добудоване приміщення і в 1902 році церква вже була діючою.

У Музеї волинської ікони в Луцьку зберігається ікона «Різдво Богородиці» з Різдно-Богородичної церкви с. Сошичне, яку фахівці датують останньою чвертю XVII-поч. XVIII століття і відносять до групи пам'яток Михнівського малярського осередку [2].

Власне, нововиявлена ікона Пресвятої Богородиці, що нині зберігається в фондах Камінь-Каширського музею, написана на дереві невідомим автором.

На іконі Пресвята Богородиця представлена в поясному зображенні; на лівій руці тримає маленького Ісуса Христа, правою рукою вказує на Нього. На Ній – голубий хітон, прикрашений тасьмою жовтого кольору на рукавах і біля шиї, і яскраво-червоний мафорій з жовтою облямівкою. Правиця Христа у благословенні звернена до Богородиці, в лівій руці Він тримає стиснутий сувій. Одягнений у білу туніку з жовтими краями і жовтий гіматій.

У верхній частині ікони з обох сторін зображені ангелики. Кожен у припіднятій руці тримає букет із трьох троянд червоного кольору, а в другій – картуш з вписаними початковими літерами імен, відповідно, Діви Марії й Ісуса Христа.

Над Богородицею і Немовлям – посріблені німби, над Ісусом проглядаються початкові літери Його імені. Сліди від цвяхів вказують, що свого часу на німбах були накладні шати.

Образ переписаний (можливо, накладено кілька шарів) олійною фарбою; автентичними залишилися німби Богородиці й Ісуса Христа. Авторський рисунок і сюжет ікони видаються збереженими.

Техніка виконання – левкас, темпера, гравіювання, золочення, сріблення. Час створення ікони – орієнтовно XVI століття, приблизна дата верхнього переписаного живопису – XVIII-XIX століття. Основа ікони складається з двох дощок і наверх, змонтованого пізніше. Права сторона ікони обрізана донизу. Висота дошки – 118 см, ширина: верх – 88,5 см, низ – 86 см.

Тло ікони орнаментоване рельєфними рослинними візерунками.

По периметру збережений, можливо, авторський шар письма й золочення, що знаходився під рамою чи накладною профільною планкою.

У 2019 році спеціалістами ННДРЦ України були відібрані зразки ґрунту та фарбових шарів ікони для фізико-хімічних досліджень, що дало змогу зорієнтуватись в часі її створення. Аналіз матеріалів проводили старший науковий співробітник Асаулова О.В. і завідувача відділом фізико-хімічних досліджень Распопіна В.О.

Ікона потребує достатньої наукової атрибуції, реставраційних та консерваційних заходів і введення до наукового обігу.

Церква Різдва Богородиці с. Сошичне Камінь-Каширського району. Фото 2017 р.

Ікона Богородиця Одигітрія з церкви Різдва Богородиці с. Сошичне

Джерела і використана література:

1. Денисюк В. Т. Літопис Камінь-Каширщини: історико-краєзнавчий нарис. Луцьк: Надстир'я, 2001. 524 с.
2. Єлісеєва Т. Збірка пам'яток волинського іконопису XVI-XVIII ст. Волинського краєзнавчого музею. *Волинська ікона: дослідження та реставрація*: Наук. зб. Вип. 10. Матеріали X Міжнародної наук. конф., м. Луцьк, 17-18 вересня 2003 року. Луцьк: Надстир'я, 2003. 210 с., іл.
3. Фонди Камінь-Каширського народного краєзнавчого музею.

РОЗДІЛ III. ЕТНОГРАФІЯ КРАЮ

Дмитренко Алла

ЗВИЧАЇ, ВІРУВАННЯ, ЗАБОРОНИ ТА НАРОДНІ ЗНАННЯ, ПОВ'ЯЗАНІ ЗІ ЗБИРАННЯМ ГРИБІВ НА КАМІНЬ-КАШИРЩИНІ, В СИСТЕМІ НЕМАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Етнокультура народів формується у тісному зв'язку з навколишнім природним середовищем, яке, у значній мірі, впливає на різні форми життєдіяльності етносу, і в першу чергу – на специфіку трудової діяльності. Структура господарства визначає особливості харчування та способи приготування страв, свята, вірування, народні знання тощо. Природо-географічні умови Українського Полісся сприяли значному розвитку тут привласнювальних форм господарства: рибальства, мисливства, збиральництва. Впродовж багатьох віків значну роль у життєзабезпеченні населення Полісся відіграло збирання природних продуктів харчування, у т. ч. грибів. Сформувалась система звичаїв, вірувань, заборон і народних знань, пов'язаних із збиранням, переробкою, приготуванням і споживанням грибів. Дослідження народних знань та практик, пов'язаних із природним середовищем, що передаються від покоління до покоління, особливо актуалізується у зв'язку з прийняттям ЮНЕСКО Конвенції «Про нематеріальну культурну спадщину» (2003 р.) (4).

Стаття підготовлена на основі польових матеріалів, зібраних в ході історико-етнографічних експедицій Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (2012 р.) (2) та в ході етнографічної та історико-краєзнавчої практик студентів спеціальностей «Музейна справа та охорона пам'яток історії та культури» та «Історія» (2010, 2014 рр.) (3–4).

Загалом грибний промисел нерівномірно розвинутий у різних селах району. У більшій мірі він характерний для південних сіл району, розміщених ближче до Маневиччини (Великий Обзир, Піщане та ін.), у північних селах, як відзначали респонденти, грибів росте менше. У с. Видричі, наприклад, сказали: *«В нас вобщє нема. Для себе там насушев...»* (ГМА; МПВ). Крім того, інформанти наголошують, що в останні роки грибів немає.

В усіх селах зафіксований поділ грибів на власне «гриби» і «губи». Одні респонденти відзначають, що назва «гриби» поширюється тільки на білі гриби, які тут називають просто «гриби», всі інші – то «губи»: *«на білого гриба казали гриби. Маслоке. А те набрали – шо набрав? – Сироїжки, – каже, губ всяких набрали. Маслок. Решетюк. То маслоке, то те, то всякі губи набрали»* (ХМА; ХСІ); *«Гриби – білі гриби. А тие сиріжки отие, всьо, то губ'яки»* (ЗГК); *«Грибе – то то білий, настоящий греб. То то буде греб. А губи – то сиріжки, опеньки, лисечки, красноголовци, бабочке. Ну, так ше в нас колесь якесь буле й теї, як їх. Всякі буле!»* (ТОВ).

Інші наголошують, що термін «губи» більш давній і він поширюється на всі гриби: *«У нас, по-старому – губи. На каждого гриба – губи». І білий гриб – «То ж тоже губа <...>. Стариши люди так говорили. Йдем по губи»* (ШМ); *«А по-старому, по губи»* (СІС); *«Губи – то то взагалі! То взагалі всі»* (ДПФ).

Однак сьогодні термін «губи» вже практично не вживається. Його знають лише старші респонденти: *«То в нас так, губи кажуть! <...> Стареї. Зара вже молоде не кажуть. То баба, то моя баба зроду казала: Ой, губи! <...> Все врем'є так казала»* (СНВ).

Основне місце в структурі грибів, що збиралися в обстежених селах, займають власне «гриби», до яких відносять білі гриби (грибе, правдівіе грибе, біли, настоящий білий греб) із світлими шапками і боровики (боровек, боровець) – із темними: *«Греб. Боровець. Ну, він два кольори має. Отой боровець, він коричньовий. А той греб – білий, шо у мішаному лісі росте... Він у тому, у сосновому лісі, він такєй, коричневий, ну. А той, шо вже в листяному, ну, лісі, то той білейкий. Той самий гриб, той самий вкус. Те все»* (ПВК). Колись білих грибів було так багато, що збирали переважно тільки їх: *«То колесь було тільки білих, шо їх не могли пересушети білих <...>. Колесь в нас самих вдома було пійсят итери кілограми одних білих»* (ТОВ); *«Більшинство за білими»* (ПМ). Шукають їх по дубині, соснині, березині (ШВД; ШМ). Респонденти наголошують, що білі гриби ростуть «черенями»: *«В нас не сім'ями ростуть. Черенями називають. А то черень слово. Є так, шо сто буде вмісти. Люде находили. То-то значить така площа. От, припустім, од*

цього хлева до того – вона засіяна повністю грибами. Ото то таке. Кажуть: От попав на череня грибив!» (ПВК; ПОІ).

З інших грибів брали підосиновики – червоноголовці, краснюки, красняки, красноголовці. Знають, що красноголовці, як і білі гриби, ростуть тільки «по своїх місцях»: «От, де цього року, чи в минулому році він, де рис – цього року туди йте, і якщо вже він росте, він там буде знову росте» (ПВК).

Повсюди брали: підберезники (бабки, бабке); лисички (лисечкі, лисичкі); маслята (маслюке, масляке, масляк); сиріжки (сиріжи, сиріжа, сиріжкі); приборотухи (приборотухі); решетяки (решетяк, ришитяк); опеньки; рижики (рижки, ріжке, рижке, ріжки); зелениці (зеленеці, зеленечка).

Подекуди збирають печериці (печореси, чемпіони). Найкращими місцями їх росту є ділянки, де за колгоспів зсипали добриво, ленища (де ріс льон), «кінські гумна», торфовища (ШВД).

Окремі інформатори беруть піддубники (пуддубники) і чорні грузді, які потребують особливої обробки: «Їх треба вимочувати, вельми чорна вода» (СММ); «Ото, я знаю, на тре дні в одну воду замочети <...>. На тре дні в другу, третю, а потім їх одварують <...>. Ну, те, вместо огурців. Аякже. Засолювали» (СКІ); «Піддубник, з їм стільки клопоту. Він же чорний, вода чорна й чорна, й чорна. Він мені недобрый. Я з їм буду полокати. Його не можна виполоскати. Я не люблю такого» (КМД).

Сьогодні великою популярністю (майже нарівні з білими грибами) користуються польські гриби, які називають ще синяками: «єсть таке синяке, польські кажуть на їх» (ПСМ). Разом з тим слід відзначити, що польські гриби, які синіють від натискання, відрізняють від синяків, яких тут не беруть. Часто польські гриби називають нивними (невними): «Нивні гриби, то казали, отруйні» (ЛГВ); «Нивний гриб. А в нас зара <...> є називають польськіє, теперека» (ХМА; ХСІ). Хоча інші респонденти вважають, що синяки – то польські гриби, а нивні – то отруйні гриби, але вони дуже подібні, «як дві крапельки води»: «Але ше йому є подібний невний, як ми кажемо. Отруйний <...>. Геть є подібний, то я відрізняю, як нажимаю. Якщо посинів – наш, а якщо ні – то викідаю» (СКІ). У с. Видерта розрізняють синяки – їстівні і сині гриби – отруйні: «Сеній і синяк. Сеній такей є. Ну, зверху він білий, о, а пуд сподом буде сеній <...> то другий сорт гриба. А сеній, то зверху шапка чорна, а пуд сподом тако зачепиш – всенький сеній <...>. То польський греб» (ГМА). У с. Грудки польські гриби називали заячими (РМС), а подекуди – пухляками: «Польські грибе – пухляке» (КГІ). У с. Залазько пухляки вважають неїстівними: «Ну так, так, пухляк, то є отруйний. <...> То він просто чорний вже, як сажка вже, то такий, ато темний гриб, то він зелений под сподом» (ПНМ).

Польські гриби почали збирати тільки в останні роки, раніше їх ніде не брали, вважаючи отруйними: «Його беруть, а я його не брав ніколи <...>. Їх ніхто не брав! У нас в селі ніхто не брав <...>. То травляний греб» (ХМА; ХСІ); «Не брали. Колесь думали, шо то поганка» (ШВД); «Але польських, їх неколи не брали» (КМП); «Синяке, то тепер синяке беруть. І польські беруть <...>. Колись же ж не брали синяки» (ГНО).

Зібрана інформація про гриби з різними місцевими назвами, які важко ідентифікувати:

– голубки; товстухи;

– молочаки; рижухи (режухі): «Режухі таке сухеї, пахнюци» (НФХ); «А рижухи – то такі з запахом воне такій, запах крепкий» (РВВ); «І сильно пахнуть рижухи. Сильно пахнуть. Сирими їх не можна, отравися»; «То тільки кинув пару штук для запаху в борщ. Во, зайдеши в хату, то почувєш, шо борщ з рижухами. <...> Ну, вони ростуть <...> по пониззях <...>. Може бути такво, шо рижуха і молочак росте. Но, коли зрізуєш, <...> на самій ножці молочко виступить і оттут де пір'їнки тії, тіки низом на шапочці, низом, теж виступить молочко, а в тих водичка, в тих водичка. Така дирочка, тудя всередину така дирка» (ХЛВ). Респонденти наголошують, що рижухи беруть не в усіх селах (ЛГВ);

– кози (козли, козле): «Козли таке чорніє. З пухом, то козле буле, о» (ВМК);

– козулі: «Такі гриби і якісь там цяточки на їх» (НА); свинушки; пахнюшки; вовнянки;

– плюси: «Таке, як то зеленеці. А то плюси. То таке, воне ключема ростуть. Сивеньки. <...> Пізно восени. То то вони таки хороши. То вони без, без пуску, й без нічого. То плюси. Ну, воне крешаться» (ТОВ);

– миколайчики: «А є миколайчики. А воне ростуть такі, ну як Вам сказати? Черенями. Воне такі сивовати, та сивовати. А шо биреш даже сирого, він солодкий» (РМС);

– пушки: *«То він такий росте, росте круглий, пушка тая. Він всередині такої білий-білий, як розріжеш. А якщо вона постаріє – чорна і пух»* (КГІ);

– кури: *«Одного можна зжарити і найсися»* (Стобихва D2S1 ННП), очевидно, це гриби-парасольки, у с. Черче їх називають «зонтики»: *«Я їх ніколи не їла, я їх ніколи не беру»* (ЛГВ);

– брусняки – ростуть по випасах: *«то воне таке велекі, часом, я в газеті навіть бачила, то виростають по три, по п'ять кілограмів»*. Але їх не брали. За цими грибами прогноують появу грибів у лісі (ОНА). Зважаючи на те, що у с. Запруддя ці гриби називають порхавки (ЗСМ), можна зробити висновок, що це білі круглі гриби, які постарівши, лопають, випускаючи порох.

В окремих селах записані відомості про прогнозування урожаю грибів. Найбільш поширене – зоряне небо в ніч напередодні Різдва або Старого Нового року: багато зір на небі – наступного року буде багато грибів. У селах Бузаки, Качин і Хотешів за зорями дивились на першу Коляду: *«На Рудво, якщо зорей багато є, то кажуть, будуть грибе росте»* (ШІМ); *«То все кажуть, на Коляду. Як є <...> зори, то буде гриб. Грибней. А як нема зорок, то не будуть грибе»* (СНВ); *«То я знаю, що ця, перша Коляда <...> Як сідаєш їсти, якщо зоряна, то в цьому році буде багато грибів, а як зір нема – грибив не буде»* (ОАК).

У Стобихві, Пнівному і Олениному за зоряним небом спостерігали на Щедруху, напередодні Старого Нового року: *«На Щедруху як багато зірок на небі, то кажуть буде багато грибів. <...> О, зирно на Щедруху, грибе веростуть. Так казале»* (ГЛА; ГМЯ); *«То виходять зори дивляться, чи багато зорей є. Чи будуть грибе, чи не будуть»* (ПСМ); *«Колесь так казали. Якщо на Новий год є зорі, уночі, на Старий Новий год <...>, на Щедруху. Да. Як є зорі, то будуть грибе. А як мало зір, то мало буде грибив»* (ТАІ).

У с. Великий Обзир урожай грибів прогнозували і на Святвечір, і на Щедруху: *«Якщо на Святвечір багато зірок і в якій стороні та там буде багато грибів»* (ННП); *«То тико, як на Новий год, то так кажуть. Шо як на неби багацько зірок, то будуть багацько грибив»* (БНС); *«Як на Новей рік вейдем надвір і багацько зирок, <...> то багацько буде грибив»* (ТМК).

Окремі респонденти стверджували, що така прикмета стосується лише урожаю грибів: *«Тікі про грибе то казали, а про ягоди то так, ніколи ме»* (ТМК), інші ж наголошували, що так прогнозували тільки урожай ягід: *«На которусь Коляду, як зірно, то буде врожай на ягоди»* (ММФ).

Ряд респондентів наголошували, що прогнози на урожай грибів по зорях робили колись старші люди, а теперішні вже цього не знають: *«І ме вже не помітали і наши бабе, й діде, і прадіди»* (ТМК); *«Ну, тіво, старей люде, то воне, бильш-мени знали, по чомусь там придивлялися»* (НТГ).

У с. Грудки урожай грибів прогнозували по опадах на Масницю: *«Як на Масницю йде дощ, сніг, то будуть гриби. А як нема на Масниці снігу чи там дощу, той грибив не буде. Так у нас говорять»* (ШСЯ);

В ряді сіл записані відомості про передбачення урожаю грибів за комахами, плодами, травами. У с. Сошичне стежили за швидкістю розпускання листя, від чого залежала кількість хрущів і робили прогнози – багато хрущів – багато грибів: *«Якщо навесні пуца розпакується, то буде, лесте робиться, значить, жуке, теї, хрущі летаються. Якщо є багато, значить будуть грибе»* (ЛСН); *«як хрущів багато навесні, то буде грибив багато»* (ММФ).

Подекуди дивились на урожай горіхів на ліщині: *«... як горихув багато, то буде грибив багато!»* (САФ). У с. Хотешів вважають навпаки – багато горіхів – грибів буде мало: *«...якось знахореть, що <...> орихув багато (на ліщині – А. Д.) <...>. То грибив не буде <...>. Мало»* (СММ).

У Велимчі, в результаті спостереження за природою, урожай грибів прогнозували і за цвітінням поширеної на Поліссі лісової трави вересу: *«Бо то знов за шо казали? Як вельми верос цвите. <...> То то вже будуть тоже грибив багато»* (САФ) і за кількістю жолудів на дубах: *«То багато жолудюв. Ну, кажуть, може то вже буде <...>. Багато грибив»* (КМП).

У с. Хотешів грибний урожай грибів прогноують за станом перших грибів поточного року. Якщо перші гриби не червиві – грибний рік, червиві в корінні – грибів не буде: *«якщо появился грибе і не червеви, будуть росте. А як тико червевий в кореньови – всьо. Не будуть. Росте не будуть»* (СММ). У с. Грудки вважають, що літні гриби будуть, якщо після Петра піде дощ (ЛЄС).

Окремі інформатори знають, що та чи інша фаза місяця також по-різному впливає на ріст грибів. Зокрема, вони не ростуть на «настатте» (так називають період, коли немає місяця – ні старого, ні молодого) (ШВД). Але, коли на настатте піде дощ – будуть гриби: *«Як піде дощ на настатте, то то вже точно будуть грибе <...>. На повню <...> грибе тоді»* (ЗГЄ). У с. Великий

Обзир вважають, що гриби найкраще ростуть на молодий місяць: «Ну молодець, повний, погідливий, негідливий. Тоненький, як серпчок» (ВВА), або «Під повню, особливо білі гриби» (ННП).

Існує повір'я, що гриби добре родять напередодні війни: «А от мені запам'яталося, <...> що перед війною гриби родять» (ПНМ).

Урожай грибів, на думку респондентів, дуже залежить від погодних умов. В період засухи грибів не буває. Потрібно, щоб дощ добре промочив землю: «Щоб змочев землю. Щоб вемочив землю харашо <...> восьмдесят процентів вологості треба для грибів. <...> Нема дощів – і не буде грибів, низащо не буде. Дощ піде – оден, потом другий і начнуть росте грибе» (СНВ; СММ); «...якщо дощі йдуть, то й грибе с. А дощів нема – і грибів нема» (ШВД).

Записані окремі прикмети, за якими визначають початок грибного сезону. Наприклад, перші гриби в лісі виростають тоді, коли на випасах з'являються гриби-брусняки (порхавки): *Якщо брусняки є, йде в ліс, грибе вже знайдеш* (ОАК); *От, як ростуть теї бєленьки такє, по лугах <...>, порхавкє. Ото вже і грибе должни ростє* (ЗСМ). Перші білі гриби ростуть вже у травні – майови (майовеї), юрйовіє (ГЛА). Осінній грибний період припадає на час копання картоплі: *Тоді в нас грибе ростуть, коле в нас саме картоплю копають* (ОАК); *Осинню <...>. Як картошку копають* (ЗГК).

У с. Великий Обзир за грибами прогнозують погоду на літо: *Якщо навесні появляться маслюки, то значить буде літо дощане, якщо немає маслюків, то буде літо сухе* (ННП).

Зібрана інформація про звичаї, пов'язані із збиранням грибів. Зокрема, до лісу слід іти рано-вранці, бажано поодиноці або ж своєю сім'єю, але не гуртами.

Поширене вірування, що одним людям на гриби щастить, а іншим – не щастить: *Кажуть, що як не маєш щастя, то й по грибе не йде. Бо не кожний набере* (ГОС). «Щастя на гриби» респонденти розуміють по-різному. Одні стверджують, що воно залежить від сформованих практичних навичок і вмінь, серед яких можна виділити основні позиції: любить збирати гриби, часто ходить за ними, добре знає ліс і грибні місця, орієнтується в лісі:

– *«Не знаю! Не знаю! Чи знає місцевість, чи знає... Чи вміє брати, чи шо. Не <...> знаю я вам те»* (ХМА);

– *«Я вам по прамо скажу: хто завше ходить, тому щастить! А хто піде через тиждень там, через врем'я, – він же не знає, де вони само ростуть!»* (ЗГК);

– *«Хто по їх ходить, то тому щастить. Бо він знає, де <...> він може бути один. А хто не ходить, то як він їх набере, як ви не тямить, де він росте?»* (ТОВ);

– *«То то, якщо я любитель, то міні щастить! А як ти не любитель, тико так преїдеши, щоб то походити, то йому й не буде щастети. Ти ж ідеши, ти ж запоминаєши, де воне ростуть <...>. Я знаю, де воне ростуть! Я пушов – раз, раз – набрав і пушов додому»* (БЮО);

– *«Як хто вміє шукати і хто знає де. Приблизно треба знати, де воне ростуть – чи под веросом, чи в дубеннику. То я вже йду тудя. Такі місця, то я можу набрати тех грибів. А друга не розуміє, де воне ростуть та й ходить по ліси, ходить. Воне, кажда губа, ме кажемо, то вона має своє місце»* (ДГА);

– *«Бо то людена просто <...>. Знаєте, є люде, яке заходять у ліс і воне орієнтуються зразу, де можуть бути грибе. І от він там не був, на тому місці»* (СКІ);

– *«Хто ходить часто <...>. Як він ходить часто, то ясно, шо він знайде гриба, а як не...»* (ОНА);

– *«Хто вміє збирати, то щастить, а хто не вміє, хто лодар, тому не щастить»* (ШВД);

– *«От ме, як підемо з їм (чоловіком – А. Д.) вдвох у ліс, хоч я і він знає місця, він може, він пам'ятає, де взяв колєсь гриба, і він знає в ліси. І він піде на те місце шукати знову гриба. А я ліса, я не знаю, я не можу запам'ятати... Я йду просто так, навмання. Я не знаю, куда я йду і я <...>. Зо мною ніхто ходити в ліси не буде, бо я не прийду ни до кого, мене треба ловети по ліси»* (КМД).

Поширеним є вірування, що кожний хороший грибник має свої гриби і він їх обов'язково знайде: *Хто вміє збирати. В мене внук є, то він тобі доставе з-пуд зимлі. <...> всі люди попроходять, то він собі стає: Хай йдуть – мої гриби встануться»* (КГП).

Коли ж людина рідко ходить до лісу, не має досвіду, то вона не може бути добрим грибником, а отже – немає «щастя на гриби»: *Якщо нема бажання і в очах. Шо то думаєши, те надивишися, на те наступаси, на гриба, то вже не грибнек»* (К-К-2012 D14S3 PMS).

Частина респондентів висловлюють думку про те, що справжні грибники знають якісь спеціальні до цієї справи примовки: «Кажуть, о! Той грибовей! Може яку преказку знає, чи що» (Стобихва D3S5 СМК), або ж роблять припущення, що із «щастям на гриби» народжуються: «Ой, не знаю. Може й родяться щаслевій» (К-К-2012 D9S3 ЗСМ); «...є таке веродкі, шо вин рождьонний <...> грибоєд! Так. Вин тобі піде, вин коліньми лазить, раком» (К-К-2012 D5S1 ШВД). М. Гривенець із с. Стобихва розповідала, що її донька народилася 9 травня, коли її похрестили у с. Верхи і їхали додому, по дорозі назбирали грибів і так вона стала «грибовницею»: «кума несе дитену, а кум несе цілий оберемок грибів <...> положив всі на стил грибе. Каже: Ото ми вам привезле дочку гребовнецю. Так, якщо є на тисячу гектар оден греб, то він її. Вона його перша найде <...>. Того гриба» (СтобихваD4S1 ГМЯ).

Г. Макарук із с. Стобихва повідомила, що у їхньому селі вірять в те, що на гриби щастить тому, хто не спить у великодню ніч: «То на Всеношну не можна спати. То вже як не спиши, то гриби обов'язково будеш шукати. Проснав – всьо. <...> нам от завжди казали, не спи́те, дітки, на Паску, то будете гриби брати. І то я внуків своїх так вчила і дочок» (СтобихваD4S3 МГІ).

Відоме в регіоні й вірування в те, що на гриби щастить тому, хто в дитинстві г...о їв:

– «Є, так. Так, таке говорять <...>. Завжди... Колесь ж люде робели всеїке, ну, по полях. А дитену посадять, то й все воно, все на себе попаде, попадало добре. А та людена знов до грибив безподобна вельми» (К-К-2012 D14S1 ГОС);

– «то казали, така преказка: „Ой! Буде грибе брати!”, бо він колупається в г...і, пробачте, тоже» (К-К-2012 D11S1 ТМК);

– «Як малеми кал їли, то буде щастети вже <...>. Я чув таке» (К-К-2012 D11S2 ПІМ);

– «О, то так і казали, в мене старша дочка, коли малою була, то повимазується, кажуть, о, грибовниця буде» (К-К-2014 D11S2 ПІМ);

– «...таке кажуть. Бо г...о їв <...>. Це то казали, малем пальцями їв. То грибе крепко братиме <...>. О, каже, малей г...о їв, то він, крепко грибе будуть на його йте» (К-К-2012 D11S3 БНС);

– «Що як малейким, ну, вите знаєте <...>. То те буде грибе шукати» (К-К-2012 D12S1 МЯО);

– «Сильний вопрос. Каже, малейка дитена, якщо воно... Отому щастеть. О! Правильно! Да» (К-К-2012 D6S2 САФ).

Окремим респондентам відома така прикмета, але вони в неї не вірять, так як вона не завжди справджується (К-К-2012 D3S2 ПЕМ). У с. Видричі також знають про цю прикмету, але її вживають не до грибників, а до навчання грамоті: «То в нас так, знаєте, шо я чула? Кажуть: Ой! Він в дитинстві їв г...о, значить він добре буде в школи вчетися» (К-К-2012 D4S1 СКІ).

Стосовно маленького гриба, вважають, що його потрібно брати, тому що після того, як його хтось побачив, він більше не виросте:

– «Вже, кажут, гриба но побачив, вже вин не виросте! Вин струпить <...>. То вже я переконалася. Якей вже побачив, такого бере! Бо вже но не взєв, вин не веросте, но, струпи сидеть. Всьо! Пропаде» (К-К-2012 D2S2 ТОВ);

– «Візьму тако веткою <...>. Щоб ніхто тудя не знайшов. На другий день приходиши, а вони пов'яли. Вот сам не знаєш – чого» (К-К-2014 D11S3 ІСІ);

– «Єслі я його покєну, уже вин не веросте більше, зав'яне» (К-К-2012 D10S4 ПІВК);

– «Особенно білий греб. Якщо побачив – забирай. Не забєрєш – такей сидітимє і струхне» (ПІМ);

– «Ну, кажуть так старє люде, шо єслі побачив гриба, значить всьо, забирав, бо вин не веросте» (ГМА).

Частина респондентів наголошують, що малі гриби брали тому, що вони дуже смачні. Якщо ж залишиш і накриєш – можєш не знайти і він пропаде або ж його зріже хтось інший. Те, що беруть малі гриби респонденти пояснюють і жадібністю: «Хто заздронний, то бере. Хто не заздронний, то возьме його накрєє». Але тут же уточнюють, що він більше не ростє (КГІ). Л. Хлєстїк із с. Черче тез знає, що залишений гриби не виростє, але висловлює припущєннє, що він боїтьсє людськїх очєй: «Не виростєє гриб <...>, вжє скїки не накривали, <...> аби побачив гриба і всьо і він робитьсє такий трухнявий <...>. Красноголовець ростє, Бабка ростє, вськї ті гриби ростуть, як накрєєш, а гриб пропадєє. Боїтьсє просто людськїх очєй, чи шо? Хто його знає? Не знаю» (ХЛІВ).

На Камінь-Каширщині, як і в інших регіонах Полісся, побутує заборона ходити в ліс на Здвиження (Чесного Хреста), обумовлена тим, що того дня вужі збираються до купи (виходять грітися): *«Колесь моя мате ходела, то казала більш николи не піду. Чесного Христа, то вужі всі виходять грітися»* (ЗГК).

А. Тарасюк із с. Оленине розповіла як її дід пішов по гриби на Чесного, а повернувшись додому наказав нікому не ходити в це свято до лісу, ліг і помер: *«А мій дід був, меї матера батько <...>. Пушов по грибе, росле. То прийшов, то сказав: Дітки! Приказуйте всім <...>. Шоб більш у ліс не йшле. У сьой день, шоб у ліс не йшле. От вин як уже лег, то й вмер»* (ТАІ).

У с. Великий Обзир вважають, що вужі на Чесного Хреста, перш, ніж піти «на своє місце», торкаються до кожної рослинки і тому їх не можна збирати: *«Вин іде і кожну рослену, кожне шо є таке <...>, наприклад, гриба, чи маслюка, чи шо, ну, шо в ліси росте, вин мусить <...> до його доторкнутися. Кажуть, його не мона брати, о»* (ТМК). У с. Річиця Ратнівського району вірять, що вужі збираються на Покрову. А ходити по гриби не можна у будь-яке свято: *«По грибе тіко у свято, то не можна ходети»* (КГІ).

У с. Видерта і Хотешів вірять, що до лісу не можна ходити на Сплення (Успіння Божої Матері, 28 серпня). Цього дня *«Оціє гади вилазять на дерева, шоб їм почути дзвони церковни <...>. Ото, якей вуж почув, ну, чи гадюка там, почули дзвони, та перезимувала. А яке не почуло, то вже є глухе, все воно не перезимує <...>. Не можна йте в ліс»* (СКІ). У Хотешові розповіли, як дід збирав на Успіння гриби і всі вони трусились. На думку респондента, так Бог давав зрозуміти, що не слід цього робити у свято: *«так йому Бог показав, що значить не положано <...>. Треба йте в церкву <...>. В празнікі, значить, шоб служев тому святому, от, которий празнік там предназначений <...>. А не занімається своїми ділами»* (ПВК).

Окремі респонденти вважають, що не можна ходити до лісу в неділю, бо то «найбільше свято, кажуть». М. Пилипчук із с. Пнівне пригадала, як вона в молоді роки набрала в неділю багато грибів і лягла спати, то їй приснилась пані в білому вбранні, яка почала душити її за горло і питати, чи піде вона ще в неділю по гриби. Респондент робить припущення, що то *«Божя Мати, мусить то, приходила. О, Господі! То я навкляк поклялась, шо я в неділю не піду вже по гриби!»* (ПЄМ).

Зібрані гриби вживають свіжими (смажать, варять суп) та сушать на зиму. Існує кілька способів сушіння грибів, що залежало від їх призначення. Для власного споживання гриби сушать на бляхах, а на продаж – нанизують на нитки: *«На нетки нанезували теї люде, котори <...> тем ділом занімалися, збор велекій в їх був. І воне посушать на неткі і так культурненько нанезували, по ранжиру, по росту, по-українськи. Більший, менший, менший, менший. Отако на неточку нанезували і воне вивозили на базар <...>. Ну, а теї, шо тико для себе, то просто на соломці сушили, от»* (ПВК). Гриби, нанизані на нитки, називають стальки, в'язки, в'єски.

При сушінні на металевих листах, на них кладуть соломку, а в окремих селах раніше використовували льон, а наверх розкладають гриби: *«Возьмуть бляшку, на бляшци там соломки настелять і зверху грибе»* (ПВК); *«Ранчей був льон. То на льон озьмеш»* (СНВ). У с. Мельники-Мостище гриби сушили на соломі з різдвяного снопа: *«...от минут свята тай виносили (снопа – А. Д.). Ничо, поставлять у коточку, то-то де мати бере, тай грибочки сушить, ше що сушить. На тий соломці»* (БЯС).

Пізніше стали використовувати дошку із набитими гвіздками і проволоку: *«А зара, то всі на доску набивають цвяхі і нанезують. І вже вин, якей засушевся, вже вин вегляд хороший має. На продаж»* (СКІ). За твердженням респондентів, раніше на зиму насушували по мішкові, а то й по два, грибів: *«То було <...> по мешкови, по два грибив. <...> Тех губ розмаїтих. Грибив, то менче було»* (ХМА).

Пластинчасті гриби (зелениці, лисички) солили і квасили з капустою: *«перемели, засолювали і клали кружечок і гніт»* (D2S2 BOM); *«Одварувала, солела і в діжку <...> заливала тем розсолем, клала гньотика того – камінчика, там на <...> кружечка такого і так їли, то смачно було. І ше вона <...> з капустою опеньки робела, квасила. <...> Одварувала і з капустою так квасила, тоже смачно»* (ОГІ).

Сьогодні поширився ще один спосіб зберігання грибів – заморожування. Для цього беруть сирі або приварені гриби: *«Трошкі проварують. Сирі міні ліпши. Сирий, він такеї, все те природне, воно в йому остається. А одвараний вже запаху того. Ну як? Греб є греб. Але вже такого смаку того, запаху лісного немає»* (ОАК; ОНА).

Солені гриби їли переважно з картоплею. А от з сухих готували різноманітні страви, найчастіше борщ. У с. Нуйно варили «голий борщ»: *«Що таке голий борщ? <...> кенеш дві бульбенки чи тре. І щоб те, чуть кесленький був, — капуста. І накидаєш грибив. Да кидаєш грибив, шо буде меска, як зваряться, тех грибив. Бо ж не варели там каструльку чи тее. <...> Мати оліями посмачить. Так, цибулину врижемо. От так і їли»* (ХМА). У с. Полиці борщ з грибами називають «квас»: *«... то в нас не називається голий борщ, в нас називався він квас. <...> Картопля, зновуку закислотять єї. Гриба накедают, риби накедают, от і такеї. Сухої (риба – А. Д.)»* (ЗГК).

Поширеною стравою із сухих грибів була підлива: гриби відварювали, підсмажували борошно, заливали водою і варили. Її з товченою картоплею (токмачі). У с. Полиці повідомили, що *«Тепер і на свадьби таку роблять»* (ЗГК).

Страви із грибів були обов'язковими на Коляду. Найчастіше варили борщ з капустою, сухою рибою і грибами. Подекуди його називають «колядний борщ». У с. Пнівне готували «чорний борщ» із грибів: *«Чорний борщ треба варети. Ну, грибе. Сироїжи, грибе, о. І цибульки порізати, зажарити олійкою»* (ПСМ). У с. Видричі на Коляду варили червоний борщ із грибами: *«Ну, я знаю, в нас казали, ой! На Коляду навару червоного з грибами борщу. <...> Ото вже ж м'яса не кедали, то кедали грибе. Ну і квашеного, як в нас казали, бурака. Бо так ліпший. <...> і греб обов'язково на Коляду. Ну, на посну»* (СКІ). У с. Черче і Мельники-Мостище готували «голий борщ», але по-різному: *«Мине свикруха була з Чорча. Вона робила, як у їхнім селі. Вона як приказувала: я сьогодні на Коляду варю борщ голий. З однеї картошки і з грибами. А от в нашій селі – з капусти і з грибами»* (РАМ). У с. Грудки і Підбороччя колядний борщ варили з грибів і ячних круп: *«А борщ такий варили на Коляду, із грибів. Варили без капусти, бо з грибами і туди тако жменьку кидали ячмінних круп туди. <...> То такий вже борщ добрий, шо ну»* (ЛЄС); *«... круп трошечки вкеш, перевариш і грибив, то міні добрий. Борщ такеї добрий, зажариш олійками»* (ТХП). У с. Волиця наголошували, що на Коляду грибів не можна ламати, а готувати тільки цілими (ДГЗ).

Тепер із сухими грибами печуть пироги, тушкують картоплю, роблять голубці, котлети та ін. Багато грибів маринують. І, звичайно, продають. Існують певні «правила» успішного продажу грибів. У с. Видричі для цього беруть «весільну копійку», яку піднімали, коли обсівали молодих: *«Я знаю, шо тико все в нас кажуть, ой! Їдеш на базар, щоб добре продавалось, чи шо, як є весілле, ну й обсивають молодех, і там кедають копійке. Ото вхопе ту весільну копійку і вже як їдеш на базар, тримай у кишені, то буде добрий торг. То це я знаю. Бо ме хапали теї копійке»* (СКІ).

Гриби використовують і з лікувальною метою. З сухих лисичок готують настій від кашлю: *«Сухеї лисечки, сушим на печі. Закидаємо в горілку. Саме лучче лікарство від кашлю, від бронхів. Воно очищає все. <...> Тики треба ложку, столову ложку на нич пети»*. А маленьким діткам *«сухеї лисечкі перекручуємо на <...> мукомолку і даємо на кінець чайної ложки»* (КГЮ). Широке використання має гриб веселка (денна губа, соромітник): *«Від всього він помагає. Він і од желудка, він і од печінки, він і од почок. Отой гриб, то дуже добре»* (ЛВЛ). Старі білі гриби, зелені під низом, мочать в горілці і використовують від наривів (ДМВ). З мухомора повсюдно роблять натирання.

Як бачимо, збирання грибів є важливим заняттям Камінь-Каширщини, про що свідчить і велика кількість звичаїв, вірувань, заборон та народних знань. Дотепер тут частково зберігається традиція розподілу грибів на власне гриби і губи. Якщо раніше перевагу віддавали лише білим грибам, менше красноголовцям, маслякам і лише зрідка брали інші гриби, то сьогодні грибний кошик дуже різноманітний. Збирають і так звані умовно їстівні гриби у зв'язку з чим склалась система їх обробки. Збереглися численні відомості про прогнозування урожаю грибів. Одні з них тісно пов'язані з народним / християнським календарем, основними точками якого є Коляда і Щедруха, рідше – Масниця. При цьому спостерігають за зорями, снігом або дощем. Побутувала низка прикмет, пов'язаних з комахами, плодами, деревами, травами, а то й за першими грибами. Вважають, що урожай грибів залежить і від фази місяця та погодних умов. Грибний сезон ділять на весняний – майські, юрйови гриби, на літній – від Петра та осінній. У с. Стобихва пам'ятають про прогнозування погоди на літо за грибами. Поширеним є вірування про щастя на гриби, яке переважна більшість інформантів пов'язує із набутим досвідом і знаннями. Інші вірять у певні обставини, що спричинили уміння збирати гриби (везли дитину з хрестин – по дорозі назбирали багато грибів – дитина стала грибивницею). У с. Стобихва вважають, що на гриби щастить тому, хто

не спав у великодню ніч. Поширене вірування в те, що на гриби щастить тому, хто в дитинстві г...о їв. Усі респонденти переконані, що маленький білий гриб, якого ти побачив, більше не виросте. Дехто припускає, що білий гриб боїться очей. Існують заборони на ходіння до лісу на Здвиження, Сплення, будь-яке свято і навіть в неділю. Зібрані гриби широко використовували і використовують дотепер у харчуванні і народній медицині. Вони є джерелом поповнення бюджету поліських родин.

Список джерел

1. Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, ф. Камінь-Каширський–2012, од. зб. Дмитренко.
2. Архів Музею етнографії Волині та Полісся при Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки (далі – Архів МЕВП), ф. Стобихва–2010, од. зб. Дмитренко.
3. Архів МЕВП, ф. Камінь-Каширський–2012, од. зб. Дмитренко.
4. Конвенція «Про охорону нематеріальної культурної спадщини», 17.10.2003 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_d69. Дата зверн. 12.05.2020.

Список респондентів

1. БНС – Бурчак Наталія Савівна, 1928 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Великий Обзир Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у серпні 2012 р.
2. БЯС – Березнюк Ярина Савівна, 1926 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Мельники-Мостище Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2014 р.
3. ВВА – Ведмедюк Варвара Андронівна, 1933 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Великий Обзир Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2010 р.
4. ВМК – Вознюк Микола Кузьмович, 1920 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Боровне Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у серпні 2012 р.
5. ВОМ – Варум Ольга Михайлівна, 1956 р. н., родом із с. Гута Боровенська, у с. Полиці проживає із 1979 р. Записала А. Дмитренко у с. Полиці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2012 р.
6. ГЛА – Гривенець Любов Архипівна, 1922 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Стобихва Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2010 р.
7. ГМА – Гречковський Микола Арсентійович, 1953 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у серпні 2012 р.
8. ГМЯ – Гривенець Марія Яківна, 1946 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Стобихва Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2010 р.
9. ГНО – Гетьманчук Надія Олександрівна, 1938 р. н., родом із с. Полапи Любомльського р-ну, у с. Великий Обзир проживає із 1958 р.. Записала А. Дмитренко у с. Великий Обзир Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2010 р.
10. ГОС – Гончарук Ольга Савівна, 1936 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у серпні 2012 р.
11. ДГА – Дрейчин Григорій Андрійович, 1934 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Черче Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2014 р.
12. ДГЗ – Дроздік Ганна Захарівна, 1940 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Волиця Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2012 р.
13. ДМВ – Дрейчин Марія Володимирівна, 1938 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Черче Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2014 р.
14. ДПФ – Денейчук Панас Федорович, 1933 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Олександрія Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2012 р.
15. ДЮО – Дроздік Юхим Оксентійович, 1940 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Волиця Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2012 р.
16. ЗГЄ – Зінчук Ганна Євдокимівна, 1942 р. н., родом із с. Сошичне Камінь-Каширського р-ну. Записала А. Дмитренко у с. Запруддя Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у серпні 2012 р.
17. ЗГК – Зрум Ганна Кузьмівна, 1930 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Полиці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2012 р.
18. ЗСМ – Зінчук Степан Мартинович, 1939 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Запруддя Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у серпні 2012 р.

- 19.ІСІ – Іщик Степан Іванович, 1934 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2014 р.
- 20.КГІ – Кошелюк Ганна Іванівна, 1938 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Річиця Ратнівського р-ну Волинської обл. у серпні 2012 р.
- 21.КГП – Костючик Ганна Пилипівна, 1940 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2014 р.
- 22.КГЮ – Карпук Галина Юрївна, 1961 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Оленине Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у серпні 2012 р.
- 23.КМД – Кухтей Марія Денисівна, 1948 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Хотешів Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у серпні 2012 р.
- 24.КМП – Каць Марія Прокопівна, 1938 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Велимче Ратнівського р-ну Волинської обл. у липні 2012 р.
- 25.ЛВЛ – Люшик Віра Лаврентіївна, 1940 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Великий Обзир Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2010 р.
- 26.ЛГВ – Лагода Ганна Василівна, 1938 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Черче Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2014 р.
- 27.ЛЕС – Луцик Євдокія Сергіївна, 1926 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2014 р.
- 28.ЛСН – Лошик Степан Никифорович, 1933 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Сошичне Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у серпні 2012 р.
- 29.ММФ – Мачок Марія Филімонівна, 1943 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Сошичне Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у серпні 2012 р.
- 30.МПВ – Макарчук Павло Васильович, 1971 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у серпні 2012 р.
- 31.МЯО – Макарчук Ярина Олександрівна, 1934 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у серпні 2012 р.
- 32.НА – Назарук Ангеліна, 2002 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Хотешів Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у серпні 2012 р.
- 33.ННП – Нахилюк Надія Пилипівна, 1949 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Великий Обзир Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2010 р.
- 34.НТГ – Нінічук Терентій Гнатович, 1922 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Річиця Ратнівського р-ну Волинської обл. у серпні 2012 р.
- 35.НФХ – Найдич Федора Хомівна, 1922 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у серпні 2012 р.
- 36.ОАК – Остапук Адам Кіндратович, 1951 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Бузаки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2012 р.
- 37.ОГІ – Остапук Галина Іванівна, 1952 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Залаззя Любешівського р-ну Волинської обл. у липні 2014 р.
- 38.ОНА – Остапук Надія Амвросіївна, 1952 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Бузаки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2012 р.
- 39.ПВК – Парфесюк Володимир Кіндратович, 1942 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Хотешів Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у серпні 2012 р.
- 40.ПСМ – Пилипчук Єлизавета Мартинівна, 1937 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Пнівне Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2012 р.
- 41.ПІМ – Приймак Іван Миронович, 1944 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Великий Обзир Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у серпні 2012 р.
- 42.ПІМ – Прач Надія Микитівна, 1932 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Залазько Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2014 р.
- 43.ПОІ – Парфесюк Оксана Іванівна, 1947 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Хотешів Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у серпні 2012 р.
- 44.РАМ – Рудчик Анастасія Миронівна, 1935 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Мельники-Мостище Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2014 р.

- 45.РВВ – Решетовська Віра Василівна, 1965 р. н., родом із с. Здомишель Ратнівського району, у с. Грудки проживає із 1982 р. Записала А. Дмитренко у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у серпні 2012 р.
- 46.РМС – Решетовський Микола Степанович, 1961 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у серпні 2012 р.
- 47.САФ – Серета Андрій Федорович, 1934 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Велимче Ратнівського р-ну Волинської обл. у липні 2012 р.
- 48.СІС – Салюк Іван Степанович, 1942 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Бузаки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2014 р.
- 49.СКІ – Сорока Катерина Іванівна, 1962 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Видричі Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2012 р.
- 50.СМК – Сміль Марія Кіндратівна, 1925 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Піщане Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2010 р.
- 51.СММ – Солонінка Михайло Миколайович, 200? р. н. Записала А. Дмитренко у с. Хотешів Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у серпні 2012 р.
- 52.СНВ – Солонінка Надія Василівна, 1950 р. н., родом із с. Добре Камінь-Каширського р-ну, у с. Хотешів проживає із 1968 року. Записала А. Дмитренко у с. Хотешів Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у серпні 2012 р.
- 53.ТАІ – Тарасюк Анастасія Іванівна, 1932 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Оленине Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у серпні 2012 р.
- 54.ТМК – Тустановська Марія Кириківна, 1932 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Великий Обзир Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у серпні 2012 р.
- 55.ТОВ – Торуканець Ольга Василівна, 1950 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Полиці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2012 р.
- 56.ТХП – Ткачик Христина Панасівна, 1933 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Підбороччя Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2014 р.
- 57.ХЛВ – Хлистік Любов Володимирівна, 1960 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Черче Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2014 р.
- 58.ХМА – Химчик Марія Андріївна, 1934 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Нуйно Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2012 р.
- 59.ХСІ – Химчик Семен Іванович, 1928 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Нуйно Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2012 р.
- 60.ШВД – Шевчук Василь Дементійович, 1937 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Качин Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2012 р.
- 61.ШІМ – Шевчук Іван Максимович, 1971 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Качин Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2012 р.
- 62.ШСЯ – Шумік Софія Яківна, 1932 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у липні 2014 р.

Дмитренко Алла

ТРАДИЦІЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МЕШКАНЦІВ СЕЛА ЧЕРЧЕ: ХЛІБОРОБСТВО І ТВАРИННИЦТВО (за експедиційними матеріалами)

Основу господарської діяльності населення села Черче Камінь-Каширського району, як і всіх мешканців Полісся, з утвердженням тут відтворювальних форм господарства, впродовж багатьох віків складало хліборобство. М. Теодорович, послуговуючись описом приходу священника Петра Левицького, складеного 1895 року, писав, що місцевість, яку займає село Черче, «... частково болотиста, покрита чагарниками і лісом. Село розміщене на рівнині. <...> Ґрунти піщані, місцями супіщані» [5, с. 307, 308]. За твердженням старожилів, земля дуже цінувалася, тому що від її кількості залежав добробут селянських родин. В залежності від родючості, земля мала більшу і меншу ціну. Пам'ятають, що у міжвоєнний період земля

ділилася на категорії. Багато селян купували дешевші шматки, які для використання під посіви, потребували затрати великих зусиль: викорчовування чагарників, копання ровів для осушення та ін. Часто земля була вирішальним чинником і при укладанні шлюбів. Дівчина, яка у придане отримувала землю, була бажаною нареченою, у той час, як красуні без землі могли тривалий час «сидіти у дівках». Батьки Михайла Геліча у міжвоєнні роки мали 6 га землі, тому могли собі дозволити висівати достатню кількість різноманітних культур (жита, пшениці, вівса, гречки, сочевиці, проса, гороху та ін.), які дозволяли забезпечити добробут родини впродовж року. Крім того, ходили на роботу до «пана», який, наприклад, за день копання картоплі платив 80 коп. (очевидно грошів). В літній час, коли день був набагато довшим, можна було заробити два, а то й три злотих. Для порівняння: пуд жита на той час коштував приблизно злотий; теля – 5 зл., корова – 60 зл., бик – 60–70 зл. А гроші людям були необхідні, в першу чергу, для сплати податків.

Певною проблемою була земля і в повоєнні роки, коли вона відійшла колгоспам. Навіть багатодітні родини не могли отримати наділ, більший за 0,5 га. Тому використовували кожен шматочок, щоб посіяти і посадити побільше. Адже й способів заробітку, крім мізерної платні у колгоспі, не було. Заболочені ґрунти, які навесні ще й підтоплювались, потребували великих затрат праці. Поширеним було висівання певних культур, наприклад проса, цибулі, а часто навіть й картоплі, у «загони» – вузькі грядки між якими копали рівчаки («борозни»). Так як землю викладали на сам загон, то грядка ставала вищою, що захищало її від підтоплення. Та й борозни між грядками були своєрідним водозбірником.

Після розпаду колгоспів і розпаювання земель селяни отримали значні наділи, які, за давньою сільською традицією працелюбності, почали активно використовувати, що приносить засоби для існування. Тому, незважаючи на відсутність місць для працевлаштування, село розвивається, будується. Частина молоді їздить «на сезон», шукаючи заробітків за межами села. Однак практично усі розвивають домашнє господарство – вирощують різноманітні культури «на здачу», іноді до гектару картоплі, або майже до 0,5 га моркви та ін.; розводять худобу. Правда, як стверджують мешканці села, все це тепер робити значно легше і простіше, адже на допомогу селянам прийшли машини.

Важливу роль у структурі господарства відіграло тваринництво, адже це яйця, м'ясо, молоко, шкури, хутро, а також добриво для полів. У селі тримали корів, волів, свиней, овець, птицю. Кількість худоби напряму залежала від кількості землі. Адже потрібно було заготовити корми, мати місце для випасу.

Сформувалася система догляду за тваринами, яка включала як практичні, так і магичні дії. Так худобу на пасовище перший раз завжди виганяли свяченою вербою, що мало вберегти корів «од нечисті». Вірили, що «червона» (кров у молоці) в корови виникає внаслідок того, що під нею пробігла ласиця. Корову після отелу поять теплою водою із цукром і пшеничними висівками, щоб вона «зчистилася». А в перші дні після отелу корові не дають січки, а годують тільки сіном. Вважають, що з первістки ніколи не буде доброї корови.

Записані окремі відомості з народного аграрного календаря. Наприклад, зафіксований звичай «заручати сіножать», тобто ставити «віху» («вішку») на пасовищах після Юрія, що свідчило про заборону випасати тут худобу. Для людей, які впродовж багатьох тисячоліть жили за неписаними законами звичаєвого права, це був «закон». В повоєнні роки цей звичай практикували навіть на колгоспних сіножатах. Активний період сінокосу припадав на Петрівку (Петрівський піст, який не має сталої дати, починається через тиждень після Зелених свят і триває до Петра). Найкращим сіном було «зозулине», тобто заготовлене в час кущання зозулі. Добрим вважався «моложий» (друге сіно, скошене після першої великої трави, воно було невеликим і м'яким), яку використовували, наприклад, для напихання «ціх» (матрасів) для снання. Годувати корову заготовленими кормами починали після свята Покрови, у зв'язку з чим у селі склалася приказка: *«Після Покрови треба дати корови»*.

Щодо птиці, то підкладати яйця можна було у будь-який день. Однак під курку яйця клали у жіночі дні, так як завжди хотіли курочок а під качку – у чоловічі, щоб виводилися качури, яких годували на м'ясо. Під квочку завжди клали непарну кількість яєць, а їх кількість залежала від розмірів птаха, що сидів на яйцях. Томі кількість яєць була від 9-ти до 15-ти. Не

було значення і в чому нести яйця під квочку, головне не класти їх, а підсипати, що вони покотилися, щоб курчата викачувались.

Стосовно висівання хліборобських культур, то озимину намагалися посіяти до Пречистої (21 вересня), тому казали: *«До Пречисти сівба честа»*. Якщо ж хтось спізнився із висівання озимини, то примовляли: *«Хто посіяв після Чесного Хреста, той не вартий собачого хвоста»*. Весняну сівбу починали із сівби вівса, який не боїться морозу, після чого сіяли ячмінь. У селі знають відому приказку: *«Кидай мене в грязь, то я буду князь»*.

З овочів найраніше висівали насіння капусти на розсаду. Зважаючи на те, що вона також не боїться морозу, робили це ще до Благовіщення. Чіткої дати засаджування і масового садіння картоплі (пов'язано з тим чи іншим святом чи з розвитком окремих рослин) не зафіксовано. Респонденти повідомили, що картоплю намагалися засадити до Великодня, а найкращим днем тижня для цього була п'ятниця.

Досить рано садили і цибулю – перед Благовіщенням. Респонденти повідомляють, що раніше вони не чули про звичай не чіпати землю до цього свята. Пізніше сіяли огірки, гарбузи, боби. Їх висівання найчастіше проводили напередодні весняного Миколи, так як весняні заморозки можуть нашкодити тендітним рослинам. Говорили, що *«Хто биб садить до Миколи, той бобу не їсть николи»* або: *«Не сій бобу до Миколи, бо не їстимеш николи»*. Огірки висівали зазвичай на Микильного Івана (21 травня). Щоб вберегти молоді рослини від морозу, часто сходи накривали листками лопуха. Сьогодні цих термінів не дотримуються, так садять під плівку, у парники.

Існували й певні терміни збирання тих чи інших культур. Наприклад, першу молоду картоплю старалися «заварити» до свята Петра і Павла (12 липня) для чого її не копали, а «пудбирали» пальцями, вибираючи більші бульби.

Жнива починали після сінокошу, тобто після Петра і намагалися завершити їх до дня Паликопа (9 серпня), до якого вже повинні стояти в полі копи. Пам'ятають, що на «зажон» *«зв'язували якось ту жменю»*, але щоб в'язали зажинкового снопа і несли його додому, не пам'ятають. Жали серпами з ранку до вечора (*«О-о! Кіко я попожела! Серпом. То не так як зара машенами. Тож колесь тилько серпе»*). А щоб спина не боліла, перев'язували її перевеслом. Однак, як кажуть інформанти, *«то неправда. <...> якщо вже добре поробиш, то те перев'яже чем хочеш»*, але легше від цього не стане.

Зжате збіжжя в'язали у снопи і складали у струпці, півкопи і копи. Струпець мав дев'ять снопів, поставлених один біля одного, а з десятого «шапку ламали», тобто накладали на поставлені снопи і залишали сохнути. Коли збіжжя підсихало, його складали у півкопи і копи. Для цього чотири снопи клали хрестом колоссям всередину, потім другий ряд, третій і так 30 снопів у півкопу і 60 – у копу. Зверху, як і струпець, накривали «шапкою».

Побутував у селі обжинковий обряд під назвою «бжинки» (в інших регіонах його називали «борода», «спасова борода», «квітка» та ін. [1, с. 11; 2, с. 225–230; 3, с. 198–199, 4, с. 48]). Для цього на вижатому полі залишали кілька стебел жита, і перев'язували їх стрічкою разом із зібраними польовими квітами. Внизу землю поміж стеблами прополювали, кілька колосків заламували, витереблювали зерно і сіяли його тут же. При цьому, як стверджують респонденти, *«співають бабе вже до тих бжинок»*. Але які саме пісні співали, не пам'ятають, відзначаючи, що *«пісні таке буле колешні, старинніє»*. Для чого здійснювали такий обряд також не пам'ятають: *«А для чого, то то я не знаю для чого насівали»*.

Сухе збіжжя звозили на садиби і складали в «сільнек». Цікавим є звичай залишати одного снопа «для мишки», про що їй повідомляли, щоб вона цього снопа їла, а інших не чіпала. У того, хто знав таке «колдовство», снопи залишалися цілими. Решту снопів молотили, а отримане зерно провіювали. Один з респондентів пам'ятає, як батько ставив біля порога сільника дошку, щоб зерно далі не летіло, брав дерев'яну «шухельку», сідав на стільчик і кидав зерно до порога. При цьому, під впливом протягу, полова і залишки колосків відокремлювались від зерна: *«полова скраю падає бо ж воно легше тево, тії колосочки, всьо, а вже зерно летить туда дальше»*.

Записані відомості про окремі хліборобські знаряддя праці. Заступ тут називають «залізником», при цьому розрізняють «залізник штиховей» і «совковий». Термін «городник» щодо давньої дерев'яної лопати з металевим окуттям не пам'ятають.

Невід'ємним атрибутом кожного господарства була коса. Хоч традиційне знаряддя сьогодні витісняється роторною косою, все ж і ручна продовжує використовуватись, особливо там, де потрібно скосити невеличку ділянку. Кісся до коси виготовляли із осики («всове») і ясена («ясеньове»). Ручку, яку тут називають «куля», робили в основному із берези з природним згином. Для кріплення самої коси (леза) робили металевий «наперстень», у який вставляли «клин» для ущільнення.

Часто до коси кріпили «рамку», яку виготовляли з дроту. Однак у фондах шкільного музею зберігається і дерев'яна рамка-грабки. Така рамка кріпилась для того, щоб покоси (гречка) лягали рівними рядами і їх потім легко було збирати. Респонденти знають не тільки «бабку» для клепання коси, але й «мантачку» для її гостріння, що складається із ручки і робочої частини. Мантачку виготовляли із легкого дерева, переважно із осики, на робочій частині робили насічки, що утворювались із косих пересічних ліній. Її брали з собою на сінокіс і гострили косу в польових умовах. Для цього мочили водою і посипали піском.

Широку сфер застосування в господарстві мали граблі. Це знаряддя сьогодні також витісняється пластмасовими фабричними виробами, але в багатьох господарствах є традиційні дерев'яні граблі. Вони складаються із двох частин: «граблища» і власне «грабель». Граблище – це палиця з розвилкою на кінці. Якщо такої не було, брали звичайну тичку і розщеплювали її зверху на дві частини. Власне «граблі» – поперечна планка із зубами. Виготовляли також із легкого дерева: ясена, лози, берези.

Не вдалося зібрати відомості про традиційні ремесла, характерні для села. Відомо, що тут виготовляли діжки. Звісно, що робили й інші речі, необхідні у господарстві. Так, ми вже назвали граблі, коси, ступи, які міг виготовити чи не кожен чоловік. А ще різноманітні пристосування для обробки волокна, прядіння і ткацтва, рибальські полапки та ін. Дотепер у селі зберігається плетіння різноманітних ємностей із лози та верби. Для цього використовують такі їх види як «молокета» та «верболист». Великі кошики у селі називають «кіш», а малі – «кошик».

Використані джерела

1. Абрамович П. Етнографічні записи: Західна Волинь. Село Мізов і околиці. 1912–1913 рр. Б. м. в б. р. 32 с.
2. Виноградська Г. Жнивварський звичай «Спасова борода» на Поліссі. *Древляни: Збірник статей та матеріалів з історії та культури Поліського краю*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1996. С. 225–230.
3. Кутельмах К. Аграрні мотиви в календарній обрядовості поліщуків. *Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження*. Вип. 2.: Овруччина. 1995. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. С. 191–210.
4. Орел Л. Жнивварські звичаї та обряди. Пам'ятки України. 1998. № 3. С. 46–48.
5. Чернче // Теодорович М. Вольнь в описании городов, местечек и сел... Почаев, 1903. С. 307–315.

Список респондентів

1. Геліч Михайло Тимофійович, 1924 р. н.
2. Дрейчин Григорій Андрійович, 1934 р. н.
3. Дрейчин Марія Володимирівна, 1938 р. н.
4. Корольчук Іван Васильович, 1946 р. н.
5. Корольчук Марія Василівна, 1950 р. н.
6. Лагода Ганна Василівна, 1938 р. н.
7. Масюк Юхимка Йосипівна, 1931 р. н.
8. Хлистік Любов Володимирівна, 1960 р. н.

**ТРАДИЦІЙНІ ПРОМИСЛИ СЕЛА ЧЕРЧЕ:
ЗБИРАЛЬНИЦТВО, РИБАЛЬСТВО БДЖІЛЬНИЦТВО
(за експедиційними матеріалами)**

Ліс, ліс, ліс... Він супроводжував мешканця Полісся від народження – немовля народжувалось в дерев'яній хаті і його клали в плетену або дощату неньку-колицку. Все життя крутилося-вертілося довкола лісу. І в «той світ» люди теж ішли в дерев'яній домовині. Але ліс, то не тільки дерево, але й велика кількість інших природних багатств, якими активно користувались поліщуки. Недаремно найдавнішими заняттями люди були привласнювальні промисли – мисливство і збиральництво, що полягали у здобуванні і привласненні переважно готових продуктів харчування. З таненням льодовиків на Поліссі поширилось і рибальство, яке в давні часи теж було однією із форм полювання. Адже рибу добувало переважно шляхом полювання на неї за допомогою списа чи лука.

З усіх давніх привласнювальних промислів у с. Черче Камінь-Каширського району найбільш розвинутим залишається збиральництво. Масовий попит на поліські ягоди та гриби не тільки в Україні, а й за кордоном, спричинив нову хвилю розвою давнього заняття. Влітку, як кажуть, і старий і малий щодня прямує до лісу. Адже кожний зібраний кілограм чорниць, журавлини та ін. має значний грошовий еквівалент, що дозволяє комусь значно поповнити сімейний бюджет, а для когось є основою існування.

Масовий збиральницький сезон починається із досяганням ягід чорниці, які тут, за традицією, продовжують називати просто ягодами. В ряді сіл Камінь-Каширщини записані розповіді про дев'яту і десятую ягодину на Дев'ятуху і Десятуху [6; 9, с. 131–132], однак у Черче про це невідомо. Так як і про примовку «Нова новинка...» до першої ягоди, яка характерна для Полісся [7]. Натомість, респонденти знають про 13-ту ягодину, яка досягає в лісі перед Зеленими святами. Саме від цього часу в селі й починається ягідний сезон.

Варто звернути на ту обставину, що впродовж тисячоліть життя в оточенні лісу витворився своєрідний виробничий календар, в якому ягоди займають важливе місце. Ми розуміємо, що до лісу наші предки могли йти тільки тоді, коли виконані всі аграрні роботи. Тому респонденти наголошували, що до Трійці намагалися пополоти і просапати всі основні культури: *«на Трійцю <...> стараються <...> вже попересапувати все, бо три дні Трійця – позаростає то раз, а по друге, знов після Трійці ягода»*. Сьогодні, коли поля у людей стало багато, працю в лісі поєднують із роботою на полі: до обіду в лісі, по обіді – польові роботи.

Сьогодні у селах виникла своєрідна проблема, спричинена масовою закупівлею ягід, – це назбирати їх для себе. Бо, як кажуть інформанти, копійку завжди треба. Тому тепер для себе збирають перші ягоди, які тільки починають достигати, або ж наприкінці сезону. Тобто в той період, коли ягоди ще або вже не заготовляють, адже *«Уже як береш на здачу, вже не хочеться собі оставляти»*.

Як і всюди на Поліссі [4; 5], поширене вірування у цілющість купальських ягід, які колись спеціально збирали, сушили і зберігали окремо й використовували «від живота». Дехто казав, що на Івана Купала тільки починали ягідний сезон, тобто йшли перший раз.

Респонденти відзначають, що колись при збиранні ягід усі співали: *«Ой, співали!»*. Характерні для регіону так звані ягідні пісні. Сюди входять пісні, що співали за ягодами, тобто переважно петрівчані, родинно-побутові, пісні-балади і пісні про ягоди. Низку таких пісень на Камінь-Каширщині записала Олександра Кондратович [8, с. 103–104]. Нами зафіксовані лише фрагменти таких пісень: *«Оставайтесь ягодки з чорницями, а ми йдемо...»*, *«Ой бувайте, ягудке, здорови, / Бо ме йдемо додому»*.

Для збирання ягід використовували нечисленні ємності і пристосування. Тепер масове поширення отримала гребінка. Основними ємностями для збирання ягід колись були різноманітні глиняні посудини – гладішки, збанки. З появою скляного посуду почали використовували літрові банки. А сьогодні різноманітні пластикові ємності з-під какао та ін. продуктів. Їх перевага в легкості і міцності (не б'ються). Відомий у селі термін «набірах». Однак набірах – це не просто посудина для збирання ягід, а швидше їх міра. Як наголошують респонденти, термін набірах вживався переважно до давніх керамічних ємностей. Так як вони мали різну місткість, то зібрані

ягоди рахували набіраками: набрав 5, 6, 8 тощо набірахів («П'ять, шість набірахув, да»). З поширенням посуду з чітко фіксованою ємністю (наприклад, літрових банок), зібрані ягоди стали лічити літрами. І навіть сьогодні, коли використовують пластикові ємності, кажуть, наголошують на їх місткості різної місткості: *«літр двісті в ту баночку вміщується», «а зараз як з банками, то літрув, там п'ять літрув, шість літрув»*.

Зібрані ягоди висипали у плетені кошілки. Любов Хлистік пам'ятає, як батько і брат займались виготовленням таких ємностей. Їх плели із колотого дубового шпону. Заготовлені пластини клали у гарячу грубу для пом'якшення, потім парили в киплячій воді і стругали. Однак кращими вважалися кошілки із в'язової кори. Вони були значно легшими за дубові. Незважаючи на масове поширення відер, у багатьох родинах дотепер зберігаються плетені кошілки, які тримають спеціально для ягід: *«вже коли кончаються ягоди, вже на гору скидаєш і стоять уже, вже нагорі»*.

Як і колись, тепер також найбільше збирають чорниць. Колись брали лохини («лохачі»), які сьогодні, із-за осушення боліт, практично зникли в поліських лісах. Негативно позначається на ягідниках і масове вирубування лісів. Гинуть не тільки лохинники, а й чорничники, які ростуть у зрілих соснових лісах. В незначній кількості збирають малину, ожину, журавлину. Остання ягода колись була дуже вагомою. Вона зберігалась впродовж усієї зими. Використовували не тільки як вітамінний продукт, але й як засіб народної медицини – її клали у вуха, коли людина вчаділа.

Надзвичайно поширене в селі збирання грибів. Зафіксований поділ грибів на власне «гриби» і «губи». До «грибів» відносять лише білі гриби, а всі інші, то «губи», «губ'яки» або «губ'яче», як кажуть чорчани. Такий поділ характерний для всіх регіонів Українського Полісся [1; 3]. Навіть такі досить поширені в структурі збиральництва гриби як красноголовець, бабка – теж губ'яки. Разом з тим, губи називають за їх власними назвами. Як кажуть: *«Ходела в ліс чого? По губи. А набрала різних. І вже називає там: і красноголовці, й сиройжки. <...> Але всі разом – то губи»*.

Стосовно прогнозування урожаю грибів, то чорчани здавна спостерігали за небом на Першу Коляду, тобто перед Різдом: багато зірок на небі – буде багато грибів. Основну увагу звертають на раціональні прикмети: якщо сухо – грибів не буде; а переходять дощі і світить сонце – на гриби.

Про вислів «щастя на гриби» знають не всі. «Щастя» у збиранні грибів пов'язують з великим досвідом, із добрим знанням лісу та ін., тобто з практичними навичками. Хоча дехто й чув про вислів «йому на гриби щастить тому, що в дитинстві г..но їв».

На питання про те, виросте чи не виросте маленький гриб, якщо ви його вже побачили, відповідають по-різному. Одні категоричні в тому, що не виросте і пояснюють це тим, що гриб (саме білий гриб) «врочливий», тобто *«боїться людських очей»*. Інші ж, навпаки, вважають, що білий гриб все-таки росте навіть якщо його й побачили.

Перші гриби називають «майовеї». Розрізняють молоді і старі білі гриби. Старі гриби зелені під низом, якщо приготувати свіжими, вони можуть бути отруйними, тому придатні лише для сушіння. Крім того, їх використовують в народній медицині – мочать у горілці і вживають для лікування наривів, ран.

Записано багато інформації про різноманітні гриби, їх місцеві назви і способи переробки. Із їстівних грибів збирають білі, красноголовці, бабки, масляки, зеленушки, ріжки. Останні, за свідченням респондентів, в останні десятиліття пропали з лісу. Раніше їх було багато, росли понад дорогами по заростях трави «типець».

Серед умовно-їстівних грибів, які почали збирати в останні десятиліття, чи не на першому місці польські гриби. Їх колись називали «нивними» і не збирали, вважаючи отруйними. Польські гриби сушать, маринують, вживають свіжими. Рідше беруть піддубники, які потребують серйозної обробки: їх довго вимочують, міняючи воду, потім смажать або ж маринують, але не сушать. Збирають опеньки, але тільки молоді, тому що за тиждень-два вони старіють і стають непридатними. Сиройжки беруть лише певних кольорів. Рожеву, наприклад, вважають отруйною.

За кольором рідини, яка витікає при розрізуванні шапочки, розрізняють «молочаки» («молочаї»), «рижухи». Із молочака біжить молочко, а з рижухи – водичка. Рижухи збирають не в кожному селі, так як вони потребують надзвичайно обережного ставлення у застосуванні. Їх категорично заборонено вживати свіжими. Обов'язково потрібно сушити і додавати в борщі у незначній кількості. Вони дуже пахучі і додають незрівняного аромату страві. Беруть також гриби «кози», «кажани», «курочки» та ін.

Уміють розрізняти подібні між собою їстівні і неїстівні гриби: білі, польські, пухляки і бабки; польські гриби і синяки; біду поганку і печерицю; біду поганку і приболотуху та ін.

Знають про лікувальні властивості мухоморів, але дуже рідко їх використовували. Сьогодні відомий і гриб «веселка», який чорчани завжди називали «денна губа». Його шукають за ароматом, що розповсюджується на велику територію. Але раніше ніколи не вживали з лікувальною метою: *«Скільки живем, ми ніколи не вживали»*.

Раніше збирали багато різноманітних трав, з яких готували відвари, використовували в господарстві (для виготовлення щіток для побілки та ін). Сьогодні пам'ятають про використання багна, яке колись вішали біля свиней, вірячи, що воно запобігає хворобам.

Поширеним заняттям було рибальство. Зважаючи на те, що річка Турія протікає на певній відстані від села, основним місцем вилову риби були болота, особливо навесні, у період розливів.

З рибальських знарядь у селі відомі клонні, сплетені з лози, у вигляді трикутної піраміди з ручкою. Кломнями ловили рибу убрид по канавах і річці: тягали або ставили у водоймі, бовтали воду, а тоді піднімали вверх: *«В мене ше на хутори була то клоння. Ставиш так <...>. А те береш за ручку і йдеш, сунеш. Бовтаєш, да-да»*.

В'юни ловили кошиками (кошем): *«Кошем. Такими кошами. Сорок літрув за дві минути наловиш»*. Цим займались не тільки чоловіки, а й жінки: *«Такє жинкє, як вите, тоже ловели. Шо населу занесе. Такє во в'юне»*. Взимку на в'юнів ставили «решітки» на ополонки, виготовлені з обичейки до якої замість дна прикріплене полотно з отвором. Решітку ставили на ополонку, прикривали соломою, очеретом. Знають і про «сани», якими ловили щуки, линки. «Сани» для риболовлі мали метрів п'ять довжини і складалися з двох полозів з натягнутою сіткою, з'єднаних між собою. Їх тягнули по водоймі, а потім сходились і піднімали.

Відомий «павук» – сітка, прив'язана до хрестовини з ручкою. Чули про жаки, знають раколовку.

Давнім ударним знаряддям були ости («гости», «оцти»), якими ловили рибу «на посвіт», тобто вночі з підсвічуванням. Респонденти вже не пам'ятають як це відбувалось. Хтось забувся, а хтось знає з розповідей. Зауважимо, що це давній традиційний спосіб ловлення риби влітку, коли дуже прозора вода, і восени, коли вода «зашерхає», тобто вже примерзає. Тоді двоє рибалок сідали на човен – один правив човном («крепою»), а другий стояв із остами і видивлявся рибу. При цьому у спеціальному кагані палили лучину, щоб освітлювати водойму біля човна [10].

Багато риби виловлювали в період мочіння конопель. Від отруєння, риба, як кажуть респонденти «дуріла» і її виловлювали навіть за кілометр від місць мочіння.

Сьогодні ще зустрічаються давні рибальські пристосування, але їх виготовляють із нових матеріалів – дроту, фабричної сітки та ін.

З інших промислів слід назвати ловлення тхорів за допомогою ступки. Їх ставили біля нірок, зверху, на насторожену дошку клали камінь, а всередину якусь принаду. Шкурки тхорів використовували для пошиття комірців.

Відомостей про давнє бортництво, поширене в минулому в регіоні [2], не зафіксовано. Але респонденти ще пам'ятають старі колодні вулики – «вулиї», які видовбували у шматках колоди. Ставили на дерева.

Сьогодні мешканці займаються рамковим бджільництвом – пасічництвом. Навесні, як тільки настає тепло, вулики чистять. Стосовно роїння, вважають, що бджоли дають три рої, які тут називають «першак», «другак», а «третяк». Найкращими є перші і другі рої. Відзначають не дуже високі взятки, у зв'язку з нестійкою погодою. Із хворобами бджіл борються сучасними хімічними препаратами. Обкурюють бджіл димарями, у які кладуть різноманітну тирсу, стружку, порошок, тирсу. Найкращою вважають «овсову» тирсу. Вважають, що можна брати і березову кору, що дьоготь, наявний у ній, не шкодить бджолам. На зиму вулики утеплюють, коли починаються заморозки до 5–6⁰.

Доцільно було б зібрати інформацію про збирання дикоростучих трав і їх використання; пошукати інформацію про старе бортництво та мисливство. Зафіксувати на фото старі рибальські пристосування та з'ясувати їх назви.

Використані джерела

1. Дмитренко А. Етнокультурні традиції збирання грибів на Житомирському Поліссі // *Літопис Волині: Всеукраїнський науковий часопис*. Ч. 13. Луцьк, 2013. С. 15–20.

2. Дмитренко А. Останні бортники Волинського Полісся (за експедиційними матеріалами з Камінь-Каширського і Ратнівського районів) // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Етнографічне музейництво в Україні і на Волині*. Наук. зб. Вип. 61 / Упоряд. Є. І. Ковальчук, Л. А. Мірошниченко–Гусак. Луцьк, 2017. С. 12–19.
3. Дмитренко А. Традиційні звичаєві норми, повір'я та народні знання, приурочені до збирання грибів на Волинському Поліссі // *Літопис Волині: Всеукраїнський науковий часопис*. Ч. 18. Луцьк, 2018. С.
4. Дмитренко А. Збирання ягід на Івана Купала та Петра і Павла на Правобережному Поліссі: традиції та сучасність (за експедиційними матеріалами) // *Музей просто неба в соціокультурному просторі. Матеріали Міжнародної наук. конф., присв. 50-річчю заснування Національного музею народної архітектури та побуту України*. К.: Видавничий дім журналу «Пам'ятки України», 2019. С. 149–158.
5. Дмитренко А. Купальські ягоди у народній медицині населення Правобережного Полісся (за експедиційними матеріалами) // *Гуманітарний простір науки: досвід і перспективи*: Зб. матеріалів ХХІ міжнарод. наук.-пр. інтернет-конф. 18 лютого 2019 р. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 21. С. 88–93.
6. Дмытрэнко А. Календарная регламентация начала ягодного сезона на Правобережном Полесье Украины // *Tradicija ir dabartis / Tradition & Contemporarity. Scientific works*. Vol. 11 / Edited by R. Sliužinskas and H. Pshenichkina. Klaipėda: Klaipėda University Publishers, 2016. С. 105–120.
7. Дмытрэнко А. «Новая новинка, чтобы не болела голова и спинка»: магические и обрядовые действия, приуроченные к собиранию первых ягод на Правобережном Полесье Украины // *Res Humanitariae*. № 20 / Numeri parenge / Special editor Rimantas Balsys. Klaipėda: Klaipėda Universitetas, 2017. С. 12–37.
8. Калиновий квіт Полісся: Пісенні скарби краю. Народні пісні, що побутують у Камінь-Каширському районі на Волині, збрала, розшифрувала тексти й мелодії та впорядкувала О. П. Кондратович. Луцьк: Волинська книга, 2007. 248 с.
9. Кондратович О. Народний календар Волинського Полісся: від свята до свята. К.: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 200 с.
10. Моздир М. Один з давніх видів поліського рибальства «на посвет» // *Записки наукового товариства імені Т. Шевченка*. Т. ССXXX: Праці секції етнографії та фольклористики. Львів, 1995. С. 212–215.

Список респондентів

1. Геліч Михайло Тимофійович, 1924 р. н.
2. Дрейчин Григорій Андрійович, 1934 р. н.
3. Дрейчин Марія Володимирівна, 1938 р. н.
4. Корольчук Іван Васильович, 1946 р. н.
5. Лагода Ганна Василівна, 1938 р. н.
6. Масюк Юхимка Йосипівна, 1931 р. н.
7. Хлистік Любов Володимирівна, 1960 р. н.

Дмитренко Алла

«ЧЕРЧЕНСЬКІІ СЛАВНІ ТКАЛІ...»: ОБРОБКА ВОЛОКНА, ТКАЦТВО І ВИШИВКА СЕЛА ЧЕРЧЕ (за експедиційними матеріалами)

Важливим заняттям жінок колись була обробка вовни та волокна, ткацтво та вишивка. Кожна жінка повинна була посіяти, прополоти, вирвати, пов'язати, просушити, обмолотити, вимочити, потерти, потріпати, вичесати, напярсти, вибілити чи пофарбувати частину ниток, насукати, навити на верстат основу, виткати, вибілити, пошити одяг, постільну білизну, декоративні тканини (скатерки, рушники та ін.). Сьогодні, звісно, залишилось мало людей, які знають усі ці технологічні процеси, але у с. Черче Камінь-Каширського району збереглись майстрині, які щороку ставлять ткацький верстат. Нам вдалося поспілкуватися із двома з них –

Марією Корольчук і Любов'ю Хлистік, які прекрасно знають свою справу, пам'ятають і про колгоспні будні, так як обидвом довелося бути ланковими і чимало зусиль докласти для вирощування, збирання і переробки льону. Згадала про давні роки і Юхимка Масюк, яка зберегла у своїй пам'яті величезний пласт народних знань, нагромаджених упродовж життя.

Колись у кожному господарстві сяли коноплі і льон, а з утвердженням колгоспів, вирощуванням волокнистих культур займались і вони. Респонденти пригадують ті роки, коли в кожній хаті зберігали насіння для посіву, розповідають, що конопляне було особливо смачним і ним любили ласувати діти. Хтось пам'ятає більше про вирощування льону і конопель вдома, хтось менше: *«Я пам'ятаю, що сильно високи росли і насіння, пам'ятаю, конопель, що їла. А що там з їми робели, я вже не знаю»*. Коли ж колгоспи почали розвозити по хатах льон і коноплі для обробки, люди, зважаючи на невеликі земельні ділянки, зменшили їх посіви і вділяли собі по кілька «ручечок» льону. Коли ж хтось із керівництва бачив, що жінки вдома тчуть, говорили, що це з домашнього волокна. Тому, щоб люди не брали колгоспний льон, заборонили сіяти його вдома: *«хтось там преїде, який начальник у хату, те прадеш, – де набрала? То ж ти в колхозі [взяла], але кажемо, не, то ме свий сіяли. От і через те воне запретели, <...> не давали сіяти вже»*. Ця заборона, звісно, вплинула на розміри ткацтва, тому що виростити вдосталь волокна вдома не мали можливості.

Що пам'ятають наші респонденти про давні способи вирощування і обробки льону і конопель? Окремі знають, що коноплі мають чоловічі і жіночі стебла, які відповідно, називаються «плоскунь» і «матерки», дехто каже «плоскунь» і «коноплі». Плоскінь («плоскунь») достигала раніше і її вибирали окремо, пізніше достигала матірка («матерки»), яка мала насіння: *«Плоскунь, раніше вона достигала. Вона така була, в одній було зерно, а в другий не було. Ту, що вибирали раній, тую, то та була без зерна. А та, що стояла, то була з зерном»*. Крім того, плоскінь мала ніжніше волокно, а матірка – грубше. Наголошують, що вибирати коноплі у спеку було неможливо – вчадієш, хоч тоді й не знали нічого про їх наркотичну дію: *«Но вже в таку во жару не мона було вебрати, бо там вчедієш і впадеш, бо то наркотіки. Але тоді ніхто нічого ни знав»*.

Добре пам'ятають респонденти про колгоспний період вирощування і особливості обробки волокна. Спочатку льон і коноплі сіяли вручну. Потім кожна жінка отримувала на полі свій «палик», тобто ставили палицю із прізвиськом члена ланки. Кожній відмірювали приблизно по 20 сотих льону. Спочатку його пололи від бур'янів, особливо від редьки, що супроводжувала посіви льону і сильно розросталася. Наступний етап – вибирання льону («брати льон»). Рвали жменями «взамаш», як кажуть респонденти: *«Ну, отак береш і взамаш, взамаш, взамаш»*. Склали в кучки і в'язали їх перевеслом. Потім кучки ставили просихати по 6–10 штук в одному місці. Ставили колом або робили своєрідні будки, в яких ховались від спеки діти: *«... ставили, тако, кругом, або такво, як ту будку таяк би робели <...>. О, як діти буле малеї, то діти заховаються туда, як жарко. Де діти подієш?»*. За якийсь час льон просихав, але тільки зверху, тому доводилося знову йти на поле і перевертати кучки на другий бік, щоб вони добре просохли: *«...зверху обсихає, а зсередини не і ти теї кучке вивертаєш»*).

Наступний етап – обмолочення. Знаком був колір лляного насіння, яке набувало червонуватого кольору. За всім цим стежила ланкова, яка мусила дати вказівку про початок наступного етапу обробки льону. Вона ходила по хатах і «гнала» жінок до праці: *«вже починає ланкова гонети»*. У селі пам'ятають і про старі традиційні способи обмолочення, і про новітні. У перші роки навіть в колгоспах насіння льону і конопель обмолочували за допомогою дерев'яних праців («такєми прачєма бєли його»), які виготовляли переважно з берези. Важливо було, що праці не кришилися від ударів. Пізніше з'явилися «молотілки», які називались «Веді». Вони мали валки, в які подавали кучку льону, крутили її поміж валками і таким чином обмолочували. Пізніше з'явилися нові, більш удосконалені машини, які мали «битку» і спеціальний стіл для льону. Процес молотіння потребував присутності багатьох жінок. Кілька з них підносили кучки льон до молотарки, інші розв'язували перевесла на кучках. Безпосередньо біля машини працювало троє жінок: одна жінка закидала розв'язану кучку льону на стіл, інша стояла зверху біля столу і подавала льон в битку, третя жінка забирала льон, що вийшов з битки і передавала жінкам для зв'язування. На цьому етапі льон був сухий, тому в'язали доволі об'ємні кучки: *«Той подає в битку, той стоїть на битці, той подає, теї пудносять тому, подають, там знов виймають і вже в кучке. Вже вин побетий, вже без головок і в кучке його вже складають, такє вже здорови кучке»*.

В останні колгоспні роки обробка льону на цьому етапі закінчувалась, тому що з'явилися льнозаводи, які здійснювали всі наступні процеси обробки волокна: «молотели і в'язали і в Камень возели вже терти і гет всьо». На початках, і в колгоспах, як колись і вдома, здійснювали повну обробку волокна. Наступний етап – мочіння льону і конопель. У с. Черче мочили в рівчках, канавах, а в колгоспні роки возили на річку, де робили спеціальну «гать»: «Мочели в таких канавах, мочели в ривчиках, де була вода. <...> В колгоспи льон вже тожже мочели. Возели на ріку і робели таку гать і замочували його». Проблемою для жінок були сильні дощі в результаті яких вода в річці піднімалася і замочені коноплі та льон йшли за водою і їх потрібно було ловити: «... як прейдуть дощі, як начне вода йте, приходить, то забере й той льон і понесе». Вимочені стебла діставали по черзі. Спочатку льон і плоскінь, а потім матірку, яка, внаслідок того, що довше росла, мала твердіше стебло. Скільки саме стебла «кесли» у воді, респонденти не пригадують, напевне, два-три тижні. Після цього їх діставали і ставили у кучки для просушування. А вже потім знову вкотре в'язали у кучки.

У перші колгоспні десятиліття наступний етап обробки полягав у розвезенні моченого льону і конопель по домівках. Кожна жінка отримувала свою частину стебел. Сушили на домашніх печах, потім терли, тріпали і віддавали готове волокно: «... то привезуть на хату, скенуть скікось і там на печі сушать бабе його. <...> і тоді вже починають терти і все. Але ж сушать <...> і трут, і трепают, і вже готове здати».

Пізніше вимолочені стебла перестали мочити. З'явився новий етап обробки – стеління льону. Для цього кучки вантажили на трактори або автомобілі, везли на «стелище» і розкидали. «Стелищами» найчастіше були покоси. Потім приходили жінки, розв'язували кучки і рядами розстиляли стебла по траві. У с. Черче практикували індивідуальне стеління льону. Кожна жінка стелила в окремому місці: «І от кожне своє знає, де хто постелев. Одне од одного покосами обстелев. Отако робиш покоси, покоси, покоси, а тоді так во: раз, круг обстелев, кругом покос – то твоє. Там другий знов од тебе одступев чуть-чуть і другий стелить». В інших селах ми фіксували колективне стеління льону, коли жінки стелили рядами одна за одною. При цьому необхідно було дотримуватись хорошого темпу, щоб не затримувати жінок, які йшли за тобою (як на колективному сінокосі). Розстелений льон залишали вилежуватися. Цей етап називався «росяна мочка». Льон лежав, проростав траву, під впливом роси, дощу і сонця, стебла ставали крихкими і починали ламатися. Найкращими були серпневі роси, на які й припадав період вилежування: «Саме буле теї серпневи роси. Якщо в серпні велики роси, ото саме лучче він вилежував, той льон». Саме в цей час він набував особливого сріблястого відблиску, так характерного для льняних волокон. Готовність льону до наступного етапу обробки перевіряли таким чином: брали жменьку стебел і починали їх терти в руках, якщо костриця легко висипалася – готовий. Тоді приступали до наступного етапу – збирання («підбирання») льону зі стелищ. Ця робота була доволі складною, тому що потрібно було виривати стебла із трави. Для цього часту використовували зубаті мотички. А на стелища гнали корів і йшли збирати печериці.

Далі льон і коноплі били «битками»: «Була така, <...> битка звали. Ну, битка. То так <...> брали трошечки тако по жмінці і його так били, щоб він був м'якейкий. То така була битка і його так приминали. <...> Сю били»). Битка виконувала більш грубу роботу, ламаючи кострицю. Потім льон «терли» за допомогою «терниці»: «А тоді була, звалася терниця. Та й тею терницею терли вже». На терницях волокно краще вичищали від костриці («корости»).

Наші респондентки виконували цей процес уже на спеціальних агрегатах, які були чи не в кожному селі. Для цього кучки льону розв'язували і давали по жмені жінкам, що стояли з двох сторін агрегату, в якому працювала битка. Одна жінка запускала жменю льону з одного боку, а друга – і іншого. Побитий льон відбирали з агрегату, скручували і віддавали далі жінка, відбирали і складали потертий льон.

Поруч працювали жінки із «трепачками» – «трепали» льон. Тріпачка – мечоподібне пристосування, яким вичищали з волокна залишки костриці. Порція потріпаного льону, яку жінка тримала в руці і вичищала, називалася «ручка». Жінки складали льон на кучку. А ланкова сортувала льон по довжині і складали у «пучки». Стежила за тим, щоб у кожній кучці був льон однакової довжини, адже за коротший льон отримували одну ціну, а за довгий – іншу. Кожен пучок зв'язували і вже готове волокно відправляли на Камінь-Каширський льнозавод. Щоб

переробити льон вчасно, працювали цілими днями, бувало, що й до півночі і навіть довше («й до двох часов ночі переробляли той льон»).

З часом в колгоспах з'являлися більш функціональні комбайни, які самі рвали льон, зривали головки і стелили. Коли льон вилежувався комбайни збирали його і за допомогою спеціальних пресів «в бочке скачували», тобто у великі тюки, які потім вантажили на машини і відвозили на льонозавод. А потім, як кажуть респондентки, «вже всьо розвалелось» і тепер льону ніхто не виروضує.

В домашніх умовах отримане волокно «обдирали» або «чесали» на металевих щітках в результаті чого утворювалось хороше чисте волокно і «таке те сумніше, шо обдирали той льон, і тії пачоси звалися».

Пачоси використовувались для виготовлення мотузок і товстих ниток, які використовувались для ткання мішків. Цей технологічний процес отримав назву «вал валети» і його виконували чоловіки. Для цього використовували «крутілки», які дотепер збереглися у господинь і в колекції шкільного музею.

Хороше волокно, скручене після тріпання в «ручки», звалили у «вінки» по 10 «ручок» і виносили до комори. Зауважимо, що «ручка» і «вінок» льону були народними мірами волокна. Господині «вже знали бильш-мениш скико напрудут з того винка».

Зауважимо, що вироблене волокно було й еквівалентом обміну. Старші респонденти пам'ятають, як по селу їздили «онучники», які міняли на льон різний товар. Дітям особливо запам'яталось те, що за «ручку» льону давали кілька калачів. Всі бігли до матерів просити волокна: «Ой, мамо, дай ручечку льну. – Ой, дітки, а сорочечку треба зробити. Те треба, й те зробити. Ну, клопоть його бере, якось буде. Натє. Та мати дасть ту ручку льну, тако бижеш. Ой, та несеш калачів, там два чи кілька. Ну, хто його знає кіко. А те йде плаче, генше. Мати не дає льну».

Наступний етап – прядіння. Давнім пристосуванням був «потась», але наші респонденти пряли вже на «предках», «коворітках». Відзначають, що чорчанки пряли дуже тонко, «по-хотишівські» і «по-чорчинські», а от у сусідньому Щитині пряли товсто – «по-щитинські».

Напрядені нитки змотували в клубки, які використовувались уже по-різному. Якщо ткали нитками природного сірого кольору, то їх снували і навивали на основу, мотали на цівки для піткання. Якщо ж нитки потрібно було вибілити чи пофарбувати, то їх змотували у «мотки» на «мотахах».

Нитки вибілювали у «зольниці» – спеціальна діжка на трьох ніжках з отвором у дні, який, на час прання затикали патичком. Мотки ниток складали у зольницю, пересипали попелом (будь-яким) і заливали окропом – то все називали «луг». Стояло до того часу, поки луг не набував темно-коричневого кольору. Тоді патичок діставали і брудний луг витікав через отвір у дні. Нитки, чи й білизну діставали і везли полоскати на річку Турію: «Туде возели і зимою, і без штанив бабе і всьо, і тако ше, каже, фартуха сюда затикне, шо підніме і ноги геть червони, геть пообморозжує. І їздили на санях. <...> Ото батько розказував, як не раз от матєра возєв». Викручували за допомогою копилів у санях, закручуючи за них нитки чи білизну.

Щоб виткати темніше полотно, або в клітинку, яке використовували для пошиття буденних спідниць, рушників тощо, готували фарбу із природних барвників. У с. Черче для цього брали шишки з вільхи і ржавє залізо й варили. Коли вода ставала коричнева, закладали мотки ниток. Така фарба була настільки стійкою, що зовсім не линяла: «...і вже й не облазить ничего! Вже всьо, ложє з білими і ничего не облїзе».

Наступний етап – змотування ниток з мотків знову у клубки. Для цього використовували інше пристосування, яке у с. Черче теж називається «мотаха».

Далі – снування основи («сновали вснову») для чого використовували стіну в хаті або «колешні», забиваючи кілочки, що називались «прибильниці»: «От якшо в хати, <...> в колешні <...>, то прибєвалися теї <...>. Прибильниці прибєвали». Пізніше стали робити спеціальні «крутілки» – «снівниці». Снували з клубків за допомогою дерев'яної «лопаточки» з двома дірочками. Кількість рядків наснованих ниток залежала від довжини хати. Кожен знав скільки полотна, довжину якого міряли «губами», потрібно наткати: «І чотири метри, там п'ять метрів ширина хати. Ото так і називалася й губа. Так називалася губа».

Далі «знимали вснову» і «навивали» на верстат. Якщо мали ткати буденні рушники, то використовували фарбовані і сірі нитки, наприклад 10+10, дивились по бердові, щоб виходили однакові клітинки (залежно від розміру берда): «... розщетували в бердови скіки, в бердови. Там яке бердо, скіки і по скіки ниток розщетували, щоб одинакови клетки були». Якщо навивали вибілені нитки, то одного кольору: «А вже як вибіляне, то вже вибіляне, повністю вибіляне».

Вище, говорячи про навивання основи, ми згадали бердо – це деталь ткацького верстата, через яку проходять нитки основи. В залежності від товщини і ширини полотна, вони діляться на номери. Черченські ткалі використовували берда від «сімки», що була найменшою і далі: «десятка», «одинадцятка» і так до «вісімнадцятки» («А найбільше, то була п'ятнадцятка, вісімнадцятка»). Номер берда залежав від виробу: «Сімкою ткали теї, мишке, таке. Ну, воно таке рідке, рідке»; «Якщо такі во рушнике ткали, то була висімка»; «Дванадцятку – ото такі во, шо диване тут во пасмами ткали»; «Якщо оцю во скатерку, то була чотирнадцятка, щоб ширше було»; «А ше диване ткали всяки перебирали <...>. То там було і в шинадцятку, і в п'ятнадцятку, і в чотирнадцятку, всяке». В останні роки, коли почали ткати «диване» (покривала) на широкі ліжка, стали робити берда «двадцятки»: «А зара ме зробели на широки лижка, щоб ткати диване, то аж двадцять».

Берд до ткацького верстата було багато, їх виготовляли майстри, зробити їх міг і кожен чоловік. Найчастіше використовували калину, особливо для виготовлення «трості» (внутрішніх перемичок). Для бокових «лясочок» також брали тверде дерево, яким могла бути й калина, вона міцна і її не їсть черв'як.

Нитки для піткання залишалися у клубках. За допомогою «шпулера» їх намотували на «цівки», які вставляли у «човники» і ткали. Цівок потрібно було багато, тому що вони часто ламалися. Виготовляли їх зазвичай з очерету («черети») або ожини, а тепер – із стебел топінамбуру.

Що ткали: полотно для сорочок, рушників, постелі; рушники буденні, скатерки, рядна та ін. Для теплого одягу – спідниць, штанів, свиток-серняг ткали сукно, для чого використовували овечу вовну. Про основні етапи її обробки розповіла Юхимка Масюк. Навесні овець стригли, отриману вовну мили, сушили. А потім носили на машини, які «роздирали», тобто скубли вовну. Така машина була і в с. Черче. А далі пряли і ткали.

Полотно, виткане із сірих ниток, вибілювали. Для цього його «стелели на роси», тобто розстиляли на траві, обов'язково, щоб воно ночувало і вкрилося росою: «...кажуть, переїдала роса. То стелели є, щоб воно було біле».

Використовували кілька технік ткання. Полотно для сорочок, для вишивання рушників ткали технікою простого полотняного переплетення – на двох підніжках. Рушники-«втіральники» ткали на чотирьох підніжках – «в повороточку» – виходили косі смужки, нахилені в протилежні боки, що утворювали візерунок, подібний до ялиночки. Сьогодні звичайні побутові рушники (для кухні, витирання рук) тчуть із різнокольорових меланжевих ниток («меланжи») способом «накидання берда» («накидяне бердо»). Рушники, ткані у техніці перебір, у Черче називають «вибраними». Серед візерунків – «сім кийочкув», «дванадцять кийочкув», «виноград», «квіти». Такими рушниками перев'язували сватів, їх давали в придане, дарували рідним і знайомим. Тепер їх не тчуть і не використовують. А хто має, зберігає у скрині, шафі.

Запитували ми в респондентів і про оброчні рушники, що ткалися за одну ніч у випадку якихось нещастя, що загрожували селу (хвороби, війна). Жінки пряли і ткали за ніч довгого рушника, а потім гуртом несли його на «фігуру». Такий звичай характерний для багатьох поліських сіл. Побутував він і на Камінь-Каширщині, про що пише О. Кондратович [1, с. 20–24]. Однак серед опитаних респондентів про нього не чув ніхто. Очевидно цими знаннями володіли старші люди, які вже переселились в інші світи і забрали безцінний скарб – знання, нагромаджені віками.

Поширеним було ткання «скатерок», «портків». «Скатерки» («скатерке») ткалися більш вишуканими: у клітинку, у поздовжні і поперечні смужки, поєднуючи білі, пофарбовані і куповані кольорові нитки («балфу»). Їх краї могли бути просто підшитими або ж закінчувалися «кутасами». В Черче, як і в багатьох інших селах Камінь-Каширщини, існував звичай, за яким невістка, прийшовши в дім свекрухи, на наступний день мала накрити своїми скатерками всі столи: «Да, десіть столив, чи скіко там, треба було всі накрети. Скатерке. <...> Ото то такех було в мене

десять. Як я йшла замуж, я всі накривала на stole». Скатерками накривали стіл на Коляду, Великдень. «Портки» ткалися однотонними – білими, сірими, як казали ту, «низчимни, без нічого», тобто, без візерунків. Їх використовували під вареники, накривали хліб тощо.

Окрему групу тканих виробів складала постіль – «ціхи» і «рядна». Ціха виконувала функцію сучасного матраца. Це великий мішок, який напихали сіном і стелили на ліжку. Вони ткалися простим полотняним тканням і чиноватим (візерунчастим – у ялинку), могли бути однотонними, у смужку, в клітинку. Вже навіть тоді, коли в побуті були фабричні матраци, ціхи використовували як мішок для приданого. У них, наприклад, складали постіль, яку давали за нареченою (подушки, матрац, ковдру).

Наступним виробом, який продовжують ткати і сьогодні, є рядна, які тепер називають «диване» (покривала). Марія Корольчук, наприклад, за зиму 2013–14 років виткала аж чотири диване, а її сусідка *«тче страшно теї диване»*. На питання, куди їх використовують, відповідають, – *«На диван, внукам подаю, дочкам пороздаю»*. Рядна стелять навіть у труну. Давні рядна ткали «вибраними», «під дошку». Візерунки – «млине», «зирочке» та ін. Тепер переважають диване «в крайки», тобто у смужки, ткані «кожушком», тому на них кажуть «кожушкови диване». Надзвичайних вмінь потребують широкі диване на двоспальні ліжка. Для цього виготовляють спеціальні берда – «двадцятки» і тчуть без шва посередині, на *«дві зівви <...> одна нижня, одна верхня»*.

Продовжують ткати «дорожки», які стелять на підлогу. Як матеріал використовують різноманітні старі речі, які ріжуть смужками, мотають і клубки і тчуть у різнокольорові ширші і вужчі смужки.

Поширено технікою оздоблення тканин одягового і декоративного призначення, була вишивка. Серед давніх технік – занизування, яке тут називається «натягання», яку бачимо переважно на сорочках, але зустрічається вона й на рушниках. Друга стародавня техніка – «гладь», але не художня, а т. зв. лічильна, збережена на сорочках із приватних і музейної колекцій. З нових технік – «хрестик», «гладь» або художня, вільна гладь, що поширилась в повоєнні роки. У с. Черче нею вишивали лише декоративні тканини – рушники, доріжки. На жодній із сорочок дана техніка не зустрічалась. Цікавим є рушник Марії Корольчук, вишитий на її «плацику» – полотні, подарованому хресною мамою на хрестини. За кілька років (у 1952) сестра вишила на цьому полотні рушник, який є сімейною реліквією. Цікавий і узор рушника: в центрі вінець, по боках якого вишиті ім'я «Ганна» і рік «1952», далі, з двох боків, птахи, повернуті голівками до вінця. Другий рівень – смужка, візерунок у якій створений лише хрестиками чорного кольору – своєрідний безкінечник із стилізованих квіток і листочків. До речі, такий узор типовий для черченських рушників цього періоду. Нижче – знову рослинно-орнітоморфний узор: в центрі пташка, що сидить біля гнізда з яечками, а по боках гілки з плодами, очевидно яблуками. Внизу – вузька смужка-безкінечник із стилізованими пелюстками квітів. Звершує рушник «круживо» або «гарунок» (тут знають два цих терміни).

У повоєнні роки поширився новий вид декоративних тканин – «рамки». Як кажуть респонденти, кожна дівчина, що йшла заміж, тепер повинна була мати вишиті рамки і на наступний день після весілля прикрасити ними хату. Велика колекція рамок є у шкільному музеї. Серед них – вишиті хрестиком і гладдю, зроблені із стрічок і виконані сучасними техніками.

Життя іде, а давнє ремесло живе і не просто повторюється старих формах, а розвивається, шукає щось нове і пристосовується до сьогодення. Тому щороку, по завершенні сільськогосподарських робіт, або ж уже після Різдва, багато чорчанок вносять до хати верстати і човник, як і сто й більше років тому, бігає між нитками основи. Про своє життя говорять: *«То ме так, літом робим на полі, а зимою тчем <...>. Кожен рік. Кожен рік. <...> після Різдва, після свят вже воно ставляється. Цього року, то як доживем, <...>, може поставлю й раніше. Вже в мене готове. Основа є, тіки вснувати»*. Передають свої вміння і дітям: *«В мене діти всі вміють ткати»*.

Ганна Лагода, готуючи свого часу в школі виставку про чорчанських ткаль, написала такі слова:

Черченській славні ткали
Рушники чудові ткали.
І ткали й вишивали,
Душу в них свою вкладали.

Звісно, традиційне і сучасне ткацтво села потребує більш докладного вивчення, тим більше, що є люди, як пам'ятають про минуле і виготовляють прекрасні сучасні тканини. Є музей, де зібрані дійсно безцінні перлини народної творчості. Тому, шановні вчителі та учні, досліджуйте, пишіть, беріть участь у численних конкурсах і перемагайте.

Використані джерела

1. Кондратович О. Народний календар Волинського Полісся: від свята до свята. К.: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 200 с.

Список респондентів

1. Геліч Михайло Тимофійович, 1924 р. н.
2. Дрейчин Марія Володимирівна, 1938 р. н.
3. Корольчук Іван Васильович, 1946 р. н.
4. Корольчук Марія Василівна, 1950 р. н.
5. Лагода Ганна Василівна, 1938 р. н.
6. Масюк Юхимка Йосипівна, 1931 р. н.
7. Хлистік Любов Володимирівна, 1960 р. н.

Дмитренко Алла

ТРАДИЦІЙНЕ ВБРАННЯ СЕЛА ЧЕРЧЕ (за експедиційними матеріалами)

В ході етнографічної експедиції 2014 року у селі Черче Камінь-Каширського району значний обсяг матеріалів зібрано про традиційний одяг, переважно жіночий, який є у збірці шкільного музею і в приватних колекціях. Як і в багатьох інших селах – це різні елементи жіночого вбрання, найчастіше – сорочки.

Майже всі жіночі сорочки, які нам вдалося побачити, уставкового крою, у яких переднє і заднє полотнища з'єднані неширокою «вуставкою». Із зовнішнього боку до уставки пришитий рукав, а внутрішня частина уставки, разом із спинкою і передом, густо зібрана і вшита у комір. Уставки усіх святкових сорочок щедро орнаментовані. Навіть розповідаючи про конструкцію сорочки, респондент відзначила: *«А тут таке вишите, то називалось вуставка»*. У буденних сорочках уставки не декоровані.

У шкільному музеї є й модифікована сорочка, що нагадує чоловічу сорочку із плічками. Переднє і заднє полотнища, як і в уставковій сорочці, з'єднані неширокою уставкою, але біля шії сорочка не призбирюється.

Станок усіх жіночих сорочок складається із трьох шматків домотканого полотна. Розміщення швів має два варіанти. В одних сорочках боковий шов ішов з лівого боку, передній був справа від розрізу пазухи, шов на спині також був зміщений вправо. В інших сорочка боковий шов розміщений на правому боці, відповідно шов на передньому полотнищі і спинці був зміщений вліво від центру. Тобто передній шов ніколи не йшов по центру пілки, а завжди був зміщений вліво або вправо.

Щодо довжини жіночих сорочок, то всі ті, які нам вдалось побачити, відносно дуже короткі. Їх довжина зазвичай сягає середини стегна або трішки далі. Але не доходить до колін. Мова йде про ті святкові сорочки, які збереглися в домашніх і музейних колекціях. Нам не вдалося побачити сорочок, станок яких пошитий із двох частин – верхньої і нижньої – власне станка і підточки, але окремі респонденти бачили такі сорочки.

Юхимка Масюк пригадала, що нижня частина сорочки у с. Черче мала таку ж назву, як і в інших селах – «підтичка». Вона шилася із грубшого, гіршої якості полотна. А верхню частину, яка тут не має окремої назви і її називають просто «сорочка», шили із тоншого, «делікатнішого» полотна: *«Ну, а верхня частина, то вона ж була тонша, доліканца. А сюде підтички. [А. Д. А не казали, то станок?] Не. Сорочка»*.

Галина Лагода вже не пам'ятає, щоб чорчанки носили сорочки з підтичками, хоча й знає, що вони були у Хотешові чи Щитині: *«В нас таких не шили. Не шили. От я не пригадую, чи в Хотешови шили. По-моєму, в Щитині шили. Бо в нас до полотна ставились... От бачте, воно*

таке тоненьке, хороше це. <...> А в Щитині, то там якось до полотна менше ставились так. То вони якесь гірше чи може й в Хотешови, я не знаю добре. То так: підшивали під низ і називали підточка. Ні, в нас була <...> з однакового полотна та сорочка».

Розріз пазухи міг бути невеличким або ж дуже глибоким. Глибокий розріз – давня традиція, тому такі пазухи характерні для більш старих сорочок. Такі розрізи просто підшиті невеличким рубчиком за рахунок підгортання тканини. Більш сучасні сорочки мають порівняно неглибокий розріз пазухи, який часто прикритий невеличкою планкою, нашитою з правого боку розрізу. Під планкою полотнище станка закладене невеличку складу. Більшість цих планок не декоровані. Частина сорочок має планки з узором, розміщеним зазвичай у верхній частині – під шиєю.

Коміри жіночих сорочок виложисті («з викладами») і стоячі. Виложисті коміри не дуже широкі і всі вони орнаментовані. Інколи такий комір швидше можна назвати коміром-стійкою, а не виложистим. Про те, що їх носили як виложисті, свідчить тільки розміщення орнаменту на внутрішній частині коміра. Коміри-стійки на жіночих сорочках мають таку ж висоту, як і виложисті. Відмінність їх у тому, що вони не декоровані. Лише на одному комірі ми знайшли вишивку, розміщену зовні, що й свідчить, що його носили не відкладаючи. Орнамент на комірах найчастіше розміщений на передніх кінцях і заповнює приблизно 2/3 довжина коміра.

Рукави жіночих сорочок довгі, пошиті на ширину домотканого полотна. Рукави всіх сорочок декоровані. Навіть буденна сорочка бабусі Г. Лагоди має вузьку ткану смужку у верхній частині рукава – «сорочка з позначеними рукавами»: *«Так, вона каже, що позначу рукаве, хай буде міні така сорочка. Ну, трошечки вона так наткала, каже, позначу, хай будуть міні такі рукави. Це буденна сорочка, не вихідна».*

Орнаменти на жіночих сорочках мають кілька варіантів розміщення. В одних сорочках заповнена майже вся видима поверхня рукава; в інших – узор займає половину або 2/3 довжини рукава; рідше орнаментована лише верхня частина, біля вставки. Композиційне вирішення орнаменту також має кілька варіантів. 1) В одних сорочках – поперечні узори, що складаються із ширших і вузьких орнаментально-розроблених смужок. 2) До другої групи віднесемо сорочки, у яких у верхній частині рукава розміщена широка орнаментальна смуга, а нижче вишиті розкидані менші елементи орнаменту (букети квітів, ромби). 3) Третій варіант – поздовжній візерунок, що звернувши вниз заповнює всю видиму поверхню рукава.

Всі святкові сорочки мають не дуже широкі манжети – «чихли». В одних сорочках вони не декоровані, що є більш давньою традицією, інші мають скромний візерунок. Для розширення пройми пришитий квадратний шматок тканини, який у с. Черче називається «линдиця»: *«А тут під руку ліндиця».*

Техніки орнаментування жіночих сорочок. Давнім способом оздоблення жіночих сорочок було ткання. Основною технікою були «перебори» («перебирали»), що створювали орнаментально-розроблений узор. Але наші респонденти вже того не робили, але пам'ятають, що так клали їхні мами і бабусі: *«Натикали таки рукави, перебирали. Я там їх не ткала вже, а баба то з матір'ю перебирали».* Ткані орнаменти присутні на багатьох сорочках. Варто відзначити, що тканням декорувались лише більші частини сорочок здебільшого уставка і рукав. Або ж ткався тільки рукав, а уставка вишивалась, як у сорочці із колекції Г. Лагоди. Рукав тканий у поздовжні і поперечні червоні смуги, що утворюють клітинки. Кольорова гама тканих орнаментів – переважаючи червоний колір, але є вкраплення голубого, чорного, і зеленого кольорів.

Давньою вишивальною технікою є занизування, або по-чорчанські – «натягання». Основні компоненти орнаментальних смуг: різного розміру ромби, восьмикутні зірки, трикутники, прямокутники, Х- і Ж-подібні узори, прямі лінії та ін. Кількість сорочок, вишитих натягуванням, вражає. Сьогодні рідко зустрінеш таку збереженість натяганих виробів. Цікаво, що крім уставок і рукавів, натягуванням іноді декорувались і коміри, як у сорочці, вишитій Платонідою Шкарою, 1915 р. н. певним винятком із загальної тенденції є сорочка, вишита хрестиком, а її комір виконаний натяганням. Колір абсолютної більшості натяганих орнаментів – червоний. В окремих сорочках є незначні вкраплення чорних і сірих (можливо це виляняли чорні) ниток.

Окремо слід зупинитися на одній із сорочок з колекції шкільного музею. Її уставка і рукави щедро заповнені натягам орнаментом, виконаним переважно червоними нитками з додаванням тоненьких смужечок чорного і зеленого кольорів. Таким був первісний вигляд сорочки. Але

згодом з нею відбулась певна трансформація, зумовлена поширенням кольорових ниток і модою на багатоклірність. В результаті ми бачимо комір із зовсім іншим геометричним орнаментом, ніж на уставці і рукаві, виконаний різнокольоровими нитками у техніці «хрестик». Ті ж кольори бачимо й на верхній частині планки, що прикриває пазуху. А для створення композиційної єдності майстриня заповнила вільні місця ромбів на рукаві синіми, жовтими, зеленими і чорними ромбиками. Думаємо, що саме такою була історія цієї сорочки.

Варто відзначити, що у натяганих сорочок, як і у тканих, малі частини (коміри і чохла) або не декорувались, або ж зазвичай вишивались іншими техніками. У більш старих сорочок бачимо застосування давньої лічильної техніки «гладі» (лічильної гладі), якою вишиті коміри. У одній із сорочок узор на комірі теж вишитий лічильною гладдю, а верхня частина планки на пазушному розрізі – натягуванням. Частіше малі частини сорочки вишивалися у техніці хрестик.

І остання техніка, яка стає переважаючою у повоєнні роки – «хрестик». Нею виконано немало сорочок. В кольоровій гамі переважає поєднання червоних і чорних ниток. Поліхромність зустрічається рідше (червоні, жовті, сині, голубі, чорні, рожеві, бордові, бузкові нитки). Орнаментальні мотиви різноманітні. Переважають рослинні (стилізовані рослинні) орнаменти – квіти і листя. Поширеним, як і всюди на Волині, є мотив «рожі», більш чи менш стилізований. Рідше зустрічаються інші рослини: чорнобривці, ромашки, виноград, лілія. На рукаві однієї сорочки із фондів музею є антропоморфні фігурки – чоловіки в чоботях, шапці, підперезані поясом розміщені у два ряди в проміжках між стилізованими рослинними узорами. На комірі однієї з сорочок є зображення метелика (зооморфний або ентомологічний орнамент).

Сьогодні старі вишиті і наткані сорочки є ще в черченських родинах. Багато їх передали до музею, що дозволяє берегти і вивчати культуру рідного села. Тут, як і в багатьох селах, існує традиція класти сорочки у труну, коли помирають літні люди. Так зробила і Марія Корольчук, яка поклала у труну мами її сорочки: *«Але теї, то вже немає, матери в труну покєдала я, як померла»*. Є люди, які, за твердженням респондентів, мають по 20–30 старих сорочок і хочуть, щоб їх поклали у труну. Виконання давніх звичаїв – це добре. Але можливо варто щось залишити як пам'ять для нащадків.

Чимало матеріалів зібрано про стегове жіноче вбрання. Хоч у музейній збірці і домашніх колекціях спідниць небагато, бо вони зношувались, але респонденти пам'ятають їх назви і особливості декорування. Хоча іноді є й певні розбіжності в назвах того чи іншого жіночого стегового вбрання.

Одразу зауважимо, що в народній термінології, як і в сучасній, термін спідниця мало про що говорив. Адже кожний її вид, залежно від матеріалу і декору, має свою назву. Так як сучасні спідниці: кльош, олівець, риб'ячий хвіст, годе, тюльпан, міні, максі та ін. – все це види спідниць, які розрізняються між собою певним конструктивним вирішенням. Так було і в традиційних спідницях: бурка, літник, хвартух, «спідниця» та ін.

Почнемо зі спідниці під назвою «бурка». Найбільш літня із наших респонденток повідомила, що бурки ткали з льону, а внизу, по краю, підшивали смужками кольорової тканини, які називали «лямувке». На питання, бурка була однотонна, чи в клітинку, чи у смужку, респондентка відповіла, що *«Яка хоч була»*.

Інша наша інформаторка знає, бурки ткалися «по кожушку», як рядна, і у смужку, як сучасні доріжки.

Інші респондентки запам'ятали, що бурки все-таки ткалися не з льону, а з вовни: *«То бурка <...> вона була з вовни. <...> То з шерсті, то з вовни. Її і всновали вовною і ткали вовною. А тоді вже украсять її, у втовк»*.

Стосовно декору, то бурки були у різнокольорові смужки («паски», «пасочки», «крайки») різної ширини: *«Бурка була, то така, разним. Ткалося шерстяне. Но сновали. І тоді шерстяне разни кольоре, разни кольоре. [А. Д. Вузьнік?] Не, такей пасочок шерший, а там, ото полосочка шерша, а тут уже вузьнке, вузьнке, вузьнке. Таково, всяко, разнокольорова»*. Наголошують, що спідниці-бурки подібні до теперішніх смугастих «діванів», тільки смужки на них були у кілька разів вужчими.

Крім смугастих були й однотонні бурки: *«Однотонна. <...> Вона тєс, хто хоче червону, хто бурячкову, хто зелену, хто якую»*. Інші наголошували, що вони були не однокольорові, а малий якийсь один переважаючий колір за рахунок ширших пасочків. Інші пасочки робились

дрібнішими: «Отакєй во пасочок, зелененький чи який там, сененький. А там друбненькими, друбненькими, то бурка»; «... хто хоче червону, хто бурячкову, хто зелену, хто якую». Якщо, наприклад переважав зелений колір, то внизу також обшивали зеленою тканиною. Таким же робили й пояс («комир», «воротнік»): «Якшо зелена бурка, то зеленим нез обложений, і зелений тут воротнік. Комир зелений».

Слід також відзначити, що вовняні бурки були святковим вбранням: «То не на кожний день. На виходней. Ткали, вона тепла була».

Отож, зі сказаного зробимо висновок, що полотняні бурки були буденними, вовняні – святковими. Стосовно декору бурки поділялися на: 1) однотонні з пришитою внизу кольоровою смугою; 2) смугасті, з переважанням пасочків певного кольору, знову ж таки обшиті кольоровою тканиною («лямувками»).

Другий вид спідниці – «літник», який завжди ткали з вовняних ниток. У с. Черче літники найчастіше були однотонними, але різного кольору: червоні, зелені, рожеві та ін.: «А як вже, а літники буле, то літники буле, то однокольорови. А в меї матера, знаю такей розовий, розовий. Ну, вже однем розовим тчем. Чи розовим, чи червоним, чи зеленим – літники. То літники називалися»; «Червоний, вишеньовий, зелений – якого схочете, такого зробите».

Юхимка Масюк бачила різнокольорові літники, виткані у вертикальні смужки різного кольору і різної ширини: «Буле й з полосками, буле й без полосок. [А. Д. Той, що з полосками, то полоски йшли знизу вверху?] Так. [А. Д. Вузька полоска чи широка?] Буле всяки. Вузькі і широкі. А потом і тутка буле меї. [По низу] Так. По незу. [А. Д. То з вовни називався літник?] Літник».

Внизу літник підшивався неширокою смужкою контрастної тканини. З іншої тканини робився і пояс («комір») літника.

Третій вид спідниць – спідниця «фартух» («хвартух», «хвартухе»). Всі одностайні в тому, що це буденні полотняні спідниці у клітинку – і основа і уток були з різнокольорових ниток: «А ще звалися хвартухе. Ткали таке в кубіки <...>. Всяки. Всякими, яке хоч кубіки. Хто як. Таке більши кубіки, менчи. То буле, звалися хвартухе. Полотняни тоже гет сами. Сновали кубіками і ткали кубіками»; «А, хвартушке, то в нас хвартушки буле, ткали, но їх не ходили <...> на вихідний день <...>. В будень. То то ткали просто з льону. Полотняни. Красели і ткали у клеточки. У клеточки таки ткали разніе, ну, разнокольорови. Ото хвартух, хвартухе».

Нам вдалось побачити шматок тканини зі старої спідниці-фартуха. Він витканий у різнокольорові (чорні, червоні, білі і жовті) поперечні і поздовжні смужки різної ширини. Тобто, і основа і підкання («вток») виконувалися різнокольоровими нитками. Такі спідниці «Носили після війни». А от у с. Бузаки такого типу спідницю називали буркою.

Четвертий вид спідниці, що набрав масового поширення у міжвоєнний період, з поширенням у селянському побуті крамних тканин, – спідниця, яку у с. Черче називали просто «спідниця», а в інших села «гальони». Це жіноче стегнове вбрання з фабричної однотонної але різного кольору тканини, переважно сатину, обшита різнокольоровими стрічками або смужками («лампасами», «пасочками», «прикладками») із сатину іншого кольору: «А спідниці, то спідниці з такеми лампасами. З лентами. <...> одна мене за дружку вже брала, то я ше спіднецю собі пошела. Така сеня спіднеця була. Обложели чи дев'ять лентув разнокольорових».

Спідниці із домотканих полотняних і вовняних тканин шили у складки, а сатинові – у зборки: «То от, наприклад, шили з сатину спідниці, то в зборки збирали. А як шось таке товстіше, то в складки. І обов'язково так зберігалось. Так і спідниці складали в складки. <...> і моді вже в скриню».

Доповненням до бурок, літників та ін. спідниць були «хвартухе для виходного» – «передники», «перодники»: «То то буле меї, хвартухе вже таяк то до церкви, на вихідний». Їх шили з тонкого вибіленого полотна, а в міжвоєнний період і після війни – із крамної тканини. Вони були білі з вишивкою в нижній частині, із застроченими вузькими поперечними складочками, а то й з оборками («фольбанками»). В повоєнні роки їх шили навіть з візерунчастих тканин

Святковим нагрудним, переважно дівочим вбранням, яке одягали поверх сорочки, були безрукавки («жилетки», «жильотке»), як також поширились у міжвоєнний період. Їх шили з однотонного сатину різних кольорів, але найчастіше чорного: «Чорну жилетку пошели»; «Чорни таке жильотке. Ну, яку схочеш <...>. І інші брала, но найбільш чорний» Прикрашали

«прикладами» – так називали вузькі стрічки або смужки тканини, якими обшивали пілки безрукавок (вертикально) і нижні крає пілок та спинки (горизонтально): *«І приклади такєї. Так. Вкруговую йшли»*.

Чоловіче вбрання (штани, костюми) також виготовляли із полотняних тканини – на літо і сукняних – на зиму. Положно для чоловічих штанів ткали чиновате («накидяне»), в результаті утворювались смужки у вигляді «ялинки»: *«А ткали таке у полоски, таки в йолочки. То штане буле, й костюми з такого. Ну, таке, воне однакови. Тільки так бердо накидяне і воне йшли отако»*.

Весняно-осіннім сукняним чоловічим і жіночим вбранням були свити-«сернеги», про які ще пам'ятають респонденти і які є в музейних і приватних колекціях. Побутували темні – коричневі і білі сернеги. Вони не дуже довгі, – трошки за коліна. Крій їх, як і сорочок, був дуже простим і шиття не потребувало спеціальних вмій.

Спочатку відрізували прямокутний шматок сукна необхідної довжини – то була спинка. Тоді брали ще два аналогічних по довжині шматки для передніх пілок. Які у верхній частині зрізувалися, щоб при запахування однієї пілки на іншу утворилось V-подібне декольте. Передні і задні полотнища зшивали тільки на плечах. Потім вирізували сукно для рукавів, тез у формі прямокутника, але злегка звужених до низу і вшивали між спинкою і передніми пілками. Після цього вирізували два великих трикутні клини, які часто, для економії сукна, зшивали з невеликих шматочків, що зрізувалися з інших частин. Ці клини вшивали по боках між спинкою і передніми полотнищами. Вони розширювали сернегу до низу. Завдяки цьому серняга виходила майже круглою: *«Сукно ткали з вовни і шели таке серняге. Вкругову так як то»*

Останній конструктивний елемент – невеличкий комір-стійка.

Буденні черняги не декорувалися, були «посній», тобто без декору. Святкове ж вбрання, після того, як основні елементи зшиті, декорували. Для цього використовували кольорові шнури скручені із вовняних ниток – червоних, рожевих, зелених, фіолетових та ін. Їх пришивали по краях коміра, передніх пілок, по низу рукавів. Таким же чином декорували верхню частину місця з'єднання бокових вставок із спинкою і передньою пілкою: *«А тут обшивали кольоровими шнурочками. З вовни. Розовий, зелений. Якшо біла от, або сіра, то самий, самий край обшитий може бути розовим чи зеленим, а другий вже іншого кольору»*.

На бокових швах й інколи на спині також пришивали невеличкі пучечки кольорових ниток, які називали «чуби»: *«Чуби? Помнятаю. По боках. Ну, найбільш по боках буле. І по спени буле»*. Окремі респонденти вже не пам'ятають багато декорованих серняг, але бачили їх у сусідніх селах: *«Ну, в нас там трошечки вишивали так. А от в сусідньому селі, в Хотешові здається, і туди далі до цього, до Щедрогоци, то там квітки уже робили, нашивали»*.

Крім того, зверху, по центру вставки, прошивали кантик, виконану швом «козлик». Внизу, в центрі вставки робили невеликий трикутний розріз, над яким також закладали невеличкий кантик, який прошивали «козликом». Серняги підв'язувалися тоненькими тканими крайками.

В повоєнні роки із сукна шили чоловічі піджаки і півпальта, жіночі пальта, які в деяких селах сусіднього Любешівського р-ну називали «жупане»: *«А що носела? Шо було, те носела. Таке шели теї, як вам сказати? Таке пальтечка шели. То жупане, то по Бирках, то Любешови, воне зуть. А в нас не казали»*.

Із взуття пам'ятають як носили постоли і дерев'янки. Ноги обмотували «онучами» і обв'язували «волоками»: *«Постоле, дерев'янки вбували на ноги. Таке волоки батько пов'є та й вкругову цієї ноги вкрутиш»*.

Із давніших жіночих головних уборів пам'ятають «ковпачок», який носили заміжні жінки: *«Моя бабуся ходила з ковпачком, от»*. Чітко зрозуміти, що таке ковпачок, важко. Перше, що виключається, що це хустка. І це не покривайло, яке одягали нареченій на весіллі в різних селах Камінь-Каширщини. Адже, з приходом у дім свекрухи, покривайло знімали і одягали хустку [1, с. 52, 128, 133, 181, 186], а ковпачок жінка носила постійно. Відомо, що ковпак зав'язували на весіллі в домі молоді і так йшли до свекрухи: *«Ну, ковпака зав'єш тай танцюєш. І з тем і йдеш до свекрухи»*. Свекруха дарувала невістці хустку, але ковпака не знімала.

Сам термін «ковпак» говорить про те, що то щось подібне до шапки. Але це й не очіпок, і не «кечка» («кибалка»), адже вона передбачала наявність твердої основи, обручика, кільця. З розповідей, це був шматок полотна, яким обгортали голову спереду і зав'язували ззаду *«Вона*

казала, вона називала так як ви кажете, чи плата, чи як? *Шо, значить, кусок полотна був і обвисав сюди аж на плечі. Ну я вам не можу пояснити. Називали ковпачок*».

Респонденти пам'ятають, що у ковпаку жінки ходили впродовж усього теплого періоду року: *«То вона так ходить і літом, поки не дуже холодно, отак, як вона каже, ковпачок зав'язаний»*. Хустинку під бороду одягали тоді, як наставали холоди: *«хіба холодно, хустинку»*.

Подібний головний убір нам вдалося зафіксувати на фото і на художньому портреті, зробленому зі старого фото, у с. Мельники. Там бачимо жінку, на голові якої зав'язане полотнище, що нагадує шарф, з-під якого виглядає коротке волосся, а кінці головного убору звисають на спині.

Разом з тим, можемо зробити припущення, що респонденти пам'ятають і про власне «кибалку» або «кечку», яку тут, швидше всього, називали «коронкою», і носили з наміткою або платом: *«Шось мені бабуся розказувала, но я не пригадую. Чи то взагалі жінки їх носили. Вона розказувала шо це. Ну, шо шось таке тут. І як вона каже, шо таке, як коронка і полотно було замотане. Но я про те такого уявлення не маю»*.

Найбільш поширеним жіночим головним убором була хустка. У селі пам'ятають бабу Федору, яка колись, йдучи на весілля, зав'язувала вишиту хустку «на чуб». При цьому хустину закладали з потилиці на перед і зверху, над лобом зав'язували так, щоб вишиті кінці, власне чуби, було добре видно: *«І тут зав'язувалося і так ті кінчики стирчали»*.

Мамину вишиту хустину, саме таку, як колись зав'язували на чуби, має Галина Лагода. Єдине, що вона її трішки обрізала, щоб зав'язувати під бороду. Вчительючи, одягала її коли їздила в Камінь-Каширський, а пізніше – до церкви. Хустина виготовлена з тонкого вибіленого полотна. Вишивка розміщена на трьох кінцях.

Записана інформація про те, що на весілля і до церкви дівчата одягали стрічки, які чіпляли до «запов'язки»: *«Чіпляли стрічки отут, біля шиї і сюди вони аж до кінця спідниці вісять і така була запов'язка – підперізували. До шиї»*. Найчастіше такі стрічки носили «свахи» з гостей молодого. А нареченій стрічки в'язали до вінка: *«А молодій до вінка чіпляли стрічки»*.

Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. наречені на весілля одягали сорочки і спідниці з «прикладками» або плаття чи костюмчик та «шведер». У 1960-х рр. наречені села вбирали біле плаття, вінок і «вельон».

Новонароджених діток загортали у пелюшки, виготовлені із старих сорочок чи скатерок, бо вони були м'якші як нове виткане полотно.

Першим ліжечком дитини була «ненька» – дерев'яна колисочка, яку брали навіть на поле. Як розповідав М. Геліч, не раз бувало так, що в неньку до дитинки влізе вуж і лежить біля неї. Але вужів не боялися, бо добре знають, що вони не кусають та й втікають при наближенні когось до колисочки.

Використані джерела

1. Кондратович О. Поліська весільна епопея. Луцьк: Надстир'я, 2017. 236 с.

Список респондентів

1. Березнюк Ярина Савівна, 1926 р. н. с. Мельники
2. Дрейчин Марія Володимирівна, 1938 р. н.
3. Корольчук Іван Васильович, 1946 р. н.
4. Корольчук Марія Василівна, 1950 р. н.
5. Лагода Ганна Василівна, 1938 р. н.
6. Масюк Юхимка Йосипівна, 1931 р. н.

ТРАДИЦІЙНЕ ДОМАШНЄ НАЧИННЯ І ХАРЧУВАННЯ МЕШКАНЦІВ СЕЛА ЧЕРЧЕ (за експедиційними матеріалами)

У шкільному музеї села Черче Камінь-Каширського району і в окремих родинях вдалось побачити деяке начиння, що використовувалось для приготування і зберігання страв та ін. Зокрема, у родині Корольчуків є стара довбана «ступка» для солі: *«Ото ше не діда, а прадіда і припрадіда то воно є»*. Ганна Лагода має бондарний, добре збережений «шаплик», в якому товкли картоплю, розтирала сир для «омачки» за допомогою «верцьоха». Є у п. Ганни і старі «ночви-палайки», які виготовив її чоловік Макар Лагода (1941–2009). Вони використовувались для «палання» – провіювання, наприклад, куті після того, як натовчуть. Такі ночви ставали в нагоді, коли потрібно було провіяти листя із зібраної журавлини та ін. Крім того, вони використовувались для тертя картоплі, коли господиня готувала деруни або картопляну бабку. Знайомі респондентам дерев'яні посудини для рідин, які тут називаються «барильце», пристосування для збивання сметани в масло має назву «бийка».

Чимало старих речей зберігається у шкільному музеї. Серед них – багать різноманітних пристосувань для обробки волокна, прядіння, ткацтва. Є також стара довбана посудина, яка, хоч і скріплена в нижній частині металевим обручем, однак вже тріснула. Є в музеї бондарний (із клепок) гарнець, що колись виконував функцію міри сипучих і рідин. Хоч в Україні він вміщував приблизно 4 літри, проте в різних селах нам доводилось бачити гарнці різних розмірів. В народному побуті це було не настільки важливо. Наприклад, позичив гарнець борошна, віддав той же гарнець. А скільки він вміщував, селянину було не дуже важливо.

Є в музеї стара лозова коробка-сівенька. Колись господарі з таких ємностей засівали поле, прив'язуючи з двох боків учипку і одягаючи її на шию та плечі. Дуже зручна форма сівеньки – злегка розширені по боках краї, що дозволяло легко брати зерно і розсівати його, міняючи руки – то правою, то лівою.

Велику кількість ємностей складають різноманітні керамічні посудини, які як свідчить збірка, потрапили до села із різних гончарних осередків. Тут ми бачимо димлену (чорну, лощену) кераміку, яка могла потрапити до с. Черче із Качина та Олександрії Камінь-Каширського та Рокити Старовижівського району. У збірці багато і теракотових (світлих) посудин, що мають колір природної глини – жовті, червоні (цеглисті), коричневі. Такі посудини виготовляли і у волинських гончарних центрах, а могли бути з інших осередків, можливо, з території сучасної Білорусі. Варто відзначити, що багато посудин покриті керамікою жовтого, зеленого і коричневого кольорів.

Місцеві назви посудин допомогли з'ясувати інформанти. У селі відомі назви «гладишка», «збанок», «гличик», «пушка», «горщик». Ну, й окрім того, знають череп'яні, як тут кажуть, миски: *«Гладишка? Чули. Збанок? Да. Збанок, гладишка. <...> я знаю шо там були пушки. <...> Ше є миска череп'яна. Да. Така чорна»*.

Горщики використовувалися для приготування їжі. Вони частіше билися, тому менш чисельні у музейних колекціях. У шкільному музеї є димлені і теракотові, поливані зсередини та зовні у верхній частині, горщики. Це невисокі посудини зі злегка розширеними вінцями і вушком (щоб зручно було брати рогаками).

Друга група посудин – це «гладишки», які сучасні респонденти часто путають із збанками. Зазвичай гладишками називали посудину із широким тулубом і високою шийкою, але без «дзьобика». Давні гладишки були й без ручки, брали їх рукою за шийку. Пізніше гладишки почали робити і з ручками, але дзьобика вони таки не мали. Ці посудини використовувалися для зберігання молока. Колись вірили, чим вища шийка, тим більше сметани підійде. Крім того, гладишку колись масово використовували як набірах для ягід. У збірці музею є димлена гладишка, декорована способом лощення: на тулубі узор «сосонка», а на шийці – прямі вертикальні лінії.

Третя група череп'яного посуду – «збанки». Ця більш давня для регіону назва сьогодні живається паралельно з іншою – «гличики» (на Волині відомі обидва терміни). Збанок або гличик зовні дуже подібний на гладишку, тому респондентам, які вже не користувались або мало користувались таким посудом, тяжко пригадати відмінність між ними. Головною відмінністю збанка від гладишки є наявність у ньому «дзьобика». Крім того, збанок завжди має ручку. Такі посудини також використовували для рідин і як набірах для ягід. У всіх збанків із шкільної

музейної збірки шийка значно коротша, ніж у гладішки. Тут є димлені збанки (один лощений «сосонкою», а інший – очевидно був суцільнолощений, так як узор не проглядається); є світло-сірі збанки, декоровані червоною рудкою у верхній частині тулуба до переходу його в шийку; світлі збанки, покриті жовто-коричневою поливою по всій поверхні; жовто-червоні, покриті зеленою поливою всередині, а зверху лише на шийці.

Найбільш чисельними у музеї є «пушки» («пушкі»). Респонденти пам'ятають, що їх використовували для води – брали з собою в поле, на косовицю та ін.: *«А, ну то, що воду брали, то, як же ж то звали? Пушкі, пушкі, пушкі. Пушка, пушка»*. Це посуд з дуже опуклим, майже круглим, тулубом, вузькою шийкою і ручкою. У більшості посудин ручка кріпиться до тулуба і шийки і лише у кількох посудин вона розміщена на тулубі. Ці пушки серед інших виділяються і своєю формою – вони більш приземисті, тобто нижчі і мають буде округлий тулуб. Серед усіх виділяється одна пушка, яка має ширше, ніж інші, «горлечко». За способом декорування можна виокремити дві групи пушок.

До першої групи віднесемо світлі (сірі і світло бежеві) пушки, декоровані розписом червоною рудкою. Візерунки складаються із прямих ліній, а також кольорових плям у вигляді у вигляді місяця, стилізованих листочків та ін. Візерунки розміщені у верхній частині тулуба та на шийці.

У другу групу виділимо полив'яні пушки. Дві з них, високі світлі посудини, мають лише залишки коричневої полив; дві – фрагменти жовто-зеленої поливи; ще на одній полива жовтого кольору втрачена частково. Інші пушки покриті жовто-зеленою, світло і темно коричневою добре збереженою поливою. Одна пушка пофарбована білою фарбою, з-під якої видніється жовта полива.

Столовий посуд, який частіше використовувався для приготування і споживання страв (миски, макітри), менше зберігся і відсутній у музейній збірці.

Про традиційне харчування також зібрані переважно фрагментарні відомості. Респонденти пригадували ті страви, які любили, які споживали часто. Основною харчування була господарська діяльність родин.

Ми вже відзначали, що основними заняттями були землеробство / хліборобство і тваринництво. Вирощували зернові культури: жито, овес, ячмінь, гречку, просо. Окремі родини сіяли трішки пшениці і навіть кукурудзи. Із бобових вирощували біб, як у с. Черче називають квасолу, горох, сочевицю. Із олійних культур – коноплі і льон. Із овочів садили картоплю, капусту, моркву, буряки, цибулю, часник, гарбузи. Біля будинків росли груші-дички, пізніше поширилися сливи, яблуні, вишні. Тваринництво забезпечувало селянські родини молоком, маслом, сметаною, сиром, яйцями, м'ясом, салом.

Допоміжну роль у забезпеченні продуктами харчування відіграло збиральництво (ягоди, гриби, дикі плоди, трави), рибальство (риба, особливо в'юни), частково полювання на дичину та бджільництво.

Зважаючи на сезонність господарської діяльності, створювали харчові запаси. Зернові культури зберігали у засіках, боднях, плетених солом'яниках. Овочі одні закопували у землю – буряки, моркву, картоплю, інші квасили – капусту, огірки, а з поширенням помідорів і їх клали в діжки. Цибулю і часник сушили і плели в коси або ж зберігали на горищі біля коминів. Фрукти, ягоди і гриби також сушили. Сьогодні їх консервують, заморожують. Переробляли і м'ясні (солили, начиняли ковбаси і каруха) та молочні (складали сир у діжечки) продукти.

Сушили багато в'юнів. Для цього їх нанизували на спеціальні тонкі палички, які називали «метками». Нанизані в'юни припікали над вогнем, а потім досушували у печі, розкладаючи на спеціальні «рала». Метки були одночасно і мірою висушених в'юнів. Вони добре зберігалися. Їх їли сирими або ж кидали в супи та борщі у період постів.

Із зерна робили муку і крупу. Цікаво, що респонденти літнього віку знають про поживні властивості зернових культур. Наприклад, відзначали, щ ячмінь добрий, бо в нього багато «м'яса» і білків, а у вівса та інших культур велика шкаралупа: *«А в ячменю сільно билків було багато. Шкарлупа малейка. А там отого м'яса <...> багато було. То в усіх багато шкарлупи. А в ячменю малейке таке. А вже з вівса, то вже велека. А там всередині нема нічого. Шчитай геть нема»*.

Для змелювання великої кількості зерна його возили на вітряки. А невелику кількість мололи у жорнах, які й тепер є в окремих обійстях. Сьогодні їх також механізують,

прилаштовуюючи невеликі двигуни. Жорнові камені вставлялись ц своєрідну довбану бочку, в якій був отвір для висипання борошна. Палиця, якою крутили верхній камінь, у Черче називається «мільон».

Друге пристосування для переробки зерна – ступа з важким товкачем. У ступні товкли просо, ячмінь. В результаті відокремлення лушпиння утворювалась крупа – пшоно – із проса і кутя – із ячменю. Коли ж хотіли з ячменю зробити дрібної крупи («ячмінної січки»), то використовували жорна, у яких камені налаштовували на відповідну товщину помолу.

Щоденною стравою кожної родини була густа страва із круп, яку тепер називають «каша». Однак сьогодні каша буває пшоняною, рисовою, перловою та ін. В традиційному селі все було по-іншому. Густу страву із пшона зазвичай називали «кашею». А от страву із ячмінної крупи називали не кашею, а «кутею», як і ритуальну страву на Коляду. І дотепер, розповідаючи про приготування страв, до яких додавали ячмінну крупу, говорять, що сипали «кутю» або ж, зважаючи, що тепер знають і пшеничку кутю, іноді уточнюють, що «ячмінну кутю». В скромні дні, готуючи кашу чи кутю, присмачували їх шкварками з цибулею, заливали молоком. Респонденти, пригадуючи дитинство, розповідали якою смачною була ячмінна кутя: *«Кутю тожє варели з єчнеї. Навариши куті, налиєш молока, як є. А не, то салом. Напражить сала у такий сковородци. Наріже, цибули накрешить на сало. Так мати. В миске дає. – Ну, добре буде? – Ой, мамо, така гарна! Ше завтра зваре такого»*.

Ячмінна кутя була ритуальною стравою на Коляду. Її готували в горщику і зверху поливали олією, не додаючи ні маку, ні горіхів. Щодо меду, то про нього також не згадували. Можливо ті, у кого були бджоли, все ж таки додавали мед до куті. Вже в другій половині ХХ ст., з поширенням пшениці і з можливістю її придбати, на Коляду почали готувати пшеничку кутю. Однак назва «кутя» щодо ячмінної крупи зберігається дотепер.

Основою харчування кожного хлібороба був житній хліб, вчинений на заквасці. Багато господинь і дотепер випікають свій домашній хліб, правда вже не на заквасці, а на дріжджах. Додають сіль, цукор, оцет, олію і випікають буханці переважно в газових чи електричних духовках.

З борошна також готували вареники, які тут називають фірмовою стравою: *«фірмова страва – вареники»*. Вареники наповнювали різними начинками, однак найбільш характерні вареники з «бобом», тобто з квасолею. Говорячи, що такі вареники готують і в інших селах, відзначають особливості своїх. У с. Черче начинку для вареників роблять із суміші перетертої квасолі і картоплі, яку заправляють пересмаженою на олії (в піст) або смальці (в скромні дні) цибулею. Така начинка «добре тримається». Тоді як, наприклад, у Любешівському районі, начинку роблять лише із квасолі і вона більше розсипається. Вареники готували в неділю і особливо на свята. Не обходились без вареників і Коляда, і Різдво, і сімейні свята. У скромні дні вареники начиняли ще й сиром. І сьогодні вареники готують на різноманітні гостини: *«То в нас ті вареники й зараз в пошані. Рідко є коли така гостина, шоб не було вареників»*.

Ще однією стравою із борошна були пироги, які, на відміну від вареників, готували не з прісного, а з кислого (хлібного) тіста. Начиняли, як і вареники, бобом, сухими чорниціями, які іноді змішували з бобом. На Різдво (і не тільки) робили пироги з начинкою із сухих ягід і груш. Для цього їх розпарювали і добре перетирали. Пекли й пироги з капустою. Інколи робили «пирожке» із бобу, який обліплювали тістом або картоплею і запікали в печі. У печі перед полум'ям пекли «пляцки» борошняні млинці.

Сьогодні, зважаючи на доступність олії, роблять смажені пиріжки з бобом. А також готують «біляші» з бобом, використовуючи дріжджове тісто: *«Ну, так само, те саме все, тільки це, тісто, із дрожжами. Тісто з дрожжами і тако притовк того. Злінев, притовк, положев на сковородку, зжарив, готове. Такий біляш, так як получається. <...> Так, на газові печеться»*.

Старожили пам'ятають про те, що колись готували бабку із сочевиці: *«То ту сочевецю <...> збирали, обимнєв, там сочевецю, провіяв, весушили, всьо. Бабка»*. Але кращою була бака із пшениці та ячменю: *«З ячменю тожє хароша бабка була. Сельно хароша була!»* На питання, що ж таке бабка, відповіли: *«... по-нашому бабка. Там хто каже бліне»*. Тобто мова йде, очевидно, про сочевичний і ячмінний млинець, запечений на деку в печі (як картопляна бабка).

З овочів найчастіше їли картоплю – у лушпайках і чищену («пудибрану»). Картоплю варили і висипали просто на рушник чи порток, простелений на столі: *«Мама <...> Нанудбирає»*

картоплю, наварить тех картоплю, насепле на ручнек, бо ж симне була, десить душ. Ото так ме теї картопли й їли»; «А картошку, людено, їли так. <...>. Мамо, картошка зварелася? – Зварелася. То мати насепле на порток». До вареної картоплі давали молоко, квашених огірків чи й самого огіркового квасу, який також доводилося використовувати економно, щоб вистачило на зиму: «Отакє гурке, то положиши гурків, а не, тако розсолу з гурків, тай п'ємо»; «Та поставить молока <...> як є <...> гуркового квасу. Тико побагато не беріте квасу, бо каже, мало є». Респонденти літнього віку дотепер вважають, що та картопля була й залишається найкращою стравою: «А картопли колесь такє добри буле. А хто їх відає, чого так. Така була картопля з снігом аж. <...> Ото й доси мені така їжа добра. Бо луччеї не мали». Найкращими були огірки і квас із дубової діжки: «А найлуччи гурке й квас з бочки. Дубова бочка. Вона наквасить так тех гурків. Колесь квас пей так, як чай».

З картоплі також готували деруни («пляцки») і бабку. Якщо пляцки смажились і потребували багато олії, то бабку робити було економніше: потерту картоплю, іноді трохи відціджену, виливали на деко, змащене олією, і ставили в піч.

З картоплі і сиру колись робили «йожики». Терли картоплю, відціджували, обліплювали картоплею злегка присолоджений сир і запікали в печі. Готові «йожики» складали в каструлю, присмачували жиром і ставили в піч, що пропарились. В результаті вони ставали м'які. Їли їх із кисло-солодким компотом.

Важливу роль у харчуванні відігравали рідкі страви для приготування яких використовували різні продукти, крупи, боби, овочі, гриби. Фірмовими стравами можна вважати суп із грибами, який готували лише із картоплі та великої кількості грибів і додавали «зажарку» із сала, цибулі і часнику. Респонденти наголошують, що сухі гриби слід обов'язково добре мити і зливати всю чорну воду: «А грибе раніше намачуєш. Тепленькеї воде, намочев, воне покесли трохи, здушев-здусев, ту юшку злев, дружею промев, о, шоб та чорна вода зійшла».

Другою стравою з грибами був борщ який готували на м'ясі і додавали квашену капусту. На Коляду традиційно готували так званий «голий борщ». Спочатку в посудину клали кутю (ячмінну крупу), яку добре промивали («полоскали»), шоб була чиста. Коли вона уварювалася, додавали картоплю, порізану соломку, багато білих грибів (вже промитих) і для запаху додавали гриби ріжухи: «... і особливо побільше білих грибив. І в нас є тее це, для запаху кедаємо ріжухи». Коли все це провариться, додавали розсолу із квашеної («крешанеї») капусти або й жменьку самої капусти. Наприкінці у борщ кидали «листочка» (лаврового) і «зажарували» цибулькою, смаженою на олії – «і все, хороший борщ».

З інших страв, які готувались на Коляду, інформанти пам'ятають, відварені сухі гриби, присмачені олією і цибулею. Робили «звар» із розтертого конопляного сім'я, який їли з пирогами. В інших селах Камінь-Каширщини з конопляного сім'я готували бурду [1, с. 32].

З молочних страв у скромні дні найчастіше вживали свіже і кисле молоко. А сир, сметану частіше додавали до інших страв. Часто робили «вомачку», перетираючи сир із сметаною. Її їли не ложками, а мочаючи пляцки чи хліб (звідси – вомачка). Таку ж вомачку робили із сухих чорниць – їх парили і розтирали. Їли з пляцками, хлібом, пирогами.

Не були у щоденному вжитку і м'ясні страви. Їх вживали переважно на свята, у неділю, а в будні дні додавали до супів і борщів, засмачували кашу, картоплю. Адже свиней кололи зазвичай один-два рази на рік – перед Різдом і Великоднем. Вважали, що свиню не можна колоти на старий місяць, бо м'ясо «полізе».

Сало різали на смужки по довжині ящика, у якому його мали зберігати. Солили і посипали насінням гірчиці: «Тай тамка вже воно сидеть килько треба. Хто піде вриже, з'їсть».

Із м'яса робили «каруха». Шлунок чистили, добре мили, розтираючи з сіллю, шоб він був чистий і залишали «продихнути». Тим часом готували начинку. Для цього різали хороше м'ясо, додаючи туди часник, перець і лавровий листок. Якість каруха залежав від того, наскільки щільно його начинити («напхати»). Основна умова – шоб не зовсім не було повітря. Тому часто це робили чоловіки-свинободі: «Ну, колесь дядько-свинободій мені бив кабана і він же сам, в його рука сильніша <...>. Як добре напхає... Треба. Шоб повітря ніде не було. А ме тепер не вміємо». Потім зашивали отвір і вже готового каруха підвішували біля печі або грубки і він, під дією теплого повітря, трошки прив'ялювався. Потім його виносили в комору чи на горище, де він мав ще висіти приблизно півроку, обов'язково на протязі: «Трохи присохне кала груби таки, виносиши у комору чи

де в яке, в нас тамо кухня, то вонко одкривається, то воно добре. Там вешаєш <...>, той весить, поки вже треба їсти». Він поступово в'явився, в результаті зменшувався в розмірах. Чим довше висів, тим був смачнішим. Тепер, кажуть респонденти, мало хто вміє робити доброго каруха.

Із решти м'яса «начиняли» ковбаси. На питання, скільки робили ковбас і яких, відповіли: «Кілько було мнєса, тилько чинели». Товсті ковбаси пекли в печі на «блєхах», а тонкі вїшали над піччю чи грубою і сушили. Знизу підставляли дерев'яні ночовки, так як з ковбас стїкав жир: «А теї засушани над грубою вешали. Шо так палиш, що з їх аж потече той жир». Готові ковбаси, як і каруха, виносили в комору. Часто їх клали у той ящик, де зберігалося сало.

Внутрішній жир тепер весь перетоплюють, а колись тильки той, що був знятий з кишок. Решту внутрішнього жиру солили, скручували «в пириг» і виносили до комори. Ним засмачували страви: «Тогде возьмеш, врижеш кусочок та потовчеш з силлю чи з часничком» або й їли з хлібом та часником.

Про інші аспекти матеріальної культури зібрані лише фрагментарні матеріали. Зокрема, відомо, що в селі є довоєнна хата, яку б добре було обстежити, подивитись планування, конструктивні особливості, розпитати про організацію її внутрішнього простору.

Це тильки незначна частина того матеріалу, що можна записати в селі. Але для цього потрібен час. Тому найкраще цю роботу можуть виконати мешканці села – попитати своїх мам і бабусь, а сучасні телефонні апарати дозволяють записати не тильки звук, а й картинку. Такий запис можна залишити собі, як пам'ять, і звісно, копію дати до шкільного музею. Так буде писатися дальша історія села і його людей.

Використані джерела

1. Кондратович О. Народний календар Волинського Полісся: від свята до свята. К.: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 200 с.

Список респондентів

1. Геліч Михайло Тимофійович, 1924 р. н.
2. Дрейчин Григорій Андрійович, 1934 р. н.
3. Дрейчин Марія Володимирівна, 1938 р. н.
4. Лагода Ганна Василівна, 1938 р. н.
5. Масюк Юхимка Йосипівна, 1931 р. н.
6. Хлистік Любов Володимирівна, 1960 р. н.

Дмитренко Алла

СВЯТКОВО-ОБРЯДОВА КУЛЬТУРА СЕЛА ЧЕРЧЕ (за експедиційними матеріалами)

Життя традиційного суспільства було чітко організованим – періоди важкої праці перемежовувалися із святами і відпочинком. Чим напруженішим було господарське життя, чим більше робіт потрібно було виконати в той чи інший період, тим менш тривалими були святкові дні. Найбільше свят припадало на період завершення хліборобських робіт, коли наставав Пилипівський піст (з 27 листопада). До цього часу жінки зазвичай завершували обробку льону і конопель і починали прясти, тобто виконувати домашні роботи. Одночасно починалась низка більших і менших свят та присвятків. Недаремно казали, Введення прийшло, свят навело.

І першими приходили молодіжні свята, що супроводжувалися розважальними діями, прогнозуванням майбутнього – Катерини та Андрія. Респондентки із села Черче Камінь-Каширського району пам'ятають як вони та їхні старші сестри ворожили на майбутнього судженого. Для села характерне таке поширене в Україні ворожіння, як вишкання пампушечок (більш відомих в дівочих ворожіннях як балабушки). Для цього дівчата збирались невеликими гуртами, по троє-четверо, увечері і йшли до колодязя по воду. Набирали в рот води, приносили її в роті до хати і на тій воді замішували пампушку і випікали. Діставши з печі, розкладали на лаві і запускали собаку. Вірили, чию пампушку собака першу вхопить, та й заміж першою вийде. Наша респондентка, будучи ще маленькою дівчинкою, спостерігала все це дійство. Бачила, як собака

забіг до хати і почав хапати пампушки. Однак так, як вони були гарячі, він їх кусав і одразу ж кидав і хапав наступну, що було свідченням нестійкості майбутнього шлюбу. На основі цього, тепер, проживши вже багато років, робить висновок, що її сестра, вийшовши пізніше заміж, все життя прожила зі своїм чоловіком. А от, каже, якби шлюб не вдався і чоловік би залишив дружину, то всі б казали, що то так ще в молодості наворожила.

З інших ворожінь, які практикувала і наша респондентка, – це з'їсти на ніч оселедця, лягти спати і ні з ким не розмовляти. Вночі має приснитися, що дуже хочеться пити, а води подасть майбутній суджений. Однак наша пані не змогла спокійно заснути, бо брат, знаючи про такі ворожіння, кілька разів допитувався, чи зачинила вона двері. Як результат чоловік приснився, але ним виявився старий дід та ще з довгою бородою, подібний тоді жив у сусідньому селі Підбороччі.

Респондентка знає, що дівчата в селі ворожили й наступним чином: приносили з колодязя два відра води, замикали їх на замок, а ключа клали під подушку. Також мав приснитись суджений, що прийде за ключем.

А от такі поширені на Камінь-Каширщині ворожіння, як колотіння свічок і палання крайок, що проводили на Щедруху, у селі невідомі.

Знаковими датами в народному календарі були дні Сави і Миколи. Зважаючи на те, що це був активний період прядіння, поставало питання – що ж робити? Святкувати ці дні чи все-таки працювати. І от в народ знайшли вихід, як змусити жінок не прогулювати ці дні від роботи. Народна мораль стверджувала, що померла жінка і її не було в що одягнути. Так і лежала гола на лаві. Тому з цього приводу говорили: *«Ага, чого лежеш нага? / Треба було не варварити, / Не савити, / А сорочку собі справити»*. «Не варварити», «не савити» – значить не святкувати, а працювати. На думку респондентів, колись воно мабуть так і було, адже кожній жінці потрібно було наткати на всю родину – і на одяг, і на постіль та різні господарські потреби. Але сьогодні в селі ці дні святкують: *«... в нас хіба може колесь-колесь може й пряли <...>. Як тако сорочке тії робели, то може в дійсності пряли, <...> не святкували, може так, не знаю. Бо тепер святкують, не роблять»*.

Тривалий період відпочинку наставав від Різдва і тривав до Водохрещення. На цей час виносились з хати потасі, веретена, коворотки, мотахи та ін. Наставали Свічки – Перші суворі (до Нового року), Другі менш суворі (від Нового року), коли люди відпочивали, ходили в гості, збирались на беседи, спілкувались.

Початком святкового періоду була Перша Коляда (6 січня). Чоловіки порали господарство, жінки готували страви на Коляду і на Різдво. Про дванадцять святкових страв колись не йшлося. На стіл ставили, що мали, але основною ритуальною стравою була ячмінна кутя, приправлена олією. Готували гриби, голий борщ, конопляний звар, вареники з бобом та картоплею.

Увечері до хати вносили сіно «моложей» (друге, м'яке сіно), яким щедро застеляли стола, а поверх клали святкову скатерку: *«Брали сіно молоджей, стелели на стіл. Вже вечора батько йде набирає сіна або брат. Ну, батько, в основному. Набирає сіна, ложить на стіл, ложить скатерку лягну»*. Традиція стелити сіно на різдвяний стіл зберігається дотепер.

Марія Дрейчин пам'ятає, що колись, перед тим як сідати до столу, молодший брат залазив під стіл, брав у рот сіно і жуючи його, виставляв голову з-під столу. Присутні при цьому говорили: *«Коляда з-під стола виходить»*.

Колись, вже на наступний день сіно збирали у торбинку і залишали, щоб потім підкласти під курку, яку садитимуть на яйця. Більшість респондентів відзначили, що сіно давали овечкам. Не коровам, не коням, а саме овечкам: *«А те сіно на другий день вже збирали і вечкам давали. Тікі вечкам давали. Не коровам, а тікі вечкам. Ну, не знаю чого. Тікі вечкам завжди давали. Завжди вечкам давали, носели»*.

Свідчення щодо того, чи приносили на Коляду снопа, різняться. Одні говорять, що снопа не було (*«Ні. Не було в нас того»*), а в куточку (на покуті) ставили житнє зерно, яке стояло упродовж всіх свят: *«На Коляду тилько жето в слоїчок і ставляєш в куточку на ціли ти свята. І воно вже стоїть»*. По завершенню святкового періоду його віддавали курям. Інші ж респонденти пам'ятають, що окрім сіна, господар вносив до хати і снопа: *«А колесь було. Зара вже не роблять. А колесь було приносять снопа, о, ставляють у куток»*. Респондент знає, що вносячи снопа, батько щось примовляв: *«Якось приказував так, щоб сее свята просвяткували і на той рік ше діждали. Так якось, тако»*.

Всі респонденти пам'ятають про жартівливий, як вони вважають, ритуал складання ложок у кутю. Уночі обов'язково хтось із дітей вставав і перевертав ложку комусь із молодших. А вранці, побачивши перевернуту ложку, говорив, що той брат чи сестра до наступної Коляди «вивернуться», тобто помруть: *«В мене брат був. <...> І вночі, <...> він же ж хуліган. І чуємо вже топ-топ-топ. А він вже наметив, вже він на кого хоче посміятися, і вже йде вночі, іде і вивертає ложку. На другий бик. Каже, всьо, вже на ту Коляду виверне, до тої Коляди»*. І починалися сльози: *«Плачу шо вже... Ну. А воне з мене сміялися, шо вмреш, шо вже твоя ложка перевернулася»*.

Наступного дня вранці кутю, що залишилась після вечері, носили курям, але чому саме їм, не знають.

Збереглося в пам'яті респондентів і те, що після вечері господар виходив з хати кликати мороза.

Слід відмітити і таку цікаву особливість святкування Різдва у с. Черче, як відсутність колядування. Про це знають не тільки молодші респонденти, а й пам'ятають мешканці більш літнього віку: *«В нас просто не колядують на Коляду. – В нас нема такого. І раніше не було. Даже от я вже, з своєї пам'яті, я не помню, щоб в нас колись колядували. – Ну, то ти не пам'ятаєш, то я ще більше пам'ятаю. І теж ніхто ніколи не колядував в нас. Я здивувалася, як я вчилася в педучилищі, це п'ядесят четвертий – пійсят п'ятий рік, то там колядували»*. Ті, колядки, які записав С. Войчик [1], швидше всього запозичені і саме їх сьогодні виконують гурти з православної і протестантської церков, які ходять на другий день Різдва ходять і співають, як стверджують респонденти, не колядки, а релігійні пісні: *«...то завжди шо, з хорошим настроєм ходять, співають. Вітають. Вітають і все. <...> так дуже гарно»*. Мешканці села віддячують грішми на церкву, частують учасників гуртів солодощами.

А от на Щедрий вечір у Черче щедрують і ходять «перебиранці», або, як їх тут називають, «шугатники». Інколи роблять жартівливі збитки односельцям: то собаку десь прив'яжуть; то двері мотузкою чи дротом закрутять; заберуть з-під порога взуття і порозвішують на мотузці у дворі та ін. незначні вчинки. А от, щоб обв'язували перевеслами плодови дерева на Щедруху, респонденти не пам'ятають.

Значним оберегом вважаються громнична і страсна свічки. Громнична свічка, посвячена на Стрітєння (15 лютого), дотепер вважається оберегом від грому, тому її запалюють у період грози: *«В нас і зараз, якщо гримить, палять свічку стрітенську»*. З цією метою використовувалися й інші предмети. Наприклад, респондентка чула від когось у селі, що колись виставляли надвір хлібну лопату: *«А таке я чула, тікі не від матері. <...> Да, чула»*.

Пам'ятають про певні вірування пов'язані із страсною свічкою (вогонь Чистого четверга). Зокрема, Г. Лагода пригадала, що бабуся їй розповідала про те, що після служби *«наввипередки кіньми їхали від церкви. <...> Говорила, говорила, шо наввипередки. Каже, шо коні запряжені, паску посвятили, сіли на віз і поїхали наввипередки»*. А от для чого це робили, не знає: *«... а з якою метою, я не знаю»*.

Вірили, що *«на Великдень треба дивитись на сонце. Воно грає різними кольорами»*, а на Юрія (6 травня) *«лікуюча роса»*.

Щодо Русальниці, то чули, що в цей час русалки ходили по полях, тому дітей застерігали не йти в посіви: *«Дітей, бувало, кажуть, не йди в жито, бо ж там русалка сидить. То таке говорили»*. Русалку уявляли дівчинкою у зеленому вбранні: *«Це казали, шо така як дівчинка, шо вона, нібито, в зеленому вбранні»*. На Зелені свята (Трійцю) хату і обійстя прикрашали лепехою і кленом. Лепеху стелили і стелять по хаті, по подвір'ю, а клена затикали за вікнами: *«... то за вікнами отак біля завісок, затикали гілки з клена. А лепеху стелять по хаті по трішечки, по подвір'ю, навіть туди, до вулиці можуть достелити потрохи. То то весь час у нас, здавна так стелять»*. Лепеху і гілки клена святять у церкві.

Апотропейні (захисні) властивості мають рослини, посвячені на Маковєя (13 серпня). Одним з основних апотропеїв був мак, посвячений у головках (сьогодні святять купований мак у баночках). Свяченим маком обсипали (і зараз обсипають) хату, *«шоб злодії не йшли»*. Кілька маківок залишали до весни і цим насінням сіяли мак.

На Маковєя святити колоски жита, які зрізували, коли завершували жнива і робили на полі *«квітку»*. Коли сіяли озимину, витереблювали зерно і ним засівали: *«...святять колосочки, то це*

вже як десь шось засівали, починали сіяти озимину, то беруть ті колосочки там з жита. Жито все святити». Сьогодні також зрізують колоски пшениці і навіть порівняно молодій культурі – тритикале («третікале»). Освячують їх на Маковея і цим насінням засівають: «... зараз беруть третікал чи пшеницю, то там обов'язково починають з цього сіяти, хто не забуде. Хто їде в поле й забуде, то й так». Як нбаголошують респонденти, «Якщо вже немає, там наприклад, скажем з жита, чи з третікале, чи з пшениці, то вівса трошечки, кілька стеблинок візьмуть». Освячене на Маковея зерно дотепер використовують у весільній обрядовості: ним обсипають машину молодят. Тому, інформанти наголошують: «обов'язково, щоб були колосочки».

Формування маковейського букету завершується додаванням різноманітного зілля. Брали садові, городні і польові квіти: чорнобривці; шукали невеликий молодий пагінець соняшника; амарант, який тут називають «кецях»; шовкову траву; жовті і сірі «кецяшки»; морковиння, а то й саму моркву та ін. Свячене зілля спочатку зберігали в хаті, а потім виносили на горище. Ним дотепер напихають подушку покійника або ж додають до сіна, що кладуть у подушку.

Зібрані відомості про окремі весільні звичаї. Насамперед скажемо про назви учасників весільного дійства: молоді: «князь» і «княгиня»; батьки наречених: «тесть» і «теща», «свекор» і «свекруха»; гості молодого: «бояри» і «свахи».

Впродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст. весільне дійство зазнало значних трансформацій. Коли виходила заміж Юхимка Масюк (1931 р. н.), повноліття якою припало на повоєнне десятиліття, то повноцінного традиційного сватання саме у неї не було. Її майбутній чоловік був з бідної родини, не мав батька, а тільки «пожелу» маму, тому приходив свататися сам: «Сам приходив той кавалер, та й всьо. В його не було ні батька вже. А мати така стара вже, нікудишня була. А сам прийшов тай всьо». На питання, яку розмову вели батьки із парубком, відповідає: «Ничого не казав. Договорелися так тай шчепелися». Але весілля на той час було обов'язковим, адже, за старими звичаями, пара не могла створити сім'ю без благословення громади, тобто без весільної церемонії.

Намагались ми з'ясувати і про звичай вітання молодят медом на весіллі, характерний для Полісся. Найбільш літня Юхимка Масюк, сказала, що їй меду не давали, пояснивши це тим, що її свекруха була вже в літах, то може й не пам'ятала про всі обрядодії: «... міні не давали. То вже була стара, вона вже пожелала, вже їй те в голові не було». Задавали ми це питання й іншим респондентам, які повідомили, що молодять вітають горілкою (наголосимо, що сьогодні ще й шампанським). Хоча записи О. Кондратович на Камінь-Каширщині свідчать про побутування тут звичаю вітання молодих медом після вінчання [3, с. 114, 163]. Свідченням цьому є й матеріали з інших районів Полісся [2, с. 278]. Ганна Лагода, яка теж вже не пам'ятає звичаю вітання молодят медом, пригадала стару весільну пісеньку, в якій мовиться про частування медом, але не молодят, а майбутнього зятя, який прийшов за нареченою:

Під порогом яма | 2
Там шука-риба грала.
Ой там тещенька
Свого зятенька
Медом-вином вітала.

Отже, давній звичай, що загалом був традиційним для весілля Камінь-Каширщини [3, с. 43, 114] та й інших районів Полісся [2, с. 27], колись побутував і в с. Черче, просто загубився в просторі часу: «Може, й колись було, но я того не бачила». Однак респондентам доводилося спостерігати обряд частування медом у с. Тоболи, де розносили бублики і мед і усім присутнім гостям пропонували почастуватися: «І ми стоїмо і кажемо, шо то за мед розносять? <...> Вони підходять і до нас і кажуть, ото в нас, хто не з'їсть того бублика, не вмочить в мед, той в хату не заходить».

Обряду викупу нареченої у с. Черче не було, замість нього проводили обряд піж назвою «викуп вінка»: «...в нас так, ну, так як тепер викуп молодій, то то називали, шо викупувають вінок». Вінком могли бути й просто квіти чи гілочка з дерева: «... могли сплести вінок або якісь квітки прив'язати і якась гілочка з цього, із дерева». Наречена сиділа за столом, а дружки в куточку тримали ту «квітку». Гості молодого мали її викупити, заплативши за це суму грошей, яку називали дружки: «... молода сидить біля столу, от, а в куточку держать ту гілочку <...>, а ці, щоб склалися гроші, гості молодого, шо мають молоду викупувати». Отримавши гроші,

дружки передавали «квітку», яку гості молодого чіпляли собі: «... вже дружки <...> віддають їм той віночок з тою гілочкою, от. Вони можуть там собі десь до чогось, чи до жекета причепити, чи до чого. Як які там ті гості». Все дійство відбувалось під пісенний супровід:

Скаче віночок, скаче | 2
Чого ж бо він хоче?
Він хоче золотого
Од князя молодого | 2

І ще про обряд покривання молодої перед випровадженням її в дім свекрухи, який практично, дещо видозмінений, дожив майже до наших днів. Відомо, що головним убором нареченої був вінок. Фата, хоч і з'явилась у сільських весільних строях ще до війни, але поширення не мала. І тільки у 1950–60 рр. традиційний вінок зі стрічками витіснився білою фатою, яка кріпилась до весільного вінка. Можна сказати, що фата замінила не весільний вінок, а стрічки до нього. Наприклад, Ганна Лагода у 1966 р. виходила заміж вже не в традиційному, а у білому весільному вбранні із фатою. Але поява фати не витіснила обряд покривання нареченої і саме покривало («покривайло»): «... раніше ж на весілля молода одягала вінок. Фати не було. <...> Я вже з фатою йшла <...> появлялися вже фати. І ті покривала були». Лише замість полотняного покривайла з'явилися фабричні, із бязі, або, як казали в селі, із «перкалю» довжиною приблизно три метри. Покривало готувала хресна мама. Перед тим, як іти до молодого, з нареченої знімали фату (раніше вінок), хресна давала батькові покривало і він «покривав» доньку, накидаючи тканину його на голову і обкручував довкола шії: «І вже перед тим як молоду мають забирати до молодого, <...> то знімають фату і значить, на голову, і ще кругом шії обкрутить сюди тако, воно низом звисає, те покривало таке. То це давала мама хрещена, а покривав рідний батько ту молодуху. То таке було. Зараз вже того нема».

Прийшовши в дім нареченого, свекруха покривала голову невістки хусткою: «Свекруха. <...> вже дарела таку велеку хустку. Ну, яку мала, таку дарела».

У весільних піснях збереглась і пам'ять про давній звичай плати за наречену медом. Ганна Лагода пам'ятає, що колись гості молодого – «бояри» співали пісню про «медову бочку»:

Ой випили, вихилили
Медовую бочку,
Викрутили, вимотали
Ми у свата дочку.

Пояснення до пісні наступне: «*Що значить, її перемовили, щоб вона йшла заміж за того нашого молодого*». Однак у давніших варіантах пісні, зафіксованих на Волинському Поліссі, перші строфи звучать як: «викотили, викотили медовую бочку», яка була платою родині нареченої за їхню доньку. А в черченському варіанті мова йде про те, що дві родини пили мед і в результаті таки «викрутили, вимотала» собі невістку.

Давно немає й звичаю відрізувати коси заміжні жінці. У с. Черче і навколишніх селах, про що свідчать старі фото, волосся обрізували за вуха. Заміжні жінки на фото не ховали кінці свого волосся, а вони так і виглядали з-під «ковпачків» – головних уборів заміжньої жінки (див. Село Черче: одяг).

Якщо про покривання і обрізування волосся пам'ятають добре, то давній звичай перевірки «чесності» невістки вже давно забувся. Коли та приїжджала в дім нареченого, яким свекруха виносила з хати хлібну діжку і ставила її біля воза. Якщо невістка була «чесною», вона мала стати на неї однією ногою. Якщо ж невістка була вже «не чесною», то віко діжки провалиться [4, с. 47]. Але черченська весільна пісня зберегла нам інформацію про той обряд:

Винось, мати, діжку | 2
Привіз син невістку, | 2
І скреню й перену | 2
Й до хати, господеню | 2

Тому, як роздумає респондент, «*Можє й колись та діжка і виносилася*». Правда у черченській пісню уже не йдеться про «чесність» молодої, а тільки про її придане та про те, що в хаті з'явиться нова господиня. А от у с. Гута-Камінська О. Кондратович записала більш давній варіант цієї пісні, де мовиться про невістку «чирвону, як калина» [2, с. 185], де червона калина означає цнотливу, незайману дівчину.

Юхимка Масюк пам'ятає, що ідучи в дім нареченого, їй давали з собою курку, яку вона передала свекрусі, але куди вона її потім поділа, не пригадує.

З інших давніх весільних обрядів, про які респонденти чули від своїх мам і бабусь, це своєрідна зустріч свекрухою невістки у своєму домі. Ми знаємо, що теща, зустрічаючи зятя, виходила у вивернутому кожусі, який у цьому випадку був символом багатства: «Будь, зятю, багатий, / Як кожух волохатий» [2, с. 115]. У черченському обряді, свекруха лякала невістку, показуючи, що вона погана: «...свекруха виходила, кожух вивертала і так встромляла рукави і махала, лякала невістку, що вона значить недобра свекруха».

Спати молодят клали в коморі, але якихось звичаїв, пов'язаних з першою шлюбною ніччю не пам'ятає, як і про звичай перевезення молодят через вогонь та ін.

Щодо весільних пісень, то, як стверджують респонденти, тепер вони у великій пошані. Це в радянські часи могло бути таке, що господарі просили не співати на весіллі їхніх дітей давніх пісень. Тепер же, навпаки, шукають жінок, які ще знають і вміють їх співати: «Тепер, як у нас тут весілля, вже шукають старшу людину і запрошують, приходьте, щоб були пісні. То вже знову вертаємось до колешнього».

Це лише окремі фрагменти весільного дійства, яке сьогодні набрало нових форм, витворило нові звичаї. Все це потребує докладного вивчення. Адже життя біжить, все міняється і на зміну тепер новому в майбутньому прийде ще більш нове. Тому так важливо зафіксувати всі звичаєво-обрядові дійства, які були колись і супроводжують наше життя тепер.

Використані джерела

1. Войчик С. Колядки і щедрівки поліського краю: село Черче Камінь-Каширського району Волинської області // *І Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового*: матеріали І Волинських обласних краєзнавчих читань, присвячених 90-річчю від дня народження Григорія Гуртового, смт. Торчин, 26 груд. 2014 року. Луцьк, 2014. С. 294–301.
2. Дмитренко А. Символіка меду в родинній обрядовості українців // *Етнічна історія народів Європи*: Зб. наук. пр. Вип. 8. К.: Унісерв, 2001. С. 26–30.
3. Кондратович О. Поліська весільна епопея. Луцьк: Надстир'я, 2017. 236 с.
4. Подолук С. «Невістка – чужа кістка». URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/18157/03-Podolyuk.pdf?sequence=1> (дата зверн. 05.06.2020).

Список респондентів

1. Геліч Михайло Тимофійович, 1924 р. н.
2. Дрейчин Марія Володимирівна, 1938 р. н.
3. Лагода Ганна Василівна, 1938 р. н.
4. Масюк Юхимка Йосипівна, 1931 р. н.
5. Хлистік Любов Володимирівна, 1960 р. н.
6. Ярощук Лариса Василівна, 1972 р. н.

Дмитренко Алла

СВІТОГЛЯДНІ УЯВЛЕННЯ І НАРОДНІ ЗНАННЯ МЕШКАНЦІВ СЕЛА ЧЕРЧЕ (за експедиційними матеріалами)

Пізнання довколишнього світу, намагання пояснити різноманітні явища, що відбувались довкола чи траплялись у життя окремих людей, витворило особливу систем світобачення. Сьогодні дуже часто, коли мовиться про ті чи інші традиційні світоглядні уявлення і вірування, респонденти відзначають, що то «знахорство». Звісно, таке ставлення пояснюється, в першу чергу, рівнем освіченості мешканців, доступністю до різноманітних засобів інформації.

Однак люди, що живуть біля лісу, який дає їм значні засоби існування, тому мусять там часто перебувати. І віра в таке поняття як «блуд» тримається дуже стійко. Респонденти переконані, що немає такої людини, щоб не блудила: «...хто ходить у ліс, то мусить блудетися».

Чому «нападає» блуд, інформантам пояснити дуже складно. Не зафіксовано вірувань, що блуд нападає у таких-то певних умовах: чи під похилим деревом пройшов, чи виворотня

переступив тощо. Всі ці причини заперечуються: *«Не казали. Я такого не чув. Але то заблудетися, заблудишся без веворотня, без нічого»*.

Блуд пояснюють тим, що щось стається з головою: *«Ну чого блуд напав? Я не знаю. То шось то воно зв'язано з головою чи з чем»*. Що впливає на такий стан на думку наших інформантів? В першу чергу те, що багато великих дерев, багато просік і доріг і коли довго ходиш у лісі все перемішується: *«Бо ходиш, ходиш, якось зробиться – ліс такєй, дерева велекії, всьо, дороге якесь другії, якісь такє зеленії, шось такє»*.

В результаті такого запаморочення в голові, людина втрачає основні свої орієнтири і не може знайти саме ту дорогу, той напрямок, який їй потрібен: *«Бо ходиш, ходиш, якось зробиться – ліс такєй, дерева велекії, всьо, дороге якесь другії, якісь такє зеленії, шось такє»*. Ліс стає чужим, людина не може зрозуміти, де вона знаходиться: *«То одна жінка каже, тож вейшла тако в ліс, каже, на годенку походити, о. А я її зустрічав вже посередени лісу. <...> Каже, вейшла на минуту тико но, шоб тако походити, а каже, куде я попала і що попала і не знаю абсолютно. Ну ліс незнайомий, теї дороге, то всьо»*.

Як вийти з лісу, коли ти заблудився? Перший варіант, зупинитися і постояти, тоді все те запаморочення проходить: *«А потім якось постоїш і всьо воно проходить, проходить, проходить. <...> Якось проходить і цеє і знов спомниє де є»*. Другий вихід із ситуації – зустріти когось в лісі, щоб скерував у правильному напрямку або вивів з лісу: *«Як, скажи, додому мені вейти? Ну, як додому вейти? <...> Ну, кажу, ходе я тебе виведу на дорогу. Ото я її вивів на дорогу. Кажу, йде оцею дорогою. І кажу, попадеш у своє Підборочче. <...> От вона й пошла»*.

Ще одна небезпека, яка чатує людей у лісі і є для них небажаною, зустріч із плазунами – вужами і особливо гадюками. Способи уникнення цієї зустрічі, на думку респондентів, це теж уже «знахурство». Дехто чув, що для того, щоб не побачити вужа чи гадюку, то, підходячи до лісу, слід згадати, в який день було Благовіщення (свято має постійну дату – 7 квітня, але щоразу випадає в інший день тижня): *«Як доходиш до лісу, згадай, якого дня було Благовіщення, то не побачиш. Така приказка є якась. <...> Єсли спом'янеш те свето, гадюки, вужа ти не побачиш»*.

Відоме вірування в те, що на Чесного Хреста (27 вересня) вужі та гадюки йдуть в землю на зиму: *«То на Чесний Хрест воне зникають геть. Цього, вже воне йдут на зему»*. Цікавим тут є той момент, що саме наші респонденти дізналися про це вже не від свої предків, а з літератури: *«Десь то є воно, в цьому, в літератури»*.

З давніх вірувань дотепер зберігається і є дуже поширеною віра у «врочення» (пристрит). Саме у навроченні дуже часто шукають причину найрізноманітніших бід і проблем – хвороб людей і тварин, невдач у сімейному чи господарському житті та ін. Переконані, що людина «врочить» очима, подивившись на щось, часто сама того не усвідомлюючи: *«І людена є така, шо врече, вона сама не знає, шо вона врече»*. Респонденти розповідають, що колись у селі були люди, які «врочили» худобу і людей одним поглядом. Відзначають, що сьогодні таких випадків менше, але не тому, що їх немає, а тому, що люди про них не розповідають: *«Ну, вже тепер ні, то колесь. То й зара воно є, тико ніхто не признається»*.

На запитання про те, чи була у селі віра у відьом, респонденти відповідають: *«Ну, я не знаю. Там говорили, знаєте, от. Говорили всяк. <...> Ну, ходили такі слухи, шо є, значить, є такі відьми»*. Знають, що колись у селі були жінки, які намагалися торкнутися риз священника, коли той на Великдень хресним ходом обходить довкола церкви: *«Чи на Паску, чи коли, є такі жінки, шо як батюшка ходить хресним ходом, стараються до його ризи торкнутися»*. Але останнім часом ніхто такого не бачив і про такі випадки не чути.

Сьогодні більше знають про «знахорів»: *«В основному казали знахорі. Чи там чи відьми, чи не відьми. Я шось там добре не знаю цього. Знахорі»*. «Знахорі» – це ті люди, які «щось знають», вони могли «зробити» на шкоду і «відробити». Пам'ятають про чоловіка із сусіднього села, який міг помститися тим молодцям, які не запросили його на весілля: *«... мама мені розказувала, шо був такий чоловік, <...> шо якщо його не запросять на весілля, то він зробить так, шо молоді будуть і волосся на собі рвати»*. Тоді до нього йшли перепрошувати: *«... ну, діду, як же ж то так? – Почекайте, почекайте, все заспокоїться, все буде добре. Кажуть, він там пошепче і вже все стає в нормі»*.

У селі були жінки й чоловіки, який не завжди й називали знахарями, але вони вміли допомагати людям у багатьох випадках. Згадують про чоловіка, який «скидав вроки», управляв

вивихи : *«Був в нас один такий дядько. Він не вважався таким знахором. Він, як кажуть, вроки скидав. Як шось там хтось поганими очима подивився, то порчу чи як. То він такий. Шо він ще робив? Вивихи. Як кудись хтось упав в руці, в нозі, він бувало натягне. Як кажуть, треба йти до <...>, шоб натягти ногу чи руку. То він, значить, таке зробить»*. Була дуже добра жінка-знахарка, яку не дуже визнавали в селі, але до неї за допомогою приїжджали люди здалеку.

Поширена і віра у сни. Наприклад, коли сниться покійник, то для мешканців с. Черче це не дуже добрий знак, вони вважають, що то на дощ або ж на хвороби. А от «Сонник» тлумачить цей сон по-іншому: покійник – то на щастя і матеріальний прибуток [3].

Вірять і у віщі і правдиві сни. У зв'язку з цим розповідають про дуже давній сон про чоловіка, що мешкав в Америці. У той час у нього померла дружина і *«Йому приснилось, в шо одягнута, як хоронять, о. Потім приходять з дому лист і все-все так розписано»* як приснилось чоловікові. Поширені вірування у сни, коли за живою людиною «приходить» покійник і хоче її забрати до себе. Як приклад, дружині приснився померлий чоловік, і *«каже, шо я вже хату тобі приготував, вона вже зовсім готова і каже, через деякий час вона й померла»*.

Ще один сон наснився нашій респондентці, коли вона була при надії і дуже хотіла народити дівчинку, хоча по зовнішньому вигляду їй прогнозували народження хлопчика. Жінці наснилося, що вона розшукує дівчинку на ймення, наприклад, Надія. Зустрічає старенького дідуся і запитує, чи не бачив він дівчинку Надю. На що дідусь відповів, іди до села і знайдеш Надю. Пройшов час, про сон ніхто не згадував. І народилась дівчинка, ім'я для якої довго вибирали і накінець назвали Надя. А про сон пригадали значно пізніше. Вірять, що то був віщий сон і щодо народження дівчинки й вибору її імені.

Чимало давніх вірувань вже забулися, пішли з тими людьми, що відійшли у інші світи. Дані народні обрядодії поступово замінюються церковними обрядами. Наприклад, коли тривалий час немає дощу, або ж навпаки, довго йдуть дощі: *«...то в церкві моляться. Моляться люди і батюшка молиться, і люди моляться, шоб Господь послав дощ. Або якщо сильно дощі, то шоб вицухали дощі, шоб менше йшов, моляться тако»*.

Поряд із світоглядними віруваннями, що сформувались в результаті нерозуміння тих чи інших явищ і подій, склалась низка раціональних народних знань, що передавались з покоління в покоління. Сьогодні у селі є знавці в галузі народної медицини, які акумулювали знання, отримані від бабусі та мами і відомості, почерпнуті з літератури та від інших сучасних знавців: *«Ну, так знали, мати розказувала, так взнали от людей і всьо, так знайшле»*.

Поширений у народній медицині і ветеринарії деревій, який тут називають «кривавнек», «кривовник». Його використовують для лікування хвороб шлунку і кишківника. Навіть малих індічат годують кривавником, щоб у них не було розладу шлунку. Деревій варять і дають пити корові, хворій на «червонку» (кров у молоці), яка з'являється, за місцевими віруваннями, в результаті того, що під короною пробігла ласиця. Добрий деревій і для лікування порізів та ран. Для цього сиру рослину потрібно потовкти чи потерти, що виступив сік, і прикласти до враженого місця. Ця рослина хороший кровоспинний засіб: *«Нарву, скручу, шоб сік виступив, прикладаю туди, до тої ранки, через деякий час кров зупиняється»*.

Для лікування ран використовують листя «дендери» (дурману): *«То листки теж клали до ран. Такі великі листки»*. Дурман – рослина як огірок, плететься по деревах, цвіте білим, утворюючи коробочки з насінням [2].

Ще рани лікують поки що неопізнаною рослиною, назву якої респонденти не пам'ятають, але про її чарівні властивості знають. Настоянкою цвіту на горілці натирають хворі ноги і руки: *«Навіть і зараз дехто бере сушить <...> вона [сусідка] мені розказувала, шо в Островку в жінки боліла дуже рука і вона <...> дала їй того цвіту, залитим горілкою. Вона <...> натирала, натирала і рука перестала боліти»*. Бабуся респондентки рвала цвіт цієї рослини, напихала ним пляшечку і закопувала в землю. То було *«таке добре лікарство, якщо пожнешся. <...> Коли серпом поріже руку. <...> І там воно пускає сік такий, як йод утворюється той сік. І тим, значить, соком лікували рани, от»*.

До ран кладуть подорожник, який сьогодні називають і «подорожник», і «бабка», а раніше більш вживаним був другий термін. А подорожником у с. Черче називали спориш: *«А на спориші казали подорожник»*. Знають лікарську рослину коров'як та про лікувальні властивості сухих чорниць: *«... сушені чорниці добрі отам, як шось там живіт заболить, то добре зварити»*.

Обережним потрібно бути із звіробоем. На думку респондентів, *«є звіробій, є не звіробій»*. Щоб відрізнити справжній звіробій від звіробою-підманки, потрібно зірвати листочок жовтої квіточки рослини і потерти. Якщо пальці не зафарбувались або ж отримали легке забарвлення – то це звіробій. А коли пальці стали фіолетові, як чорнило, то не звіробій. Потрібно стежити і за настоєм звіробою. Якщо то справжня рослина, відвар буде світло-жовтий, а коли несправжня – темний, до фіолетового.

Респондент відзначила, що «двійників» має багато рослин, особливо гриби: *«Візьміть лисички такі, а другі лисички такі красіві-красіві жовти, а воне й не лисички»*. Крім того, отруйні рослини більш привабливі за їстівні: *«Ото всяке отруйне, яке погане, воно завлікатільне більши, як те»*.

Дитячу хворобу, яку у селі називають «верод» – *«такі прищики з гноєм і теї прищики одразу між ножками стають, а потім по всьому тілови»* – лікують росиною під назвою «мужський вередовник»: *«тверди листочки, такі туги туги листочки, і вони <...> чуть-чуть є як воскові. І голочки є такє по краях невеличкі. Ото він вже перецвів, а він цвіте розовиньким цвітом, но тут з цвітом немає. Да, то вже цього, бобки такі малесенькі»*. Респондентка зробила припущення, що то лист толокнянки: *«Воно називається лист толокнянки. Щось я дивилася на цей лист толокнянки, мені кажеться, шо то воно. Ну, хто його знає? Я шось таке дивелася на пачці як намальовано, мені подібне шо воно»*. Однак завдяки докладному огляду зображень лікарських рослин, ми з'ясували, що це зимолоубка зонтична (*chimaphila umbellata (L.) W. Barton*) [1]. Респондентка знає, що ця рослина цвіте після Трійці.

Місцева назва «вередовник мужеський» походить не від того, що ним лікують тільки хлопчиків, а від того, що лікування цією рослиною потрібно проводити тільки у чоловічі дні – понеділок, вівторок і четвер. Жодне лікування, на думку інформантки, не є таким ефективним, як лікування вередовником: *«... не можна ніякими мазями злікувати, а вередовником оцем тре рази помеси в мужські дні»* і хвороба пройде.

Дізнались ми й про те, звідки береться «верод» у дитини. Однією з причин є те, що на довідини до немовляти може прийти жінка з місячними. Крім того, маленьку дитину можуть покласти на те місце, де раніше лежала інша дитинка, яка помочилась там.

Крім чоловічого, є й жіночий вередовник, який відрізняється від чоловічого зовні: *«в йому круглий листочки, як у грушці, як в молодейкій грушці, менший за ції, коротший і кругленькі листочки і мягенькі»*. І призначення його також інше, ним рекомендують лікувати жіночі хвороби.

Можна використовувати і суху і свіжозірвану рослину. Для того, щоб лікування було ефективним, свіжу рослину потрібно обов'язково просушити. Пані Любов вважає, що *«любє зілля треба сушане»* використовувати.

Існує й особливість збирання вередовнику – під корінець обов'язково потрібно покласти кілька крих хліба, щоб не перевівся. Адже зустрічається він дуже рідко. Респондентці відомо всього три місця в лісі, де росте ця рослина.

Хороші лікувальні властивості має рослина, яку у с. Черче називають «джерест», а «по-книжному» зветься «шелестина». Жодного матеріалу з даними термінами нам знайти не вдалося. Спочатку думали, що то «жостір», одна з назв якого – крушина колюча, але лікувальні властивості там мають плоди. Тоді відштовхнулися від опису рослини і від того, що лікувальні властивості має саме її кора: *«Сушили кору, воно так, як-то сливке, о, таке. Ну, не як дерево, як сливке, не таки, не товсти сливке. І здираєш кору, сушиш і вона така під низом, під низом, де кора сама здирається, таке шершаве. Таке шершаве. А зверху – слизьке»*. Прийшли до висновку, що це все-таки кора крушини.

Крушину, або по-місцевому «джерест», використовують для лікування ран і захворювань шлунка (гастриту): *«Джерестом я лікувалася, коли був гастрит желудка»*. Запарюють два шматочки кори, щоб настій був світленький, не коричневий і п'ють «замість кампотув ризних». Якщо ж запарити трішки сильніший відвар, він набуває коричневого кольору і «сильно сушить».

Захворювання шлунку лікують і сумішшю вина, меду і алоє, яку подрібнюють і дев'ять днів витримують у темному місці: *«... вино «Кагор», півлітра вина, півлітри меду натурального і півлітри алоє вазона. Перекрутити на м'ясорубку вазона і все по півлітра, все в банку кинути і на 9 днів, щоб постояло в темноті»*. Приймають по столовій ложці до їжі.

«Лепшокою», змішаною із меду, сметани і борошна, взятих у рівних пропорціях, лікують чиряки, герпес і ячмінь.

Респонденти пам'ятають і про більш давні способи лікування наривів – «нешлюхтованою», тобто нечищеною, тонкою свинячою кишкою: *«От на пальцьови наливає, наприклад, і кишку накладали, замотували, ото. Тонку, тонку брали. Ну, отак, як хтось кабана вб'є. Ага, в когось щось таке й таке, той кабана бев, поїде-но возьме кеику. Кеика заморює – отак говорели. То я пам'ятаю од матері і од стариших людей».*

Колись надзвичайно розвинутими були народні метеорологічні знання. Ми побіжно зафіксували лише одне довгострокове завбачення погоди: якщо влітку на ліщині багато горіхів, чекай морозяної зими.

Колись мешканці села знали не тільки кожну рослину, а й тваринний світ – птахів, комах тощо. У великій пошані завжди були лелеки, який тут називають «бусні», а малих лелеченят – «бусеня». Знають, що бусні щороку обов'язково скидають з гнізда як не яйце, то бусеня: *«Скидає, в нас там в сусідки є, то каже, аво, сього року, девимося, вже, каже, лежить яйце. І мусит скенути. Як не скене яйце, то скене бусеня».* На питання, чому вони так роблять, респондентка відповіла: *«А я не знаю, то їхне, як каже, то їхня така поведінка».* Про зв'язок цієї дії лелек із голодним чи урожайним роком не пригадали.

Ще всі знають про особливості поведінки зозулі: *«Ну колесь, то казали, що зозуля вона не хоче висезувати своїх дітей, а вона підкладає в чуже гніздо. То дійсно правда, що вона в чуже гніздо розкладає».* Пам'ятають і про те, що потрібно робити і примовляти, коли чують перший раз кування зозулі: *«О, то ше колесь моя мати казала, треба носети гроши в кишені і як зозуля закує і по карманови стукати: Зозуля кує – в мене гроши є. То будуть водетися гроши».*

Варто відзначити й збереження в пам'яті людей літнього віку численних примовок та приказок. Михайло Геліч сипав ними, як з мішечка:

- Вітер в поли, верба з мора, довела любов до гора;
- З любов'ю і свет крутиться;
- Одней церкви не хвале, а другеї не викидай;
- Як постелевся, так і веспися;
- [Краще] З розумним згубе, з дурнем найдеш;
- Хто просить, треба дати, тоді тому Биг дасть;
- Часом з квасом, а порою з водою;
- Хлеб і вода – нет голода;
- Пропала коровка, не треба й веровка.

І мораль: Йде голоден – дай, голий – здойме послідню рубашку, оддай ніщому. Так пеше в Біблії.

І на кінець про народні прокльони (тут згадаймо бабусю із «Зачарованої Десни» Олександра Довженка, яка й для не могла прожити без прокльонів). Ми їх записали вже в потрібному переказі: бабуся – внукові, внук – вчительці, вчителька – нам, тому вони втратили основну родзинку. Та все ж: «Один день, щоб тобі склався останній кінець»; «Щоб ти одну ложку мела і до стіни говорела». Й від іншої бабусі: «Три дні не їсти і з печі не лізти»; «Ой, щоб то на зиму вмер, а на літо ожив, то було би добре».

Це все лише краплинка того, що ще можна знайти у селі Черче. Адже наше перебування було коротким та й кожного дня ми їхали в інше село. Тому інформації зібрали небагато. І знову звертаюсь до всіх небайдужих до своєї культури чорчан і чорчанок, – питайте і записуйте все, що поруч з вами. Адже, як кажуть респонденти, *«О, то тож все приказували в нашому селі: Шо не сторона, то новина. В кожному селі свої якісь звичаї. Шось по-своєму».* Це не тільки історія, це й гордість ваших дітей і внуків.

Використані джерела

1. Пневський В. Вічнозелена цілителька. URL: <https://lisvisnyk.com.ua/вічнозелена-цілителька/> (дата зверн. 14.05.2020).
2. Пневський В. Дурман губить і лікує. URL: <https://lisvisnyk.com.ua/дурман-губить-і-лікує/> (дата зверн. 14.05.2020).
3. Сонник. До чого сниться покійник. URL: <http://ogo.ua/articles/view/2019-10-13/102486.html> (дата зверн. 05.06.2020)

Список респондентів

1. Геліч Михайло Тимофійович, 1924 р. н.
2. Дрейчин Григорій Андрійович, 1934 р. н.
3. Дрейчин Марія Володимирівна, 1938 р. н.
4. Корольчук Іван Васильович, 1946 р. н.
5. Корольчук Марія Василівна, 1950 р. н.
6. Лагода Ганна Василівна, 1938 р. н.
7. Хлистік Любов Володимирівна, 1960 р. н.

Кляповська Алевтина

ТРАДИЦІЇ ОФОРМЛЕННЯ ЖІНОЧИХ СОРОЧОК НА УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКОМУ ПОГРАНИЧЧІ

На українсько-білоруському пограниччі Полісся, зоні етнокультурних контактів, в кінці XIX – на початку XX ст. існували подібні комплекси жіночого костюму. Виявлення художньої спільності в костюмі білорусів і українців є актуальним дослідницьким завданням, що вимагає узагальнення раніше накопичених українськими та білоруськими вченими матеріалів. В даному дослідженні акцентується увага на традиції народного костюму Любешівського, Камінь-Каширського р-нів Волинської обл. України та Іванівського, Драгочинського р-нів Брестської обл. Білорусі.

Згідно історико-етнографічному районуванню Полісся українські дослідники Любешівський, Камінь-Каширський р-ни Волинської обл. та білоруські – Іванівський, Драгочинський р-ни Брестської обл. відносять до Західного Полісся – території, яка розділена державним кордоном [8, с. 20; 10, с. 8]. Разом з тим Західне Полісся України у різних наукових виданнях має назву – Волинське Полісся, що охоплює більшу частину Волинської та північно-західну частину Рівненської областей [4, с. 7].

Жіночий народний костюм Любешівського, Камінь-Каширського р-нів Волинської обл. та Іванівського, Драгочинського р-нів Брестської обл. на білорусько-українському пограниччі кінця XIX – початку XX ст. має спільні риси. Він складається з сорочки, спідниці («літника», «андарака») або спідниці-«хвартуха», поясу, фартуха, безрукавки («галёны» – Іванівський р-н Брестчини, «нагруднікі», «камізэлькі» (біл.); «горсети», «камізолі», «станіки», «шнуровиці» (укр.), головного убору: твердого обруча на який завивали волосся («каніца» – Іванівський, Драгочинський р-ни Брестчини, «кибалка» – Волинське Полісся, в Любешівському р-ні – «обруч»), плетеного очіпку («чепця», «каптура» укр. «чапца» біл.), намітки або домотканої, фабричної хустки [1, с.669-672; 4, с. 7-15]. Для західнополіського строю на білорусько-українському пограниччі характерно простота, лаконічність силуету, перевага білого кольору з надзвичайно скромним декоративним оздобленням. Основною частиною традиційного костюму Полісся була орнаментована сорочка, яка виконувала важливу композиційну роль – об'єднувала всі текстильні елементи в художнє ціле, завершувала його пластичний образ. Для досліджуваних районів Західного Полісся характерне довше збереження полотняних домотканих сорочок та давнього крою – до 30-50-х рр. XX ст.

У контексті історико-етнографічного районування Полісся України народний костюм вивчали Т. Кара-Васильєва [3], О. Косміна [4], О. Никорак [7], Л. Пономар [8], Г. Стельмашук [11], а на Білорусі – М. Віннікова [1;10], О. Лобачевська [5,6], М. Романюк [9] та інші [2]. Іконографічним матеріалом для вивчення народного костюму Полісся початку XX ст. є етнографічні фотографії І. Сербова, С. Хохмана, Ю. Обрембського, Л. Бойд [5]. Регіоналізація і локалізація народного вбрання Білорусі була здійснена М. Романюком [10]. Їм виділені основні білоруські варіанти народного костюму – «строяў», один з яких мотольський стрій Іванівського р-ну Брестчини. Джерелами для аналізу білоруського костюму Полісся являлись музейні колекції: Музею давньобілоруської культури НАН Білорусі, Мотольського музею народної творчості (с. Мотоль Іванівського р-ну Брестської обл.), Пінського музею білоруського Полісся. Матеріали про традиції західнополіського строю України вивчались в Рівненському обласному краєзнавчому

музеї, Волинському краєзнавчому музеї, по експедиційним фото Центру дослідження та відродження Волині.

Детальніше розглянемо жіночу сорочку як основну складову народного костюму Полісся на українсько-білоруському пограниччі з метою виявлення спільних художніх традицій в її крої, матеріалі, орнаменті і техніках його виконання, прояву в ній особливостей на білорусько-українському пограниччі.

На всій території Полісся сорочки шили переважно з лляного полотна, рідше – з конопляного. Для сорочок, на щоденний вжиток, виготовляли однотонні сірувато-вохристі й голубуваті полотна з нижчих ґатунків пряжі («зґрібна» укр., «роўна», «зґэбна» біл.). Святкові сорочки виготовляли з тонкого («кужэльнага» біл.) білосніжного домотканого полотна. З середини ХІХ ст. набуває поширення сорочка з фабричної тканини – «ріпсу», поширеному на польському прикордонні, коленкору та перкалю [8, с.20]. Вони були додільними («суцэльнымі» біл.) або до підточки («постаўкі» біл.), уставкового (поликового) крою з прямими плечовими вставками, пришитими по утку – «густаўкі», «наплічник» біл.; «дестки», «уставки», «вуставки», «вставки» укр. [1, с. 669;2, с.41]. Крій з уставками пришитими по основі, зустрічається в народному костюмі Іванівського р-ну Брестчини [10, с. 56-57]. Ширина трьох пілок і ширина полик збиралася в збірку під комір, який зав'язувався на шнурочок або застібався на гудзик. Для жіночих сорочок характерним був відкладний комір, проте комір-стійка переважав в Іванівському р-ні Брестчини [10, с. 55]. Свободу облягання рукава забезпечує вставка між рукавом та станком – «клинки», «линдиця», «підручник», «цвикля» (укр.), «лендзіца», «цвікля» (біл.). Довгі рукава призбирали внизу в дрібну збірку-складку та пришивали на прямокутні манжети («чახли» біл., «чохли», «чехла», «чїхла» укр.), які застібалися на лляні гудзики або на манжети з пришитими воланами – «манькеть», «вушы» (біл.), «банкети», «бріжки», «манькети», «минкет» (укр.) [1, с. 670;8, с.32]. Витонченістю технологічно-декоративного способу створення дрібних збірок-складок біля коміру та манжетів виділяються сорочки с. Мотоль Іванівського р-ну Брестської обл. Для цього біля краю полотна протягували нитки чорного та червоного кольорів на однаковій відстані між собою (0,5 см), потім їх стягували утворюючи дрібні збірки та додатково фіксували стібками чорного кольору, якими акцентували всі шви сорочки [1, с. 670]. Спільною рисою сорочок суміжних районів Волинського Полісся та Брестської обл. була їхня довжина – до колін. Це пов'язано з тим, що на відміну від інших культурних регіонів Полісся, тут не носили незшивного поясного вбрання, сорочка не виглядала з під нього [4, с. 8]. Такий крій сорочок характерний для східних слов'ян.

Сорочки прикрашали на поликах, вверху або по всьому полю рукавів, манжетах і комірі, де орнаменти виконували «захисну функцію» натільної білизни. Вони в основному декорувалися доволі скромним тканим орнаментом, який компонувався в смуги. Використовували для цього льняну або бавовняну пряжу. Спільною рисою сорочок досліджуваних районів Волинського Полісся та Брестської обл. було ткане оздоблення смугами верхньої частини передньої пілки сорочки на лінії грудей, що пов'язано з обереговою, сакральною функцією [7, с.348]. Традиційне колірне рішення – стійка діада біло-червоної гамми, де білий колір є домінуючим, а червоний колір не переважає над основним білим кольором полотна і по своїй масі та кількості підпорядкований йому. Діада білого и червоного кольорів вкорінена в культурі слов'янських народів з давніх часів, але в кожній етнічній традиції вона має своє математичне вираження в кількісному, пропорційному співвідношенні складових її частин [6, с.147]. Для орнаментальних поліських сорочок типовим є домінування червоної та підпорядкованої їй чорної або темно-синьої барв з незначним вкрапленням вохристої або жовтої, а з 1950-их рр. – зеленої, синьої, бордової [7, с.344;10, с. 25]. Червоні смуги – давній спосіб оздоблення тканини та її магічно-ритуального маркування, являється основним декором костюму полішуків ХІХ – першій половині ХХ стст. на українсько-білоруському пограниччі. Горизонтальна лінійність стрічкового текстильного орнаменту втілювала семантику порядку і межі, несла в собі образ борозни землі, початку і кінця, що зумовлена діяльністю полішуків – землеробством. Дослідник О. Лобачевська відзначила, що смугастість, яка виражена у вигляді поперечних орнаментальних стрічок, являється одним з ознак художнього текстильного канону білоруських народних тканин [7, с.109, 173]. Смугаста традиція та геометричний орнамент вбудовані в структуру текстильного канону східних слов'ян, які населяли досліджувані території Полісся, що зумовило спільність смугастої лінійної та геометричної орнаменталії на білорусько-українському пограниччі. Стилiстична єдність орнаменталії народного

костюму на Українському та Білоруському Поліссі, свідчить про спільність етногенетичних коренів традиційної культури цього регіону [6, с.184]. Поперечне розташування орнаментальних смуг пов'язано і з самою технологією ткацького ремесла. У місцях з'єднання частин крою застосовувалися різні варіанти простих декоративних з'єднувальних швів («розмережка»). Традиційні візерункові тканини на білорусько-українському пограниччі Полісся створювалися на основі використання таких технік ткацтва та вишивки, які дозволяли відтворити смугасті лінійні і бордюрні геометричні орнаменти. Спільною традицією орнаменталізації сорочок було використання візерункового ткацтва: репсовим, сатиновим («покожушок»), перебірним переплетенням (Любешівський, Камінь-Каширський р-ни Волинського Полісся), двох-, чотирьохремизним, бранним двохчовниковим тканням (Драгочинський, Іванівський р-н Брестської обл.) [8, с. 21;10, с.25, 57]. Вишивали сорочки техніками занизування («ўперад іголку» біл.), заволоканням, протягом, що імітували візерункове ткання, хрестиком та рахунковою гладдю [2, 41;4, с. 9]. На думку Т. Кари-Васильєвої, архаїчна техніка шитва занизування на Поліссі України утворилась під впливом візерункового ткацтва [3, с. 184]. Білоруські дослідники відзначають, що художні можливості споріднених в орнаментіці і технологічному відношенні візерункові техніки вишивки занизування та бранне двохчовникове ткацтво сформулювали образні характеристики білоруського текстильного канону [6, с. 141]. В декорі домінували як суцільні, так і дрібно узорні смуги з геометричними орнаментальними мотивами ромбів, трикутників, стовпчиків чи дрібних зубців («слупчкаў», «зубоў» біл.), не складних зубчато-шахових мотивів («пратыўныя зубы» – Іванівський р-н Брестської обл.), розламаних ліній, зигзагоподібних ліній («гадынка» біл.), Ж-подібних мотивів («жыдкі» біл.), восьмикутних зірок, розет [1, с. 670; 7, с. 352]. На білорусько-українському пограниччі за художнім вирішенням виділяється три композиційних варіанта розміщення суцільних або візерункових смуг на рукавах сорочок: по низу полік і вверху рукавів; на поліках, вверху рукавів та нижній частині на «зарукавнику»; з позмінним ритмічним повторенням поперечних чи повздовжніх гладкотканих суцільних або візерункових смуг різної ширини по всьому полю рукавів [7, с.365]. Білоруські дослідники встановили, що мотольський стрій Іванівського р-ну та бездежський стрій Драгочинського р-ну, які втілюють особливості вбрання міщанок поліських містечок Мотоль і Бедзеж, локально виділяються червоним смугастим декором в середині ареалу побутування пінсько-іванцевічського комплексу костюма [6, с.175;10,с. 23-25]. Сорочкам Іванівського та Драгочинського р-нів Брестчини властива делікатна та стримана композиційна легкість в оздобленні сорочок. В селі Бездеж Драгочинського р-ну Брестчини їх прикрашали дуже вузькими тканими орнаментальними смугами тільки по низу полік та вверху рукавів [10, с.37]. Художньо виділяються сорочки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл., в яких декор в лінійну клітку по всьому полю рукавів, яка утворена перетином вузьких, а між ними широких стрічок на білому фоні, по низу вставок і вверху рукавів оздоблені тканими орнаментальними смугами. Подібний декор з червоних стрічок у вигляді рідкої сітки з них, оздоблений тканими біло-червоно-чорними візерунками зустрічається на рушниках с. Тулятичі Іванівського р-ну Брестської обл., на кінцях якого пришиті вузькі кінці, прикрашені орнаментальними смугами з вузликовим кружевом сплетеним із ниток основи [10, с. 25,61]. Крім традиційного акцентування плечової частини сорочок Камінь-Каширського р-ну, було поширене оздоблення вертикальними смугами середини зовнішньої частини рукавів на білому тлі, де виразністю узору виділяється центральна смуга [7, с. 353]. На Волинському Поліссі оздоблення орнаментальними вздовж смугами по всьому полю рукавів поширене в Ратніському, Любомльському р-нах Волинської обл., а також на сорочках Кобринського, Жабінського, Малорітського р-нів Брестської обл. Білорусі [6, с. 175; 8, с. 21]

З середини XIX століття територія українсько-білоруського Полісся була включена в процес соціально-економічних перетворень і зазнала активних змін: вплив розвитку промисловості, нові дороги та залізничні магістралі (з 1874 р. Лівано-Роменська, Поліська), торговельно-грошові відносини сприяли швидкому економічному розвитку Полісся. Наприкінці XIX – початку XX ст. у народному костюмі Полісся відбувається заміна домотканих полотен фабричними тканинами [11, с. 133]. У селянське середовище проникли нові форми одягу, властиві міській європейській моді, копіювання поліськими жінками зразків вишивки з друкованої продукції внесли суттєві трансформації в оздобленні та крої поліського вбрання. На початку XX ст. білорусько-українського пограниччя Полісся склалася спільна традиція використання

«брокарівських візерунків», для якої характерні техніка вишивка хрестиком, використання червоного у поєднанні з чорним кольором, геометричні та рослинні орнаменти (напівнатуральні квіти, мотиви виноградної лози, ягід, кропиви). На Західному Поліссі Білорусі та України освоєння цієї техніки відбулося в 1920-і рр. та зумовлено двома факторами: вона була привезена населенням, яке поверталось після біженства з Росії на батьківщину; мода на таку вишивку поширювалася з сусідніх районів Польщі разом з появою в торгівлі фабричних тканин [6, с. 382]. Поширення нового орнаменту істотно не вплинуло на зміну традиційної структури розміщення декору в народному костюмі. Поліські жінки на сорочках гармонійно поєднували ткану чи вишиту «заволокою» архаїчну орнаментацию з композиціями вишитими хрестиком, які стилістично узгоджувались між собою. З початку – середини ХХ ст. на білорусько-українському пограниччі Полісся під впливом міської культури поширилися сорочки «з гесткою» – з нагрудно-плечовою вставкою, кокеткою, із квадратним і округлим вирізом горловини, з планками замість манішки [8, с.27;11, с. 133]. Орнамент рослинний або геометричний розташовувався на сорочках «з гесткою» довільно і в багатьох випадках залежно від художнього смаку вишивальниці. Прикрашали їх вишивкою хрестом або гладдю чорного, зеленого кольорів та поліхромією. Для пошиття такої сорочки сільські жінки часто користувалися послугами кравців. Українськими дослідниками сорочка з «гесткою» фіксується в с. Стобихва Камінь-Каширського р-ну Волинського Полісся під назвою «малороска» [2, с. 42]. Здебільшого вони переважали в суміжних районах Житомирського, Київського Полісся та Гомельській обл. Білорусі. Дослідник Л. Пономар відзначає, що сорочки такого крою є малопоширеними на Західному Поліссі і фіксуються, здебільшого, як чоловічі, та вважає українським впливом появу цього крою сорочок на суміжних районах Білорусі [8, с. 28].

Висновки. Традиційні сорочки кінця ХІХ – початку ХХ ст. Любешівського, Камінь-Каширського районів Волинської обл. та Іванівського, Драгочинського районів Брестської обл. мають багато спільних рис в крої, композиції розміщення орнаменту. Спільність художнього канону прослідковується в тканих та вишитих суцільних або візерункових смугах, його композиційному розташуванні на уставках і вверху або по всьому полю рукавів, спереду (на грудях) сорочки, діаді червоно-білого кольору, де білий колір переважає, а чорний (синій) колір графічно доповнює, традиції застосування візерункового ткацтва та вишивки занизування, вишивки хрестиком та рахункової гладі, декоративно-сполучних швів. З розвитком транспортно-економічних зв'язків на Поліссі, текстильної промисловості, зміни естетичних уподобань, можливості купувати готові тканини, проникнення в селянське середовище зразків міської європейської моди та копіювання друкованих візерунків на початку ХХ ст. зумовили трансформацію способів крою та декорування традиційної сорочки на білорусько-українському пограниччі. Поширюються брокарівські візерунки вишиті хрестиком, в сорочках поликовий крій змінюється на крій на кокетці –«гестці», в орнаментации поширюються рослинні однотонні та кольорові вишиті орнаменти гладдю. В цілому мистецькі традиції народного костюму на білорусько-українському пограниччі Полісся мають загальнослов'янську основу, які розвивалися внаслідок активної етнокультурної взаємодії білорусів та українців. Виділяються особливості сорочок в крої Іванівського р-ну Брестчини, в оздобленні рукавів Камінь-Каширського р-ну Волинської обл., варіативності орнаментальних композицій та їх технік виконання, що підкреслюють процес творчості кожної поліської майстрині, та її бажанням створити свій костюм красивим. Українські та білоруські назви частин та технік оздоблення сорочок, свідчать про багатство діалектної культури Полісся на українсько-білоруському пограниччі

Список використаних джерел

1. Віннікава, М. М. Традыцыйныя касцюм цэнтральных раёнаў Брэстчыны // Традыцыйная мастацкая культура беларусаў: Брэскае Палессе: у 6 т. Т. 4 У 2 кн. Кн.2 / А.М. Боганева [і інш.]; ідэя і агул. рэдагаванне Т.Б. Варфаламеевай. – Мінск: Выш. шк., 2009. – С.663-677.
2. Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 10. Традиційне повсякденне та обрядове вбрання / [голов. ред. Г. Скрипник]; НАН України ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2018. – 640 с.
3. Кара-Васильєва, Т. Історія української вишивки [книга-альбом] / автор тексту та упоряд. Тетяна Кара-Васильєва. – Київ: Мистецтво, 2008. – 464 с.
4. Косміна, О.Ю. Тадиційне вбрання українців/ О. Косміна. – *Київ*: Балтія-Друк. Т.ІІ: Полісся. Карпати, 2011. – 160 с.

5. Лабачэўская, В.А. Беларусы ў фотаздымках Ісака Сербавы 1911–1912 гадоў = The Belarusians in the photos of by Isaac Serbau = Baltarusiai Isako Serbovo met fotografijose / склад., аўт. уступ. арт. В.А. Лабачэўская; рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд) [і інш.]. – Мінск: Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2012. – 456 с.
6. Лобачевская, О.А. Белорусский народный текстиль: художественные основы, взаимосвязи, новации / О.А. Лобачевская. – Мінск: Беларуская навука, 2013. – 527 с.
7. Никорак, О.І. Тканины для узорнотканых жіночих сорочок західної частини українського Полісся й Волині / О.І. Никорак // Народознавчі зошити. – Львів, 2009. – № 3-4. – С. 343-365.
8. Пономар, Л. Г. Народний одяг Правобережного Полісся середини ХІХ – середини ХХ століть. Історико-етнографічний атлас. Словник. / Л.Г. Пономар. – Київ: ТОВ «Бизнесполтграф», 2015. – 268 с.
9. Раманюк, М.Ф. *Беларускае народнае адзенне* = Белорусская народная одежда: Альбом / М. Раманюк. – Мінск: Беларусь, 1981. – 473 с.
10. Скарбы з вясковых кафраў: Традыцыйны касцюм і тэкстыль з калекцыі «Народнае мастацтва Беларускага Палесся: ілюстрованы каталог/ М.М. Віннікава, П.А. Богдан. – Мн.: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2009. – 184 с.
11. Стельмашук, Г. Г. Давнє вбрання на Волині: етногр.-мистецтвоз. дослідж. [Текст] / Г. Г. Стельмашук; М-во освіти і науки України. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2006. – 280 с.

Михайло Хай

ПАСТІВНИЦЬКА, КАЛЕНДАРНО- І ПОБУТОВО-ОБРЯДОВА ІНСТРУМЕНТАЛЬНА МУЗИКА ВОЛИНИ І ПОЛІССЯ

Музично-інтонаційний пласт волинсько-поліської календарної та побутово-обрядової культури, поряд із ще більш субетнічно конкретизованою й найкраще збереженою та зафіксованою музикою танцювально-приспівкової традиції, реально вплинув на зародження, еволюцію й остаточне формування сучасного стану самої музичної етнографії в Україні. На сьогодні він, наприклад, сутньо різниться з тим її «образом», що склався ще півтора століття тому. Звідси – особливий інтерес як до історії становлення і розвитку науки про народну творчість, що володіє численними напрацюваннями на полі етноінструментознавчої герменевтики, так і до конкретної структурної аналітики та інших фахових методик, які безпосередньо ставлять перед змаргіналізованим світом наріжні питання музично-етнографічної аргументації.

За композиційною побудовою форми народна календарно-побутова інструментальна музика волинян-поліщуків поділяється на два великі за обсягом тематизму і розгорнутості бльоки композицій: а) відносно короткі пастівницькі сигнали та б) монотематичні, варіаційно розгалужені награвання лінійно розгорнутої форми.

Матеріал даної статті є одним із яскравих зразків найглибшого на сьогодні занурення у сутність, структуру й специфіку етноінструментологічних спільностей і антиномій. На прикладах порівнянь політико-ментальних, музично-інструментальних етнофонічних парадигм пастівницького та весільно-ритуального мелосу українського, білоруського та польського етносів в умовах довготривалого співіснування і різних рівнів взаємопроникнення етноінструментознавчих та репертуарних ракурсів досліджень лірницьких практик у цих країнах читачеві пропонується цікава й до того майже не розроблювана проблематика українсько-білорусько-польських інтонаційних, етнофонічних (народно-виконавських) дифузійних нашарувань та чисто побутових обставин етнокультурних взаємин цих етносів. Характерною, зокрема, є теза про двобічність цього процесу, який потребує не лише вивчення «свого» етнічного елемента, але й погляду на нього зі зворотнього боку і – навпаки. Той факт, що цей процес уже розпочато у працях О. Кольберга [9], К. Мошинського, Ф. Колесси, С. Грици [2], І. Назіної [1], В. Ярмоли [8], автора цих рядків [5-7] та ін., у співставленні із вперше оприлюдненими зразками у цій праці – вселяє надію на успіх в майбутньому.

Дослідження і вивчення, наприклад, українсько-польських взаємин історично формувалися, на жаль, здебільшого у руслі лише виключно історико-політичних та, зрідка, мовних чи літературно- та театральних порівняльних студій. Однак, етномузикологічний досвід видатного польського фольклориста О. Кольберга і спільні експедиції у цьому терені К. Мошинського та Ф. Колесси принесли плідні результати не лише із царини пісенної, але також і з народно-

інструментальної, в т. ч. й пастівницької музики [2, С. 179-194]. Представлені тут зразки характеризують найдавніший пласт музично-антологічної мапи регіону. Особливо цінними, зосібна, є зіставлення давніх пастівницьких сигналів та награвань на пастушій трубі Т. Циби й на дудці О. Левковича, записаних Ф. Колесою на території білорусько-українського пограниччя із адекватними їм сучасними записами М. Хая із с. Велика Глуша на Любешівщині [2, С. 86, 350, №№ 1-5], Я. Товкайло [3] на Рівненщині та реліктове відлуння цієї сигнальної культури у записах Є. Єфремова із Київського Полісся [4, С. 86, 351, №№ 6-8], тощо.

Музика пастівницької традиції

Найархаїчніший і тому антологічно найвиразніше зацентований пласт *пастівницько-просторової традиційної НІМ* представлено у статті унікальними награваннями волинських пастухів в записах Ф. Колесси – К. Мошинського, здійсненими на початку минулого століття, серією згаданих пастушких сигналів на волинському пастушому розі-«абіку» (від вол. «вабік»/«вабець»), яким пастухи «приваблювали» корів, подаючи їм у такий спосіб комунікативно-звуковий сигнал до виконання певної рухової дії) клярнетоподібного типу із кори крушини із с. Велика Глуша на Любешівщині, зафіксованих автором цих рядків та деякими більш опосередковано дотичними до т. зв. «просторової» сфери награваннями на «дудці-колянці» інших сучасних етномузикологів. Ці пастівницькі награвання [див. нот. дод. №№ 1-5] разом із співзвучними із ними зразками гри на коров'ячому розі із Київського Полісся [там само, №№ 6-8] вперше у вітчизняному етноінструментознавстві започатковують семантико-комунікативний метод атрибуції пастушких награвань подібного типу.

А дудкарські награвання, що нами передруковуються зі збірника народних пісень та інструментальних мелодій, зафіксованих на початку ХХ ст. академіком Ф. Колесою та дійсним членом ПАН К. Мошинським на території українсько-білоруського пограниччя» (С. Грица) є на сьогодні чи не найхарактернішими взірцями цього типу ритмомелодики згаданого регіону, який вдалося зафіксувати вітчизняним (а також польським та білоруським) етномузикологам у минулому столітті. Зосібна, мелодії, що їх О. Левкович грав на сопілці (виходячи із нотного тексту – найімовірніше «викрутці», яка за нашими даними у даній зоні запису домінувала над «колянкою»), Ф. Колеса схильний відносити до танців коломиїково-козачкової групи. Істотно відзначити, що попри всю невластивість цього жанру для пастівницької музики, за структурою «награвання пастушків» цілком вписується у це визначення.

Таким чином, увесь масив підлясько-берестейсько-волинсько-західньо-поліських (та погранично-кресових із цією зоною) награвань, виконуваних на пастівницьких сигнальних духових інструментах виокремлюються у дві виразно семантично і структурно диференційовані групи: а) сигнали на рогах і трубах, що мають цілком конкретно визначені прикладні пастівницькі функції; б) звуконаслідувальні, ілюстративні та «настроєві» награвання на «дудках» та скрипці до музично-оповідальних картинок на зразок «Закликання телушки» [див. нот. дод. № 15], які покликані полегшувати і скрашувати нелегкий побут пастуха в лісі. До них тісно (принаймні, структурно і стилістично) примикає верства інших дудкарських награвань т. зв. «просторової сфери».

Календарно-обрядова музика

Архаїчна природа пастівницького мелосу у аналізованій зоні органічно переплітається із іншими, порівняно пізнішими мелоритмосубстратами т. зв. «просторової» зони – *трудового (косарського, жнивного, «борового», «ягідного»), календарно-обрядового (кустового, петрівчаного), вуличного (здебільшого, ліричного) та хатньо-«програмного» інструментального репертуару*, де функція традиційних інструментів (особливо, дудки-«колянки», дудки-«викрутки», народної скрипки та ін.) природньо контрапунктує із основною партією пісенної фактури. Цей пласт інструментально-слухової культури волинян-поліщуків у межах даної праці названо «музикою просторової сфери» [див. нот. дод.], яка в супрязі із награваннями т. зв. «хатнього» музичення становить особливий феномен естетично організованого способу «коротання» часу під час тривалого перебування у лісі з худобою й вечорами на «вулиці» (влітку) та хатнього дозвілля й музичного «супроводу» хатніх робіт (узимку).

Окрему верству «просторової музики» складають твори «із елементами програмності» на кшталт побутової картинки сільського подвір'я «Дід Йосип рубає дрова», де цюкання сокири, звуки пташиного двору, гул автомобіля, що його транскриптор помилково зафіксував як «голос корови», органічно супроводжують не менш оригінальний спів дроворуба. При тім, настільки

органічно/синестезійно «злитий», що транскриптори не вдалося вичленувати фонетичної специфіки вербальної артикуляції співака із фонологічної природи звуків селянського побуту [див. нот. дод. № 13].

Структурно мелос трудових, календарних, вуличних та «хатніх» награвань на поліських дудках-«колянках», дудках-«викрутках», волинських «свистілках»/«свистьолках» а також на більш примітивних аерофонах зі стебел жита, листків дерев тощо (звучання яких тут зафіксувати, на жаль, не вдалося), належить до тих жанрових інструментально-пісенних підгруп, до яких відноситься мелосубстрат кожного конкретного твору. Альмагама жанрової розмаїтості цієї музики пояснюється тут, порівняно з іншими «просторовими» регіонами (головно, Карпатами та їх передгірськими теренами), з одного боку, ширше розгалуженою системою польових, лісових, календарних і хатніх робіт і звичаїв, що цілком природньо викликають потребу музичного їх «оформлення». А з другого – інтенсивною зміною, власне, пастівницьких (комунікативних) награвань сигнального типу – їх творами-замінниками мелодично сформованого й художньо-естетичного спрямування, які, водночас, містять також і сигнально-комунікативну функцію. Зосібна, за звучанням дудки зі співом, наприклад, легше розпізнати не лише час, місце розташування і відстань поширюваного звукового сигналу, а й особу самого дудкаря-пастуха, ягідника чи грибника та настрої і характер випродуковуваної ним музики. Найрозвинутішою серед форм подібного міжжанрового «симбіозу» тут є композиції вокально-інструментального типу, мело-ритмо-субстратною основою яких виступають перелічені вище пісенні типи «просторових» і «хатніх» наспівів. Їх парадигматична структура – імпровізаційна й цілком непередбачувана, така, що впливає із природи й специфіки обох інтонаційних модусів – пісенного й інструментального, а комунікативна функція додатково означена семантикою етнофонічних особливостей звучання інструмента та індивідуальної манери гри/співогри етнофорів.

Місцями контрапунктичні «запізнілі впадання» реплік «дудки-колянки», протиставлені основній мелодії вокальної партії, в зачині співвідносяться із подальшими її дублюваннями та гетерофонними й мелізматичними видозмінами ритмомелоконтур. Логіка композиційної побудови будується тут на принципі лінарного розгалуження основної мелодії та варіативно-імпровізаційної модифікації її в інструментальній партії. Таке поєднання архаїки фактури, що впливає із ергологічних вимірів будови та етнофонічних характеристик давнього як світ аерофонного волинсько-поліського інструментарію – дудки-«викрутки», дудки-«колянки», «свистілки» та ін. із не менш характеристичним фонетично-тембральним обарвленням співацької манери звуковідтворення даного етнографічного модусу музичного мислення, надає опублікованому тут матеріялові особливої наукової вартості і ваги. Саме такий рівень фіксації, структурно-типологічної і, ширше, етнофонічної аналізи як питомо пастівницьких сигналів і награвань, так і їх міжжанрових модифікацій потрібен для подальших глибоких структурно-типологічних, етнофонічних та акустично-сонографічних досліджень в Україні і світі.

Музика обрядових весільних награвань і танців

Група *обрядово-ритуальних скрипкових награвань*, головно, *весільних*, а також і *колядково-щедрівкових* та споріднених із ними за семантико-співацькою функцією зразків дудкарських сольних та вокально-інструментальних імпровізацій як «*просторово-вуличної*», так і «*хатньої*» («для себе», «для слухання» й т. зв. «*програмно-сонористичної*») сфер становить наче проміжну, переходову ланку між архаїчним сигнально-комунікативним (пастівницьким) та мелодично пізнішим (обрядовим) типом інтонаційного мислення досліджуваного регіону. В ньому, ніби у віконечку уявлюваного різноколірного «калейдоскопа» переливаються давні мелодії віковічних семантико-емблемних імпровізаційних побудов, виконуваних на пастівницьких аерофонах та спадкоємниці/продовжувачці їх глибинної виконавської практики – народній скрипці.

Тут оргіастична фактура «Паход» [див. нот. дод. № 18] і «Надобриднів» [8, С. 64] органічно сусідить з уже виразніше ритмо- й інтонаційно окресленою гопакково-козачковою семантикою «Крутаків» [див. нот. дод. № 187], які, схоже, небезпідставно претендують на провідну роль найархачнішої етнохореологічної «емблеми» усієї підлясько-берестейсько-волинсько-поліської зони.

Бі- та поліфункційність застосування даних «емблемних» типів НІМ, здається, чи не найістотніше вирізняє цей пласт інструментальної культури волиняків-поліщуків як з-поміж, власне, регіональних, так і, ширше, загально-українських та міжетнічних феноменів традиційного

інструменталізму. Сказати б ще конкретніше, розпочата автором цих рядків у 1995 році й продовжена пізніше рівненськими дослідниками – В. Ярмолою та Ю. Рибаким епопея з дослідження «паходівсько-крутаківського» мелосу відкрила науці не лише новий феномен проникнення у товщу історичних й структурно-типологічних глибин пласта народно-інструментальної музики Волині й Західного Полісся, а й безсумнівно поставила його чи не на один рівень із архаїкою й архетиповою глибиною українсько-карпатського ладканково-коломиїкового мелосустрату.

Це кардинально змінює поширену до того в науці тезу про буцім-то «пізнє» походження цих двох шарів нашої давньої приспівково-інструментально-дансантиї культури – ладканково-коломиїкової в Українських Карпатах (О. Мурзіна) та «паходно-крутакової» – на Волині (В. Ярмола та ін.) й утверджує їх як основоположні, архаїчні й архетипові чинники формування інтонаційних модусів інструментально-приспівкового мислення двох основних субетнічних осередків виникнення давньоруського/давньоукраїнського етносу поспіль – «білохорватського» у Карпатах й Передкарпатті з одного боку і т. зв. «ятвязького» – на Волині та Поліссі – з іншого.

У співвідношенні із порівняно ще пізнішим гопаково-козачковим ритмо-інтонаційним субстратом решти території України – вони разом становлять монолітний каскад архетипових формул мело-ритмо-етнофонічного мислення українців, що міцно цементує національну ідентичність нашої людности на тлі усіх європейських та багатьох інших національних музично-інструментальних традицій світу.

Наприклад, давній зразок весільного награвання «До короваю», розіграний на скрипці Кобзарем К. З. із с. Мушні [4, С. 191, 385-386, № 3] – це показовий, на наш погляд, вияв архаїчної вузькоамбітусної мелодії у межах квінти з приставленими до неї субквартовими та модуляційними (на квінту нижче) звуковими комплексами, що пов'язані з особливостями строю скрипки, яка поряд із порівняно дещо пізнішими типами поліського весільно-обрядового мелосу – «Паходами» [8, С. 83-86], і «Крутаками» [4, С. 297-298, 434-436; 8, С. 88-96] – становить «емблемну» основу «модусу інструментального мислення» розглядуваного регіону.

Ладова структура композиції бі- та поліфункційна (мінорно-мажорна та місцями навіть і політональна). Домінують тенденції мінорного нахилу основної скрипкової тональності (d) у співвідношенні з «акорд-каденціями» субдомінантового устою (G), що виразно претендує на роль модуляційного «квазіфіналіса». Такий спосіб витлумачення фіналіса (термін вперше впроваджений у вітчизняній науково-аналітичній обіг Б. Яремком) як тоніки не звуковисотної, а теситурної є, як показують наші багаторічні спостереження, характерним для всіх регіональних скрипкових (а, особливо, бурдоново-басових) традицій України.

Пізнішу і семантично менш характерну верству обрядової НІМ Волині становлять *обрядові мелодії маршового типу* [4, С. 178-80, 382-383; 8, С. 65-74]. Ступінь трансформації інтонації інтонаційного контура та ритмоформули обох напівперіодів у бік «стиснення» та цілком оригінальний вступ слід, вочевидь, віднести на карб «фолькльоризації» цього надзвичайно популярного у народі обрядового жанру. «Приуроченість» його «до короваю», «до шлюбу» – нерідко чисто ситуативна, пов'язана із поширеною практикою за відсутності «емблемних» автентичних (як, наприклад, «коровайницьких») награвань, заміни їх більш відомими інтонаціями з іншої жанрової сфери.

Як відомо із даних В. Ярмоли та Ю. Рибак, «Паходи» «виконувались на весіллі при обтанцьовуванні гостями музиканта». За інших свідчень дана мелодія зафіксована автором цих рядків як супровід весільного поїзда – «як ведуть молоду до шлюбу», що аж ніяк не суперечить, як ствердила В. Ярмола на одній із конференційних дискусій, а, навпаки, відповідає закономірностям виникнення, еволюції та природньої органіки функціонування фолькльору в умовах останніх стадій його згасання на рівні автентичної традиції. Для мелодій архаїчної структури така бі- чи й поліфункційність застосування у сучасному весільному обряді в різних регіонах України абсолютно природня й пов'язана, вочевидь, із асинхронією згасання традиції та адекватною у цих умовах симпліфікацією форми і функції музичних творів. У цьому контексті, віднесення В. Ярмолою «Паход» виключно до побутово-обрядової (весільної), а «Крутаків» виключно до необрядової (льокальної) сфер надмірно спрощує й утруднює, на наш погляд, шлях до глибшого аналітичного розуміння й «емблемної» вартости цього глибинно архетипового шару інструментального мелосу поліщуків.

Мелоритмотип весільного награвання з приспівкою «Ой візьміте, проведіте» [8, С. 82], навпаки, тяжіє вже не до маршової мелоритмостилістики, а до *весільно-ритуальних приспівок козачкової структури*, поширених на усьому просторі волинсько-центрально-східньо-поліського ареалу поширення української мови, на що, зосібна, вказує виразно «неволинський» мовно-діалектний субстрат, шумково-козачкову будову мелодики якого відносять до сфери т. зв. «понеділкових» танців. Структурно ж зразки даної мелічної парадигми належать до танків козачкового типу, на що вказує також і присутність типової козачкової ритмоформули в зачині та прикінцевому кадансі другої половини періоду.

Вже із наведеного доволі таки побіжного, чисто репрезентативного опису стає очевидною велика необхідність більш конкретизованої і глибше зануреної у специфіку побудови твору порівняльної структурно-типологічної аналізи зіставлюваних мелогеографічних парадигм творення (мелічної, метричної, ритмічної, ладової, темпово-агогічної та етнофонічної) із відповідними собі даними у стилістично споріднених етномелосубстратах сусідніх й, порівняно, більш етнографічно віддалених календарно- й побутово-обрядових зон, а саме: підляської, берестейсько-пінської, лемківської, бойківської, гуцульсько-покутської, західньо-подільської тощо.

Резюме

А поки ґрунтовніші і глибші від наведених структурні аналізи відсутні, наважимося на такі попередні компаративні висліди:

1. Спільними зусиллями вітчизняних (Ф. Колесса) та зарубіжних (О. Кольберг) етномузикологів минулого і, особливо, сучасних українських фольклористів-етноорганологів (М. Хай, В. Ярмола, Ю. Рибак, О. Нагорнюк, Я. Товкайло та ін.) нагромаджено цілком достатній інтонаційний матеріал для початку поглиблених типологічних досліджень структури музики на рівні сучасних транскрипційних та компаративно-аналітичних методик.

2. «Астрофічні» за природою й побудовою пастівницькі сигнали на рогах-«абіках», пастушій трубі, деякі порівняно розгорнуті форми пастівницького мелосу на «дудках-викрутках», «дудках-колянках» (Волинь і Західне Полісся) та унікальний комплекс пастушких сигналів на коров'ячому розі із центрально-поліської зони представляють чи не найархаїчнішу, а, значить і найемлемнішу, верству тезаурусу пастівницької музично-інструментальної культури регіону. За умови порівняльних студій із музикою т. зв. «просторової сфери» та календарно-обрядового побуту поліщуків із залученням усіх доступних на сьогодні записів цей пласт інструментального мелосу може скласти основу своєрідної Антології пастівницької та календарно-побутової інструментальної музики Волині і Полісся.

3. Умовно «строфічна» музика весільних обрядово-ритуальних співів і танців з приспівками становить проміжну і ніби «сполучну» ланку із найкраще збереженим, а, на разі, й найбільш дослідженим масивом, власне, «строфічної» танцювально-приспівкової музики Полісся. Музично-стильове й етнофонічне (народно-виконавське) поєднання скрипкових версій давніх весільних обрядових співів із жанрами весільної музики пізнішої «строфічної верстви» – ритуально означеними та не приуроченими до дійства маршами, танками з приспівками і без, монументальними танцями маршового, козачкового та «паходно-крутакового» характеру дає широкий простір для порівняльних структурних досліджень як «всередині» самого волинсько-поліського музичного діалекту, так і для компаративістських зіставлень його характерних ознак із обрядово-ритуальними інструментальними масивами давньої традиційної обрядової музики всієї України та сусідніх країн.

Нотні зразки:

Пастуші сигнали

а) №№ 1-5 – с. Велика Глуша (Любеш., Вол.); реконструкція (за Плясуном М. Т.), ріг-абік, запис та транскр. автора (див. Хай Михайло. Українська інструментальна музика усної традиції – далі – УІМУТ, с. 86, №№ 14-18).

б) №№ 6-8 – с. Федорівка (Пол., Київ.), Адаменко Б. С. (коров'ячий ріг), зап. М. Хая, транскр. Є. Єфремова (див. УІМУТ, с. 86, №№ 16-19).

♩=148 №1 "До вигону худоби"   №2 "Збір худоби по селу"   №3 "Як худоба погу-
билася в лісі"

Ріг-"абік"

№4 "Збір худоби в лісі"

№5 "Як женуть ввечері додому"

♩=108 №6 "Збір
Ріг
худоби по селу"

♩=156

♩=216

♩=192

♩=148 №7 "Щось трапилось з худобою"

♩=140 №8 "Збір худоби в лісі"

А - у!   А - у!   А - у!

9. Нагривання пастушків (гра на дудці) – с. Пужичі (околиця Лунінця, Берестейщина), Левкович О.; запис і транскр. Ф. Колесси (див. Музичний фольклор з Полісся у записах Ф. Колесси та К. Мошинського. – Далі – МФП, с. 189, № 15*).

♩=84

Дудка

10. Нагривання на пастушій трубі – с. Чолоньць (околиця Лунінця, Берестейщина) – Циба Т. (пастуша труба); запис і транскр. Ф. Колесси (див. МФП, с. 193, № 23).

♩ = 126

11. Награвання – «у лісі, коли пастух скликає вівці» – с. Чолонець (околиця Лунінця, Берестейщина), Циба Г. (пастуша труба); запис і транскр. Ф. Колесси (див. МФП, с. 194, № 25).

Музика «просторової сфери»

12. «Весна-трійця» – «жниво» – с. Неньковичі, Мінько П. О., 1929 р.н. (дудка-«колянка»); запис і транскр. М. Хая.

Дудка-
"колянка"

♩=80 [1]

Musical staff 1: Treble clef, 4/4 time signature. The piece begins with a quarter note G4, followed by eighth notes A4, B4, and C5. A slur covers the next four notes: D5, E5, F5, and G5. This is followed by a triplet of eighth notes G5, A5, and B5. The staff continues with eighth notes C5, B5, A5, and G5, then a quarter rest. The next measure contains eighth notes G4, F4, E4, and D4. The piece concludes with a quarter note C4.

Musical staff 2: Treble clef, 4/4 time signature. It starts with eighth notes G4, A4, B4, and C5. A slur covers the next four notes: D5, E5, F5, and G5. This is followed by a triplet of eighth notes G5, A5, and B5. The staff continues with eighth notes C5, B5, A5, and G5, then a quarter rest. The next measure contains eighth notes G4, F4, E4, and D4. The piece concludes with a quarter note C4.

Musical staff 3: Treble clef, 4/4 time signature. It starts with eighth notes G4, A4, B4, and C5. A slur covers the next four notes: D5, E5, F5, and G5. This is followed by a triplet of eighth notes G5, A5, and B5. The staff continues with eighth notes C5, B5, A5, and G5, then a quarter rest. The next measure contains eighth notes G4, F4, E4, and D4. The piece concludes with a quarter note C4.

Musical staff 4: Treble clef, 4/4 time signature. It starts with a quarter note G4, followed by eighth notes A4, B4, and C5. A slur covers the next four notes: D5, E5, F5, and G5. This is followed by a triplet of eighth notes G5, A5, and B5. The staff continues with eighth notes C5, B5, A5, and G5, then a quarter rest. The next measure contains eighth notes G4, F4, E4, and D4. The piece concludes with a quarter note C4.

Musical staff 5: Treble clef, 4/4 time signature. It starts with eighth notes G4, A4, B4, and C5. A slur covers the next four notes: D5, E5, F5, and G5. This is followed by a triplet of eighth notes G5, A5, and B5. The staff continues with eighth notes C5, B5, A5, and G5, then a quarter rest. The next measure contains eighth notes G4, F4, E4, and D4. The piece concludes with a quarter note C4.

Musical staff 6: Treble clef, 4/4 time signature. It starts with eighth notes G4, A4, B4, and C5. A slur covers the next four notes: D5, E5, F5, and G5. This is followed by a triplet of eighth notes G5, A5, and B5. The staff continues with eighth notes C5, B5, A5, and G5, then a quarter rest. The next measure contains eighth notes G4, F4, E4, and D4. The piece concludes with a quarter note C4.

Musical staff 7: Treble clef, 4/4 time signature. It starts with eighth notes G4, A4, B4, and C5. A slur covers the next four notes: D5, E5, F5, and G5. This is followed by a triplet of eighth notes G5, A5, and B5. The staff continues with eighth notes C5, B5, A5, and G5, then a quarter rest. The next measure contains eighth notes G4, F4, E4, and D4. The piece concludes with a quarter note C4.

13. «Дід Йосип рубає дрова» – побутова картинка з елементами «програмності» – с. Неньковичі (Зарічн., Рівн.) - фонограма відеозапису М. Семинога; транскр. В. Атаманчука

00' : 52" **Украй помірно**
♩ = 82

чоловічий голос

голос курки *pp*
Кру-гу-ку,

голос півня

голос корови *pp*
Ми... ми...

сокира й поліно

3 *p*
Та ми по мо-є-му

фрулаго *p*
кру-гу... ге-ге...

mf
Ку-гу-ку-гу, ку - гу-е...

2
7

шо (го) ду - йо й не топ - чи ста-ро ску - дра

10

во-ли да му-гот - ви, мов рад. За мо - їм са-дочку

13

кож - но - му да - но й у-до - ли да - ле.

16

У (гу) ю я йо - го су - сі - до (чк).

14. «Закликання телушки» – музично-оповідальна картинка – с. Серники (Рівн.), Горицевич П. І., 1925 р. н., запис В. Ковальчука; транскр. В. Ярмола.

-"Де ж ти моя корівонька?":

Кажуть: - "Телушка, телушка!", а вона озивається:

Побутово-обрядова музика

15. Марш – с. Блажове (Рок., Рівн.), Кулакевич Т. Г., 1925 р.н. (скрипки); запис і транскр. В. Ярмоли (див. Ярмола В. С. Скрипкова традиція Рівненсько-Волинського Полісся (середовище – інструмент – виконавець – репертуар). – Львів, 2014. – С. 71).

16. Весільний танець батька та матері молоді – с. Седлище (Рівн.), Романчук В. Я., 1931 р. н. (скрипка) Романчук В. П. (спів), запис і транскр. В. Ярмоли

• - 120

Скрипка

Спів:

Де ж той бать_ко де ж та ма_ти хай по_зво_лить по_гу_ля_ти.

Скрипка

Де ж той бать_ко де ж та ма_ти хай по_зво_лить по_гу_ля_ти. Хай по_зво_лить по_гу_ля_ти хоч сво_с_ му_ди_тя_ти.

По ка ли но вій ха ті по ка ли но віммос ті тай по зво лить по гу ля ти у сій на шій ро ди ні.

17. Крутак – с. Брониця (Кам.-Кашир.), Мельник Т. О., 1920 р. н. (свистілка-колянка), запис О. Ошуркевича, транскр. В. Атаманчука.

01' : 20"

Хутко

$\text{♩} = 136$

"свистілка-колянка"

mf *f*

7 *mf* 3

14 II

20 14

25 14 14

31 G

37 14

43 3 *mp* 14 14

48 14 3

53

58

63

70

76

81

mf

Al

III

1 4

3

1 4

1 4

1 4

1 3

3

18. Пахода «Як починають весілля» - с. Велика Глуша (Любеш., Вол.), Сергійчук М. А., 1922 р.н. (скрипка), Плясун В. С., 1934 р. н. (скрипка- «втора»), Кацевич Ф. Я., 1944 р. н. («решітко»).

♩=115 **1**

Скрипка

Скрипка-
"втора"

"Решітко"

The musical score is arranged in four systems. Each system contains three staves. The top staff is for Violin (Скрипка), the middle for Violin 'second' (Скрипка- "втора"), and the bottom for 'Reshivko' ("Решітко"). The key signature is two sharps (F# and C#), and the time signature is 4/4. The tempo is marked as quarter note = 115. A first ending bracket labeled '1' spans the first two measures of each system. The 'Reshivko' part features a rhythmic pattern of eighth notes with a '7' above the first note of each pair, indicating a specific fingering or bowing technique. The Violin parts have various articulations, including slurs and accents. The Violin 'second' part has some notes marked with a 'V'.

III

Musical score for section III, measures 1-4. The score is written for three staves: a treble clef staff with a key signature of two sharps (F# and C#), a second treble clef staff with the same key signature, and a bass clef staff. The music features a complex rhythmic pattern with eighth and sixteenth notes, often beamed together. The first staff has a slur over the first two measures and an accent (>) over the first note of the third measure. The second staff has a slur over the first two measures and an accent (>) over the first note of the third measure. The third staff has a slur over the first two measures and an accent (>) over the first note of the third measure. The fourth measure of the first staff has a downward bowing mark (v) above the final note. The fourth measure of the second staff has a downward bowing mark (v) above the final note. The fourth measure of the third staff has a downward bowing mark (v) above the final note.

2

Musical score for section 2, measures 1-4. The score is written for three staves: a treble clef staff with a key signature of two sharps (F# and C#), a second treble clef staff with the same key signature, and a bass clef staff. The music features a complex rhythmic pattern with eighth and sixteenth notes, often beamed together. The first staff has a slur over the first two measures and an accent (>) over the first note of the third measure. The second staff has a slur over the first two measures and an accent (>) over the first note of the third measure. The third staff has a slur over the first two measures and an accent (>) over the first note of the third measure. The fourth measure of the first staff has a downward bowing mark (v) above the final note. The fourth measure of the second staff has a downward bowing mark (v) above the final note. The fourth measure of the third staff has a downward bowing mark (v) above the final note.

Musical score for section 2, measures 5-8. The score is written for three staves: a treble clef staff with a key signature of two sharps (F# and C#), a second treble clef staff with the same key signature, and a bass clef staff. The music features a complex rhythmic pattern with eighth and sixteenth notes, often beamed together. The first staff has a slur over the first two measures and an accent (>) over the first note of the third measure. The second staff has a slur over the first two measures and an accent (>) over the first note of the third measure. The third staff has a slur over the first two measures and an accent (>) over the first note of the third measure. The fourth measure of the first staff has a downward bowing mark (v) above the final note. The fourth measure of the second staff has a downward bowing mark (v) above the final note. The fourth measure of the third staff has a downward bowing mark (v) above the final note.

II2

Musical score for section II2, measures 1-4. The score is written for three staves: a treble clef staff with a key signature of two sharps (F# and C#), a second treble clef staff with the same key signature, and a bass clef staff. The music features a complex rhythmic pattern with eighth and sixteenth notes, often beamed together. The first staff has a slur over the first two measures and an accent (>) over the first note of the third measure. The second staff has a slur over the first two measures and an accent (>) over the first note of the third measure. The third staff has a slur over the first two measures and an accent (>) over the first note of the third measure. The fourth measure of the first staff has a downward bowing mark (v) above the final note. The fourth measure of the second staff has a downward bowing mark (v) above the final note. The fourth measure of the third staff has a downward bowing mark (v) above the final note.

3

System 1: Treble clef, key signature of two sharps (F# and C#). The right hand features a melodic line with eighth-note patterns and slurs. The left hand plays a steady eighth-note accompaniment. A box containing the number '3' is positioned above the first measure. Dynamic markings include accents (>) and a breath mark (v) with a downward arrow.

System 2: Continuation of the musical score. The right hand continues with melodic patterns, including a measure with a breath mark (v) and a downward arrow. The left hand maintains the eighth-note accompaniment with dynamic accents (>).

System 3: Continuation of the musical score. The right hand features a measure with a breath mark (v) and a downward arrow. The left hand continues the eighth-note accompaniment with dynamic accents (>).

System 4: Continuation of the musical score. The right hand includes a measure with a breath mark (v) and a downward arrow. The left hand maintains the eighth-note accompaniment with dynamic accents (>).

First system of musical notation. It consists of three staves: a treble clef staff with a key signature of two sharps (F# and C#), a second treble clef staff with the same key signature, and a bass clef staff. The music features a complex melodic line in the upper staves with many slurs and ties, and a rhythmic accompaniment in the lower staff with repeated eighth-note patterns. A dynamic marking 'v' is present at the end of the first measure.

ПЗ

Second system of musical notation, continuing the piece. It follows the same three-staff format as the first system. The melodic line continues with similar phrasing and slurs. The bass staff maintains the rhythmic accompaniment. A dynamic marking 'v' is present at the end of the first measure.

4

Third system of musical notation. It continues the three-staff format. The melodic line shows more varied phrasing with some slurs and ties. The bass staff continues with the rhythmic accompaniment. Dynamic markings 'v' are present at the end of the first and third measures.

Fourth system of musical notation. It continues the three-staff format. The melodic line features several slurs and ties, with dynamic markings 'v' at the end of the first, third, and fourth measures. The bass staff continues with the rhythmic accompaniment.

First system of musical notation. It consists of three staves: a top staff with a treble clef and a key signature of two sharps (F# and C#), a middle staff with a treble clef and the same key signature, and a bottom staff with a bass clef. The music features a complex melodic line in the top staff with many slurs and accents, and a rhythmic accompaniment in the bottom staff with a steady eighth-note pattern. There are several dynamic markings, including accents and 'v' (forte) markings.

II4

Second system of musical notation, starting with the Roman numeral 'II4' in a box. It follows the same three-staff format as the first system. The melodic line in the top staff continues with similar complexity and includes a downward-pointing arrow above a note. The accompaniment in the bottom staff remains consistent with the eighth-note pattern.

5

Third system of musical notation, starting with the Roman numeral '5' in a box. It continues the three-staff format. The top staff features a triplet of eighth notes marked with a '3' above them. The bottom staff continues with the eighth-note accompaniment.

Fourth system of musical notation, continuing the three-staff format. The melodic line in the top staff shows further development with various slurs and accents. The accompaniment in the bottom staff maintains the eighth-note pattern.

First system of musical notation. It consists of three staves: a treble clef staff with a key signature of two sharps (F# and C#), a second treble clef staff, and a bass clef staff. The music features a complex melodic line in the upper staves with various articulations such as slurs, accents, and dynamic markings (v). The bass staff contains a rhythmic accompaniment with a '7' marking above the first measure and a 'v' marking below the first measure.

115

Second system of musical notation, starting with the measure number '115' in a box. It follows the same three-staff format as the first system. The melodic line in the upper staves continues with similar articulations. The bass staff maintains the rhythmic accompaniment with '7' and 'v' markings.

6

Third system of musical notation, starting with the measure number '6' in a box. It continues the three-staff format. The melodic line in the upper staves shows further development with slurs and accents. The bass staff continues with the rhythmic accompaniment and '7' and 'v' markings.

Fourth system of musical notation. It continues the three-staff format. The melodic line in the upper staves includes slurs, accents, and dynamic markings (v). The bass staff continues with the rhythmic accompaniment and '7' and 'v' markings.

First system of musical notation. It consists of three staves: a treble clef staff with a key signature of two sharps (F# and C#), a second treble clef staff, and a bass clef staff. The music features eighth and sixteenth notes, some with slurs and accents. The bass clef staff includes a '7' marking above the notes, indicating a seventh fret on a guitar.

П6 (Coda)

Second system of musical notation, labeled 'П6 (Coda)'. It consists of three staves: a treble clef staff with a key signature of two sharps, a second treble clef staff, and a bass clef staff. The music continues with eighth and sixteenth notes, including slurs and accents. The bass clef staff includes a '7' marking above the notes.

Third system of musical notation, continuing the piece. It consists of three staves: a treble clef staff with a key signature of two sharps, a second treble clef staff, and a bass clef staff. The music features eighth and sixteenth notes with slurs and accents. The bass clef staff includes a '7' marking above the notes.

Fourth system of musical notation, continuing the piece. It consists of three staves: a treble clef staff with a key signature of two sharps, a second treble clef staff, and a bass clef staff. The music features eighth and sixteenth notes with slurs and accents. The bass clef staff includes a '7' marking above the notes.

Література:

1. Беларуская народная інструментальная музыка.– Фоназапісы, нотацыя, редагаванне і сістэматызацыя найгрышаў, уступны артыкул, навуковы каментарый, і наказальнікі Н. Дз. Назінай. – 1989. – Мінск, 1989. – 656 с.
2. Музичний фольклор з Полісся у записах Ф. Колесси та К. Мошинського. – К., 1995. – 418 с.
3. Товкайло Ярина. Пастушеский народный аэрофонный инструментарий и музыка Волынского и Полесского регионов // RES HUMANITARIAE XXIV. – Klaipeda, 2018. – s. 313-335.
4. Хай Михайло. Музично-інструментальна культура українців (фольклорна традиція). – Київ – Дрогобич, 2011. – – Київ – Дрогобич, 2011. – 544 с., іл.
5. Хай Михайло. Українська інструментальна музика усної традиції. – Київ – Дрогобич, 2011. – 467 с.
6. Хай М. Весільно-обрядова інструментальна музика українців // Етнокультурна спадщина Полісся. – Вип. VII. – Рівне, 2006. – С. 92 – 131.
7. Хай М. Українська інструментальна музика пастушої культури // Етнокультурна спадщина Полісся. – Вип. VII. – Рівне, 2006. – С. 200 – 277.
8. Ярмола Вікторія. Скрипкова традиція Рівненсько-Волинського Полісся. – Львів, 2014. – 232 с.
9. Kolberg O. Wołyń. – Tom 36. – Wrocław – Poznań, 1964. – 450 s.

РОЗДІЛ IV. НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ ТА ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ КРАЮ

Шульгач Віктор

НОТАТКИ З ОЙКОНІМІЇ КАМІНЬ-КАШИРСЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

На сьогодні в Камінь-Каширському районі Волинської області функціонує 54 ойконіми (АТУ 51). Частина назв населених пунктів прозора, частина вимагає спеціальних коментарів, деякі назви незрозумілі стосовно походження. Пор.:

Бузаки. Історично: *Бузаки* 1546 (АСД I, 76); *Buzaki* 1695 (ГВ 13); *Buzaki* 1765 (АЮЗР V/2, вып. 1, 93); *Бузаки* 1906 (СНМ 81); *Бузаки* 1946 (АТП 69).

Відантропонімне похідне, пор., наприклад, укр. *Бузак* – сучасне прізвище в Луганській обл. (Глуховцева 1, 137), блр. *Бузак* (Бірыла 65).

Лінгвістично виправдана назва с/р (школи і т. п.) – *Бузацька* (замість узаконеної *Бузаківська*).

Великий Обзир. Має корелятивну пару – *Малий Обзир* у цьому ж р-ні.

Історично *Обзир* (без поділу на Малий і Великий) відомий як: *Обзур* 1545 (Памятники IV/2, 185); (назва жителів) *обзырцы* 1576 (Горін 213); подле *Обзира*; подданные *обзырские* 1613 (Сел. рух 155); *Обзир* 1629 (Баранович 83); *Обзур* 1705 (ГВ 27), а також: *wsł Obzyra Wielkiego* 1761 (ОДАЗ 2, 1264); *Великий-Обзырь* 1906 (СНМ 82); *Великий Обзир* 1946 (АТП 55).

Другий компонент назви відапелятивного походження, мотивований, очевидно, дієсловом *обзира́ти* ‘оглядати’ (Грінченко 3, 9). Прикметник *Великий* вжито як протиставлення до *Малий* (*Обзир*).

Видричі. Поселення вперше згадується на поч. XIX ст. (ІМСВ 266). Історично: *Wydrycze* 1902 (SG XV/2, 705); *Видричи* 1906 (СНМ 83); *Видричі* 1946 (АТП 69).

Мн. від патроніма *Видрич*. Пор. ст.-укр. Па(в)ло *Вы(д)ричь*, 1688 р. (АППС 71), сучасне волинське прізвище *Видрич*.

Лінгвістично правильна назва с/р (школи і т. п.) – *Видрицька* (замість узаконеної *Видричівська*).

Воєгоща. Історично: *границы ... Воєгоской* 1544 (AS IV, 407); село *Воєгоще*; *именъ Воєгощъ*; на селє *Воєгощи* 1588 (УП 1, 429); *Воєгоща* 1629 (Баранович 80); *въ Воєгосчы* 1651 (НВВ 544); *Woyhoszcza* 1678 (АЮЗР VII/3, 204); *Wojehoszcz* 1695 (ГВ 18); *Woiehoszcz* 1790 (АЮЗР V/2, вып. 2, 656); *wsł Wojehoszcza* 1798 (ОДАЗ 2, 1270); *Воєгоще* 1906 (СНМ 82); *Воєгоща Перші*, *Воєгоща Другі* 1946 (АТП 56).

Похідне з присвійним суфіксом *-j-* від особового дохристиянського імені *Воєгость. Лінгвістично правильна назва с/р (школи і т. п.) – *Воєгощська* (замість узаконеної *Воєгощанська*).

Ворокомле. Історично: (назва жителів) *орокомцы* 1546 (АСД I, 72); до села *Ворокомля*; во йменью *Ворокомлю*; людей *Ворокомскихъ*; поддана *... Ворокомльская* 1592 (АЮЗР VI/1, 217–220); *Ворокомль* 1629 (Баранович 12); *Ворокомль* 1648 (АЮЗР VII/2, 443); *Worokotle* 1662 (АЮЗР VII/3, 137); *Worokotl* 1765 (АЮЗР V/2, вып. 1, 96); *Ворокомль* 1906 (СНМ 82); *Ворокомле* 1946 (АТП 63).

Походження ойконіма неясне. Лінгвістично виправдана назва с/р (школи і т. п.) – *Ворокомльська* (замість узаконеної *Ворокомлівська*).

Кримне. Історично: *Крутно* 1696 (ГВ 19); *Крымно* 1906 (СНМ 86); *Кримне* 1946 (АТП 56); *Кримно* 2011 (Кондратович 37).

Похідне від прикметника *кремний* < *крем* ‘кременій’. Назва с/р (школи і т. п.) – *Крименська* (*Кременська*).

Нуйно. Історично: *Nuino* 1463 (AS III, 11); села... *Нуйна*; *граница зъ Нуйном*; *зъ людьми ... Нюенскими* 1546 (АСД I, 72, 73); *в Нуйни* 1573 (Ясинский 466); *землю... Нюенскую*; *кгрунт Ноинскій*; *зъ Нуйнены* Ковельськими; *кгрунтъ Ноинскій* 1559 (Волович 2, 3, 6); *в ыйменью ... Нуйни* 1573 (Ясинский 466); *в Нуйне* 1576 (Реестр 812); *до ну(й)на* 1590 (Курбский I, 311); 1628 *Nojno* (Žr. dz. V, 164); *Нойно* 1629 (Баранович 76); *Nuyno* 1678 (АЮЗР VII/3, 189); *Ноуно* 1765

(АЮЗР V/2, вып. 1, 93); *Нуйно* 1946 (АТП 56); *В Нуйні*; *3 Нуйна* 2010 (Аркушин 127, 128). Назва темна.

Лінгвістично виправданий ад'ектонім – *Нусьська* (пор. вище історичні фіксації) замість узаконеного *Нуйнівська*.

Осівці. До 1946 р. – *Ольбле Ляцьке* (ІМСВ 267). Мотиви перейменування невідомі.

Історично: *Olble Ladskie* 1638 (Горін 284); *Olble Ladzkie* 1765 (АЮЗР V/2, вып. 1, 95); *Olble Lackie* 1902 (SG XV/2, 404); *Ольбле-Ляхское* 1906 (СНМ 89); *Осовці* 1946 (АТП 57).

Компонент *Ольбле* первісної назви села незрозумілий. Нова назва мотивована катоїконімом *осівці* ‘люди, що поселилися / мешкають в осовому (осиковому) лісі’. Пор. блр. діал. *аса* ‘осика’ (Яшкін 67).

Лінгвістично правильна назва с/р (школи і т. п.) – *Осовецька* (замість узаконеної *Осівцівська*) аналогічно до *Затурецька* (замість офіційної *Затурцівська*) ~ с. *Затурці* Локачинськ. р-ну, *Ківерецька* (замість офіційної *Ківерцівська*) ~ м. *Ківерці*, *Підгаєцька* (замість *Підгайцівська*) ~ с. *Підгайці* Луцьк. р-ну, *Піддубецька* (замість *Піддубцівська*) ~ с. *Піддубці* Луцьк. р-ну і под.

Підбороччя. Брак історичних фіксацій. 1906 – *Подборочье* (СНМ 90); 1946 – *Підбороче* (АТП 70).

Назву села можна тлумачити як: а) похідне від апелятива *підбороччя ‘місце під бірком’; б) префіксально (*під*-)суфіксальний (-*ьч*-) дериват від *борок* / *Борок*. Пор. ще ойконім *Падбарочча* у Брестській обл. Білорусі.

Ад'ектонім (назва с/р, школи і т. п.) – *Підбороцька*.

Полиці. Історично: *ис Полиць* 1567 р. (Ясинский 194); село *Полицы* 1571 (ВГ 140); *ze wsi Polic; do Polic* 1666 (АЮЗР VI/1, прил. 96, 97); *Policy* 1695 (ГВ 20); *Police* 1765 (АЮЗР V/2, вып. 1, 96); *Полицы* 1906 (СНМ 90); *Полиці* 1946 (АТП 57).

Очевидно, відапелятивне похідне. Пор., наприклад, укр. діал. *старополиця*, *старополиця* ‘ніколи або давно не орана земля’, ‘непридатна для хліборобства земля’ (Лисенко 203), рос. діал. *заполиця* ‘занедбане поле біля села’ (СРГК 2, 179).

Лінгвістично виправдана назва с/р (школи і т. п.) – *Полицька* (замість узаконеної *Полицівська*).

Хотешів. Історично: іменя *Хотешова* 1539 (ГВК 63); двірць ... *Хотешов* 1542 (AS IV, 307); в *Хотешове*; *Хотешовъ* 1576 (Реестр 812, 842); двірє(ц) *хотешово* 1583 (Курбский I, 246); *Choteszow* 1628 (Žr. dz. V, 164); *Choteszów* 1662 (АЮЗР VII/3, 153); *Choteszowo* 1790 (АЮЗР V/2, вып. 2, 655); *Хотешовъ* 1906 (СНМ 93); *Хотешів* 1946 (АТП 70).

Похідне від антропоніма *Хотеш. Щодо словотвірної-мотиваційних зв'язків пор. ойконім *Любешів* < антропоніма *Любеш*.

Черче. Історично: із села *Чернча* 1537 (AS IV, 107); з села *Черньца* 1538 (LM № 20, 147); *Чернче* 1546 (АСД I, 76); *с че(р)нча* 1588 (Курбский I, 294); *Czorcze* 1765 (АЮЗР V/2, вып. 1, 95); *Чернче* 1906 (СНМ 94); *Черче* 1946 (АТП 70).

Сучасна назва села формально вторинна (із первісної *Чернче*) – похідне з індивідуально-посесивним суфіксом -*ч*- від антропоніма *Чернець*.

Зважаючи на сказане, правильна назва с/р (школи і т. п.) – *Чернецька* (замість узаконеної *Черченська*).

Яловацьк. Брак історичних фіксацій. 1906 – *Яловацьк* (СНМ 94); 1946 – *Яловацьк* (АТП 56). Варіант *Яловатець* (Теодорович V, 237).

Похідне з суфіксом -*ськ* від (мікро)топоніма з основою *Ялов-ат-*, мотивованою апелятивною лексикою на зразок укр. *яловий* ‘безплідний (про землю)’, рос. *яловый* ‘незораний’, пол. *jałowy* ‘неврожайний’ і т. п. Див. (Шульгач 154). Ад'ектонім (назва с/р, школи і т. п.) – *Яловацька*.

Проаналізовані назви поселень – фрагмент *Історично-етимологічного словника ойконімів Волині*, підготовленого автором до друку.

ДЖЕРЕЛА

1. АППС – Акти Полтавського полкового суду 1683–1750 рр.: зб. актових документів / підг. до вид. Л.А. Москаленко. – К., 2017. – Кн. 2.
2. Аркушин – *Аркушин Г.Л.* “Всого на світі хватіє...” (фольклор, звичаї та обряди Західного Полісся у діалектологічних записах): вибране. – Луцьк, 2015.

3. АСД – Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильно, 1867–1874. – Т. I–X.
4. АТУ – Україна. Адміністративно-територіальний устрій (станом на 1 січня 2012 р.) / заг. ред. В.О. Зайчука; відп. ред. Г.П. Скопненко; упоряд. В.І. Гапотченко. – К., 2012.
5. АТП – Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. – К., 1947.
6. АЮЗР – Архив Юго-Западной России, изд. Временною комиссиею для разбора древних актов [...]. – К., 1859–1914. – Ч. I–VIII.
7. Баранович – *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – К., 1930.
8. Бірыла – *Бірыла М.В.* Беларуская антрапанімія. 2: Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі. – Мінск, 1969.
9. Волович – *Волович В.Б.* Ревизия пущ и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском. – Вильна, 1867.
- 10.ГВ – Генеральні візитації церков і монастирів Володимирської унійної єпархії кінця XVII – початку XVIII століть: Книги протоколіва та окремі описи / заг. ред. та історич. нарис: А. Гіль, Ігор Сkochиляс. Упоряд.: А. Гіль, І. Макевич, Ігор Сkochиляс, Ірина Сkochиляс. – Львів; Люблін, 2012.
- 11.ГВК – Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собр. и изд. под ред. В. Антоновича и К. Козловского. – К., 1868.
- 12.Глуховцева – *Глуховцева К.Д., Глуховцева І.Я., Леснова В.В.* Словник прізвищ жителів Луганщини. – Луганськ, 2011. – Т. 1–2.
- 13.Горін – *Горін С.* Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть). – Львів, 2007.
- 14.Грінченко – Словарь української мови / упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. – К., 1907–1909. – Т. 1–4.
- 15.ІМСВ – Історія міст і сіл УРСР: Волинська область / ред. кол.: І.С. Клімаш (голова ред. кол.), Н.Л. Алексеева (заступник гол. ред.), А.І. Вербівська та ін. – К., 1970.
- 16.Кондратович – *Кондратович О.П.* Кримно і Бродниця: минушина та сьогодення. – Луцьк, 2011.
- 17.Курбский – Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. – К., 1849. – Ч. 1–2.
- 18.Лисенко – *Лисенко П.С.* Словник поліських говорів. – К., 1984.
- 19.НВВ – Національно-визвольна війна в Україні. 1648–1657. збірник за документами актових книг / упор. Л.А. Сухих, В.В. Страшко. – К., 2008.
- 20.ОДАЗ – Описание документов Архива западнорусских униатских митрополитов. – СПб., 1897–1907. – Т. I–II.
- 21.Памятники – Памятники, изд. Временною комиссиею для разбора древних актов. – СПб., 1845–1859. – Т. I–IV.
- 22.Реестр – Реестр ковельских имений князя Андрея Курбского 1576 г. // *Ерусалимский К.Ю.* На службе короля и Речи Посполитой. – М.; С.-Петербург, 2018. – С. 804–848.
- 23.Сел. рух – Селянський рух на Україні 1569–1647: зб. документів і матеріалів / упоряд. Г.В. Боряк та ін. – К., 1993.
- 24.СНМ – Списки населенных мест Волынской губернии. – Житомир, 1906.
- 25.СРГК – Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей / гл. ред. А.С. Герд. – С.-Петербург, 1994–2005. – Вып. 1–6.
- 26.Теодорович – *Теодорович Н.И.* Волынь в описании городов, местечек и сел. – Почаев, 1903. – Т. V: Ковельский уезд.
- 27.УП – Українське повсякдення ранньомодерної доби: зб. документів. Вип. 1: Волинь XVI ст. / упорядники: В.В. Безпалько, М.Б. Висотін, І.О. Ворончук (наук. ред.) та ін. – К., 2014.
- 28.Шульгач – *Шульгач В.П.* Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник. – К., 2001.
- 29.Ясинский – *Ясинский М.Н.* Материалы для истории судостроительства и судопроизводства в Литовско-русском государстве. Акты о копных и панских судах. – К., 1897. – Т. 1 (1501–1588).
- 30.Яшкін – *Яшкін І.Я.* Слоўнік беларускіх мясцовых геаграфічных тэрмінаў: Тапаграфія. Гідралогія. – Мінск, 2005.

- 31.AS – Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – We Lwowie, 1887–1910. – Т. I–VII.
- 32.LM № 20 – Lietuvos Metrika. Kn. № 20 (1536–1539). – Vilnius, 2009.
- 33.SG – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880–1902. – Т. I–XV.
- 34.Љr. dz. – Љródła dziejowe / wyd. A. Jabłonowski. – Warszawa, 1876–1915. – Т. I–XXIV.

Яцій Василь

ЛНГВІСТИЧНИЙ КОМЕНТАР ДО ДЕЯКИХ ПРИЗВИЩ КАМІНЬ-КАШИРСЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ¹

Антропоніміка як одна з ономастичних галузей мовознавства, яка досліджує історію походження, особливості утворення, основні принципи номінації та динаміку власних особових назв (імен, прізвищ, імен по батькові (патронімів), прізвищевих назв, прізвиськ та ін.), здавна привертала найбільшу увагу дослідників. Причиною цього є, на нашу думку, саме ті світоглядні елементи наших предків, які відбилися в семантиці твірних основ тієї чи іншої власної особової назви (насамперед прізвиська, прізвища), у майстерності давати своїм нащадкам імена, прищеплювати прізвиська, які згодом ставали офіційними засобами ідентифікації конкретної особи – прізвищами. Вочевидь, саме з таких наведених міркувань робив у свій час висновок вітчизняний ономаст М.Л. Худаш, який влучно спостеріг, що «усі власні назви взагалі і різні види власних іменувань у тому числі – це невід’ємна велика складова частина лексичного складу мови кожного народу» [24, с. 5].

Дослідженню особливостей антропонімів та антропоніміки (зокрема української) приділяло й продовжує нині приділяти увагу щораз більше коло українських ономастів: Р.Й. Керста, Ю.К. Редько, М.Л. Худаш, Р.І. Остащ, П.П. Чучка, М.О. Демчук, О.Д. Неділько, В.О. Горпинич, В.В. Німчук, І.М. Железняк, В.Ю. Франчук, С.Є. Панцьо, Л.Т. Масенко, Я.О. Пура, Г.Є. Бучко, І.Д. Скорук, С.М. Пахомова, В.П. Шульгач, І.Д. Фаріон, І.В. Єфименко, Л.О. Кравченко, С.О. Вербич, Л.Р. Остащ, Л.В. Ящук та ін.

Прізвища, проаналізовані нижче, зафіксовані в першій книзі науково-документальної видавничої серії “Реабілітовані історією : Волинська область” [13] та в енциклопедичному виданні “Історія міст і сіл Української РСР : Волинська область” [3]. Мета пропонованої статті – проаналізувати структуру твірних лексем деяких сучасних прізвищ Камінь-Каширського району Волинської області і пояснити їх походження, що згодом може стати в пригоді під час укладання історико-етимологічного словника прізвищ зазначеного регіону України.

Бабич (с. Великий Обзир). Похідне утворення від відпрізвиськового антропоніма *Баба* («*ба́ба* ‘жінка, баба (дещо зневажливо)’, ‘стара’, ‘бабка, бабуся, мати батька чи матері’, ‘повивальна бабка, акушерка’ і под. [16, 1, с. 12–13]+ формант *-ич* ‘син Баби’. Щодо цього пор. прізвище укр. *Баба* [24, с. 216], *Баба* (2), *Баба Базарна*, *Баба Влатка* – прізвиська у Волинській обл. [17, 1, с. 49], ст.-рос. Князь Іванъ *Баба*, 1424 р. [23, с. 33], рос. *Баба* [9, с. 28], блр. *Баба* [2, с. 27] та ін.

Бокій (с. Великий Обзир). Прізвище мотивоване особовою назвою *Бік*, оформленою суфіксом *-ій*. На користь цього пояснення свідчить укр. *Бік* – сучасне прізвисько жителя с. Карпилівка Ківерцівського р-ну Волинської обл. (“*чоловік ходить нахиленим на один бік*”) [17, 1, с. 107].

¹ Продовження низки наукових публікацій, опублікованих у: Минуле і сучасне Волині та Полісся. Локачинський район та Затурці в історії України та Волині : Наук. зб. Матеріали XLVI Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції / [упоряд. А. Силюк]. – Луцьк : “Волинські старожитності”, 2013. – Вип. 46. – С. 163–165; Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ківерцівщина та Олика в історії України та Волині. Наук. зб. Випуск 62. Матеріали краєзнавчих читань, 22 вересня 2017 року, м. Ківерці – смт Олика / [упоряд. : Г. Бондаренко, С. Войчик, А. Силюк]. – Луцьк : Вежа-Друк, 2017. – С. 278–282; Минуле і сучасне Волині та Полісся : Ковель і Ковельщина в українській та європейській історії : Наук. зб. / [упоряд. : Г. Бондаренко, І. Прокопів, А. Семенюк, А. Силюк]. – Ковель : ТОВ “Ковельська міська друкарня”, 2018. – Вип. 65. – С. 341–345.

Гембік (м. Камінь-Каширський). З погляду словотворення очевидний дериват із суфіксом -*ік* (= -*ук*) від первинної антропонімоформи *Гемба. Вихідна особова назва *Гемба*, швидше за все, полонізувалася й постала від ідентичного прізвиська, яке, у свою чергу, мотивоване апелятивом пол. *gęba* 'рот, пика' [29, I, s. 228–229]. Щодо ймовірності саме запропонованої етимології наведемо типологічні назвознавчі приклади: укр. (закарп.) *Пайко* < пол. діал. *raja* 'морда, пика'; *Морда*, *Мордак*, *Пискаль*; *Харбака* < апелятива укр. *хорбака* 'морда' [26, сс. 396, 397, 425, 448, 584]. Стосовно спільнокореневих антропонімів для розглядуваного прізвища додамо ще укр. *Гембач* [7, 2, с. 491], *Гембей* [7, 3, с. 233], ст.-пол. *Gębik*, 1748 р., пол. *Gembik*, *Gebik*, 1719 р. [29, I, s. 229] та ін. – сучасні прізвища.

Гетьманчук (с. Великий Обзир). Особова назва з формантом -*ук* від антропоніма *Гетьманець* (ОН *Гетьман* + -*ець*) 'син Гетьманця'. Пор., наприклад, споріднені сучасні прізвища: укр. *Гетьман* – поширений антропонім, *Гетьманець* [15, 2, с. 13] і под.

Деркач (с. Бузакі). На нашу думку, прізвище *Деркач* може мати такі три альтернативні варіанти походження, як: а) похідне утворення, мотивоване відповідним прізвищем *Деркач*, пов'язаним із укр. апелятивом *деркач* 'деркач (птаха)' [16, 1, с. 371], на потенційність чого можуть вказувати, наприклад, типологічно споріднені прізвища: укр. *Ворона*, *Сорока* [6, сс. 37, 59], *Горобець*, *Дятел* [3, сс. 201, 378] та ін.; б) дериват, який постав від ідентичного відпрізвиськового антропоніма, пов'язаного з апелятивом укр. *деркач* 'вінник без листя, голик' [16, 1, с. 371], пор., наприклад, типологічно споріднені прізвища: слов'ян. *Голик* (~ апелятивом слов'ян. *голик* 'бритий') [5, с. 36], сучасні укр. *Вінничок* – прізвисько в с. Миколаїв Радехівського р-ну Львівської обл. ('чоловік замітав вінником у колгоспі') [запис наш], *Голик* [28, s. 112], (похідне) рос. *Голиков* [6, с. 46] і под.; в) антропонімне утворення, мотивоване відповідною відпрізвиськовою особовою назвою, похідною від апелятива укр. *деркач* 'назва вола худого і високого, з підтягнутим животом' [16, 1, с. 371], пор., наприклад, типологічно споріднені прізвища: *Коровка* (< укр. *Корова) [11, с. 29], ст.-рос. Еско *Воль*, 1495 р. [23, с. 94], рос. *Коровин* (у Тверській обл. Росії) [19] тощо.

Дяк (с. Великий Обзир). Похідне утворення від ідентичного відпрізвиськового утворення *Дяк < апелятива *дяк* 'служитель православної церкви, що допомагає священику під час богослужіння; псаломщик' [18, II, с. 450]. На підтримку цього пояснення свідчать такі типологічно й семантично споріднені особові назви, як-от: *Ксендз* [1, с. 108], *Ксьондз* [10, с. 70], *Паламар* [20, с. 75], *Свічкогаз* [25, с. 583] тощо.

Євчук (с. Видерта). Суфіксальний дериват на -*ук* від варіанта чоловічого імені *Євко* < *Євген*, *Євгеній* [22, с. 118–119] 'син Євка'.

Іщук (м. Камінь-Каширський). Суфіксальний дериват на -*ук* від варіанта чоловічого імені *Ісько* < *Йосип*, *Осип*, *Йосиф* [22, с. 161] 'син Іська'.

Карпук (с. Великий Обзир). Назва мотивована особовим чоловічим ім'ям *Карпо* + суфікс -*ук* 'син Карпа'.

Кистенюк (м. Камінь-Каширський). Антропонімний дериват постав від малопоширеного ОН *Кистень + суфікс -'ук 'син Кистеня'.

Кістенюк (с. Великий Обзир). Прізвище фонетично видозмінене. Щодо походження антропоніма див. вище.

Коваленко (м. Камінь-Каширський). Похідне утворення від відпрізвиськового антропоніма *Коваль* + патронімний формант -*енк-о* 'син Ковалья', пор., наприклад, сучасне прізвище укр. *Коваль* [6, 1, с. 4].

Ковальчук (с. Верхи). Прізвище мотивоване відпрізвиськовою особовою назвою *Ковалець (< ОН *Коваль* + -*ець*) + формант -*ук* 'син Ковальця'.

Кондратович (с. Ворокомле). Патронім на -*ич*, мотивований антропонімом **Ко(і)ндратов* < *Ко(і)ндрат* + суфікс присвійності -*ов*, пор., наприклад, споріднене сучасне прізвище укр. *Кіндрат* [21, с. 83].

Коніщук (Камінь-Каширський р-н). Дериват, мотивований антропонімом *Конисько + суфікс -*ук* 'син Кониська'.

Корнієць (м. Камінь-Каширський). Похідне утворення на -*ець* від чоловічого імені *Корній* 'син Корнія'.

Коровицький (м. Камінь-Каширський). Утворення на -*цьк-ий* від імовірного ойконіма *Коровиця*. Щодо топонімних відповідників зішлемося на: *Коровиця* *Голодівська* (*Krowiśca*

Hołodowska), *Коровиця Лісова* (*Krowica Lasowa*), *Коровиця Сама* (*Krowica, Krowica Sama*), 1785–1788 pp. – назви населених пунктів в історичній Жовківщині на Львівщині [4, с. 154] (нині – це сільські гміни у східній Польщі, які належать до Любачівського повіту Підкарпатського воєводства).

Ліщук (с. Великий Обзир). Можливо, антропонім походить із пол. *Liszczuk* < *liszeć* ‘робитися лихим’ [29, II, s. 23].

Марчук (с. Верхи). Назва мотивована особовим чоловічим ім’ям *Марко* + суфікс *-ук* ‘син Марка’.

Мацєрук (с. Видерта). Антропонім *Мацєрук* мотивований малопоширеним особовим найменуванням **Мацєр(-а)* + суфікс *-ук* ‘син Мацєри’.

Муха (с. Верхи). Похідне утворення від ідентичного відпрізвиськового утворення **Муха*.

Нинюк (м. Камінь-Каширський). Суфіксальний дериват, мотивований антропонімом **Ниньо(-я)* + формант *-’ук* ‘син Нині / Ниня’. Пор. споріднені прізвища укр. *Нінько*, *Ниньсак* (на Закарпатті) [26, с. 409].

Нищук (м. Камінь-Каширський). Дериват, мотивований варіантом чоловічого імені *Нисько* < укр. *Онисим*, *Онисько* [22, с. 271] + суфікс *-ук* ‘син Ниська’.

Олещук (м. Камінь-Каширський). Антропонім *Олещук* мотивований варіантом чоловічого імені *Олесько* < укр. *Олександр*, *Олексій*, *Олекса* [22, сс. 261–262, 264–265] + суфікс *-ук* ‘син Олеська’.

Савчук (с. Залісся). Похідне антропонімне утворення, яке постало від варіанта особового чоловічого імені *Савка* < укр. *Сава*, *Савел*, *Савелій* [22, с. 319, 320] + суфікс *-ук* ‘син Савки’.

Северенюк (м. Камінь-Каширський). Особова назва мотивована варіантом особового чоловічого імені **Северень* / **Севереня* (< ОН *Север* [22, с. 328] + суфікс *-’ук* ‘син Севереня(-і)’.

Склезь (с. Воєгоща). На думку українського ономаста В.П. Шульгача, в антропонімі *Склезь* наявний приклад метатези, а сама особова назва продовжує первісне **Skьlzь* [більше про це лінгвістичне явище як і про інші континуанти псл. **(S)kьlz-* див.: 27, с. 340–346]. До споріднених антропонімів додамо ще прізвище (похідне на *-ев*) рос. *Склезнев* [14, с. 72], пол. *Skloz* [30, VIII, s. 452] та ін.

Смолярчук (м. Камінь-Каширський). Похідне антропонімне утворення від особової назви **Смолярко* < **Смоляр* + суфікс *-к-о* (< апелятива *смоляр* ‘той, хто займається смолокурінням’; 18, IX, с. 416) + формант *-ук* ‘син Смолярка’.

Солончук (м. Камінь-Каширський). Похідне антропонімне утворення, яке постало від малопоширеної особової назви **Солонець* + суфікс *-ук* ‘син Солонця’.

Струка (с. Ворокомле). Антропонім кваліфікуємо як парадигматичний дериват (типу *Андрейка* / *Андрейко*, *Басараб* / *Басараба*, *Баи* / *Баиша* і под. [26, сс. 37, 50, 52]) від іншої особової назви *Струк*, пор., наприклад, сучасні прізвища: блр. *Струк* [12, с. 307], (похідне на *-ов*) рос. *Струков* [19] та ін. Щодо вихідної антропонімоформи *Струк*, вважаємо, що це відпрізвиськове утворення, мотивоване відповідним апелятивом., пор., зокрема, укр. *струк* ‘довгий і вузький плід більшості рослин хрестоцвітих, що переважно розкривається на дві половинки, в яких міститься насіння’ [18, IX, сс. 789, 796]. У такому разі для аналізованого антропоніма, швидше за все, має місце певна метафорична ознака його носія з буквальним значенням **‘худа, слабка людина’*. На перспективність такої етимологічної версії вказують також споріднені антропоніми *Ребрéй*, *Рéбреш* (‘ребристий, худий’), *Сухий* (‘худий’), *Сухіна* (‘худий, нежирний’), *Худáнич*, *Худик* [26, сс. 479, 541, 542, 589] тощо.

Супрунюк (с. Нуйно). В основі антропоніма *Супрунюк* – особова назва *Супрун* (поширений антропонім в Україні), оформлена суфіксом *-’ук* ‘син Супруна’.

Тарасюк (м. Камінь-Каширський). Назва мотивована особовим чоловічим ім’ям *Тарас* + суфікс *-’ук* ‘син Тараса’.

Шабліовський (м. Камінь-Каширський). Похідне відтопонімне утворення на *-ськ-ий* від потенційних ойконімів **Шабліов* (*-ов-а*, *-ов-е*) чи **Шабліовка*.

Шпанчук (м. Камінь-Каширський). Прізвище мотивоване особовою назвою **Шпанець* + суфікс *-ук* ‘син Шпанця’.

Шуйчук (с. Хотешів). Суфіксальний дериват, мотивований антропонімом **Шуйко(-а)* + формант *-ук* ‘син Шуйка / Шуйки’, на користь чого свідчить сучасне прізвище укр. *Шуй* [8, с. 53].

Щепан, пол. (с.Верхи). Антропонім *Щепан*, на нашу думку, можна розглядати як українізований дериват, що постав від варіанта чоловічого імені пол. *Szczepan* < ОН *Stefan* [29, II, s. 480–481].

Докладний лінгвістичний аналіз викладених вище сучасних прізвищ Камінь-Каширського району Волинської області, зафіксованих у першій книзі видавничої серії “Реабілітовані історією : Волинська область” (Київ; Луцьк, 2010) та в енциклопедичному виданні “Історія міст і сіл Української РСР : Волинська область” (Київ, 1970), дозволяє зробити такі висновки:

1. Щодо структурної характеристики цих антропонімів, то у переважній більшості домінує морфологічний спосіб за кількістю лексем із суфіксальним різновидом творення [найпродуктивніші суфікси: *-ук* (*-’ук*) та *-ськ-ий* / *-цьк-ий*].

2. З-поміж досліджуваного матеріалу найбільше число становлять антропоніми відіменного походження, наприклад: *Євчук*, *Іщук*, *Карпук*, *Нищук*, *Олещук*, *Савчук*, *Склезь*, *Смолярчук*, *Супрунюк*, *Тарасюк*, *Щепан* та ін.

3. Серед відтопонімних антропонімів зафіксовано ті, які походять від назв населених пунктів, показником чого є зокрема відтопонімні форманти *-ськ-ий* та *-цьк-ий*: *Коровицький* та *Шабліовський*.

4. Зафіксовано також чимало назв відапелятивного походження, наприклад, *Деркач*, *Дяк*, *Муха*, *Струка*.

Список використаних джерел

1. Афган, прописаний у серці / [ред. колегія : О.М. Гаркуша, Ю.О. Шклярський, О.М. Дем’яненко та ін.]. – Миколаїв : Миколаївськ. обл. друк., 2004. – 374 с.
2. *Бірыла М.В.* Беларуская антрапанімія. 2 : Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі / М.В. Бірыла. – Мінск : Навука і тэхніка, 1969. – 506 с.
3. Історія міст і сіл Української РСР : Волинська область / [гол. ред. колегія : П.Т. Тронько (голова), М.П. Бажан, М.К. Білогуров, І.К. Білодід, П.П. Гудзенко та ін.]. – Київ : Гол. ред. Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1970. – 747 с.
4. Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики. Перші поземельні кадастри Галичини. Показчик населених пунктів / [відп. ред. П. Захарчишина; склали : П. Пироженко, В. Сіверська]. – Київ : Наук. думка, 1965. – 356 с.
5. *Казаков В.С.* Именослов : Словарь славянских имен и прозвищ / В.С. Казаков. – [4-е изд.]. – Москва; Калуга : Русская правда, 2002. – 239 с.
6. Книга пам’яті України : Волинська область : У 3-х т. / [ред. колегія : П.В. Онищук, Б.Й. Заброварний, В.А. Наконечний та ін.]. – Львів : Каменяр, 1995. – Т. 1. – 567 с.
7. Книга пам’яті України : Івано-Франківська область : У 3-х т. / [ред. колегія : В.М. Скрипничук, М.І. Солошенко, Б.М. Томенчук та ін.]. – Львів : Каменяр, 2001. – Т. 2. – 758 с.; 2003. – Т. 3. – 295 с.
8. Книга пам’яті України : Львівська область : У 4-х т. / [ред. колегія : М.В. Косів, Ю.В. Зима, Я.С. Лялька, В.М. Савчак (гол. ред.) та ін.]. – Львів : Вид. центр “Пам’ять”, 1995. – Т. 1. – 536 с.
9. *Кондратьева Т.Н.* Метаморфозы собственного имени / Т.Н. Кондратьева. – Казань : Изд-во Казанского университета, 1983. – 110 с.
10. *Костюк М.* Горстка сміху : Монографія / М. Костюк. – Надвірна : Визволення, 2003. – 76 с.
11. *Кушніренко І.К., Жилінський В.І.* Люди Гуляйпільщини : Бібліографічно-довідкове видання / І.К. Кушніренко, В.І. Жилінський. – Запоріжжя : Дніпровський металург, 2004. – 224 с.
12. Памяць : Гісторыка-дакументальная хроніка Лоеўскага раёна / [ред. колегія : Г.П. Пашкоў (гал. ред.) і інш.]. – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя, 2000. – 592 с.
13. Реабілітовані історією : Волинська область / [головна ред. колегія : П.Т. Тронько (голова), О.П. Реєнт, С.А. Кокін, С.І. Білокінь, Ю.П. Богуцький та ін.]. – Київ; Луцьк : ВАТ “Волинська обласна друкарня”, 2010. – Кн. 1. – 976 с.
14. Русские писатели. Поэты (советский период) : Библиографический указатель / [сост. А.П. Алексин и др.; ред. Н.Г. Захаренко]. – Санкт-Петербург : Российская национальная библиотека, 2002. – Т. 14. – Ч. 2. – Вып. 1. – 384 с.
15. Свіча пам’яті. 60-річчю Перемоги над німецько-фашистськими загарбниками у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. присвячується / [автор конц. та упор. О.В. Векленко]. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2005. – Кн. 2. – 544 с.

16. Словарь української мови / [упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко]. – Київ : Наук. думка, 1907–1909. – Т. 1–4.
17. Словник прізвиськ північно-західної України : У 3-х т. / [упор. Г.Л. Аркушин]. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волинськ. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009.
18. Словник української мови / [гол. ред. І.К. Білодід]. – Київ : Наук. думка, 1970–1980. – Т. I–XI.
19. Тверская земля в военной истории России. Книга памяти. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.history.tver.ru>
20. Телефонний довідник : Радехів 2003. – Червоноград : Панорама, 2003. – 120 с.
21. Телефонний довідник [“Укрпрофтур”] : (станом на 1 січня 2004 р.). – Київ : Українське закрите акціонерне товариство по туризму та екскурсіях “Укрпрофтур”, 2004. – 103 с.
22. *Трійняк І.І.* Словник українських імен / І.І. Трійняк. – Київ : Довіра, 2005. – 509 с.
23. *Тупиков Н.М.* Словарь древнерусских личных собственных имен / Н.М. Тупиков. – Санкт-Петербург : Типография И.Н. Скороходова, 1903. – 857 с.
24. *Худаш М.Л.* З історії української антропонімії : Монографія / М.Л. Худаш. – Київ : Наук. думка, 1977. – 236 с.
25. *Худаш М.* До питання походження історичного ойконіма *Чешибіси* – попередника теперішньої назви містечка *Єзупіль* на Івано-Франківщині / М. Худаш // Народознавчі зошити / [гол. ред. С.П. Павлюк]. – Львів : Вид-во Інституту народознавства НАН України, 1999. – № 4. – С. 582–585.
26. *Чучка П.* Прізвища закарпатських українців : Історико-етимологічний словник / Павло Чучка. – Львів : Світ, 2005. – 704 с.
27. *Шульгач В.П.* Нариси з праслов’янської антропонімії / В.П. Шульгач. – Київ : [б. в.], 2017. – Ч. IV. – 488 с.
28. *Holutiak-Hallick S.P. Jr.* Dictionary of Ukrainian Surnames in the United States / Jr. Stephen P. Holutiak-Hallick. – Georgia : Slavic Onomastic Research Group, 1994. – 493 s.
29. *Rymut K.* Nazwiska polaków : Słownik historyczno-etymologiczny / Kazimierz Rymut. – Kraków : Wyd-wo Instytutu Języka Polskiego PAN, 1999–2001. – Т. I–II.
30. *Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych* / [wyd. K. Rymut]. – Kraków : PAN, 1992–1994. – Т. I–X.

**Мазур Петро,
Гльїн Олександр**

ПЕРШИЙ ЦЕРКОВНОСЛУЖИТЕЛЬ – В’ЯЗЕНЬ БЕРЕЗА-КАРТУСЬКОГО КОНЦТАБОРУ

З липня 1934 року по березень 1936 року в лихозвісному польському Береза-Картуському концтаборі перебувало 227 українських патріотів (троє за цей час покарання відбували двічі).

З нинішньої Волинської області в 1934 році було ув’язнено 4 чоловіки (двоє з Луцька, по одному з Ківерців та Камінь-Каширського району), в 1935 році – 10 (п’ять з Луцька, по двоє з Ковеля та Ківерців та один з Володимира-Волинського).

Серед ув’язнених в цей період був лише один церковнослужитель - православний псаломщик Володимир Гаськевич з села Кримне Камінь-Каширського повіту. В його особовій справі було вказано, що він «раніше симпатизував підривної партії «Сель-Роб», а з 1933 року почав націоналістично-радикальну агітацію в дусі ідеології ОУН. За наявною інформацією, має бути інструктором ОУН в Каширському повіті. Відсутність доказів не дозволяє відкрити кримінальну справу» [5, а.1].

Народився Володимир Гаськевич 11 липня 1901 року в селі Бережці Кременецького повіту, де його батько Іполит Гаськевич (? – 1930) був православним священиком.

В 1916 році Володимир Гаськевич закінчив Житомирську духовну школу [1, с. 72], в 1921 році – перший клас Холмської духовної семінарії (ДС).

Холмська ДС створена 1875 року на базі Холмської греко-католицької семінарії після примусової ліквідації останньої греко-католицької єпархії в Російській імперії в м. Холмі (нині

територія Польщі). З початком першої світової війни семінарія була евакуйована до м. Москва. В 1918 році австрійська влада відмовилась пропустити чиновників УНР в центр Холмської губернії.

Холмська духовна семінарія в 1918 році повернулася з Москви і розмістилася в Кременецькому Богоявленському чоловічому монастирі. В вересні 1920 року у Кременці почала роботу Кременецька духовна семінарія, однак ректор Холмської духовної семінарії архимандрит Смарагд (Латишенко) відмовився об'єднуватись з Волинською єпархіальною семінарією [6, а.3-5]. Але більшість викладачів Холмської ДС перейшла на роботу до Кременецької, і в червні 1921 року було прийнято рішення про закриття Холмської ДС. Володимир Гаськевич отримав довідку про закінчення першого класу Холмської ДС [3, а. 6]

*Холмська Духовна Семінарія
19 квітня 1921 р.
№ 95
Кременець*

Посвідчення

Правління семінарії цим підтверджує, що Володимир Гаськевич в 1918-1919 навч. році навчався в першому класі Холмської Духовної семінарії і удостоєний переводу у другий клас.

*Ректор семінарії В.о. Інспектора І. Крас
В.о. Секретаря Правління Євг. Котович*

Після закінчення Першої світової війни родина Гаськевичів опинилася у важких матеріальних умовах. 30 червня 1921 року Володимир Гаськевич написав лист [3, а.1] єпископу Кременецькому Діонісію (в миру Костянтин Велединський (1876-1960) – майбутній митрополит і керівник Польської автокефальної церкви).

*Його Преосвященству,
Преосвященнішому Діонісію Кременецькому
Милостивому Архіпастирю й Отцеві
Колишнього вихованця І класу
Холмської Духовної Семінарії
Володимира Гаськевича*

Прохання

Маю честь уклінно просити Ваше Преосвященство, надати мені місце псаломщика при Св. Георгіївській церкві м. Берестечка, Дубенського повіту.

Про се уклінно просить Володимир Гаськевич.

*Адреса: с. Кімнатка, Кременецького
повіту, Бережеський волості*

Через півроку, 2 грудня, Володимир Гаськевич написав нового листа [3, а. 2] єпископу Діонісію:

Його Преосвященству,

Преосвященнішому Діонісію Єпископу Кременецькому

Колишнього вихованця Духовної

Семінарії, сина священика с. Кімнатки

Володимира Гаськевича

Прохання

У 1919 році я з недостатності коштів повинен був кинути навчання в духовній семінарії і до сих пір сиджу на хлібах у свого батька священика с. Кімнатка Іполита Гаськевича.

З причини вищевикладеного, додаючи при сьому письмову згоду священика с. Заруддя, честь маю, просити Ваше Преосвященство призначити мене псаломщиком в с. Заруддя Кременецького повіту, якщо таке місце звільниться.

Про се уклінно просить син священика с. Кімнатки

Володимир Гаськевич

Він заручився також підтримкою пароха Заруденської церкви [3, а. 3].

Посвідчення

Засвідчую, що в разі звільнення псаломщика с. Заруддя Петра Боцяновського з дяківської посади, я цілком не можу мати нічого проти призначення на вищезазначену посаду вихованця першої класи Дух. Семінарії, сина священика с. Кімнатки Володимира Гаськевича.

Що підписанням, одтиском печатки і № свідчу: Листопада 16/29 дня 1921 р. № 56.

Священик церкви села Заруддя

Дмитрій Гороховський

У той же час Володимир намагався здати іспит на звання псаломщика [3, а. 7].

Його Високопреосвященству,

Високопреосвященнішому

Діонісію, Архієпископу Волинському і Кременецькому

Благочинного 1 округу

Кременецького повіту

Рапорт.

Син заштатного священика с. Кімнатки Володимир Гаськевич звернувся до мене з проханням дати про нього свій відгук, на вимогу Духовної Консисторії, для допущення його до екзамену на звання псаломщика.

Внаслідок цієї справи маю шанобливо доповісти наступне – Володимир Гаськевич мені, як благочинному, мало відомий, тому що, будучи покликаний до відбування військової повинності, недовгий час перебував при своєму батькові в с. Кімнатка. Після звільнення же від військової служби Гаськевич, проживав в Кімнатці, ні в яких непорядні вчинки не виявив себе і ні в чому протизаконному непомічений.

№ 160

Благочинний, Протоієрей

6/19 Квітня 1923 року.

Ф. Оставівський

Через два тижні Володимир Гаськевич здав іспити на звання псаломщика [3, а. 8]:

Протокол

1923 року Квітня 23 дня. Екзаменаційна Комісія при Волинській Духовній Консисторії в складі голови - Члена Консисторії, митрофорного протоієрея Д. Кирилловича і членів - М.І. Булгакова, Е.О. Червяковського, Л.К. Данилевича і Н.О. Вишневського справила випробування Володимиру Гаськевичу на звання псаломщика, до чого випробуваний показав наступні знання:

З Церковно-слов'янського читання	(4)
" Спієу	(4)
" Церковного статуту	(4)
" Священної Історії Старого. і Нов. Заповіту	(4)
" Катехізису з поясненням Богослужіння	(4)
" Польської мови	(4)
" Української мови	(4)
Чи може керувати хором?	може

Голова комісії

Митрофорний протоієрей Дмитро Кириллович

Члени Михайло Булгаков

Єв. Червяковський

Никанор Вишневський

Л. Данилевич

В. об. Секретаря /- /

Признати Гаськевича витримавшим іспит на псаломщика, про що і доложити Їх Високопреосвященству на затвердження дозвіл видати Гаськевичу належне свідоцтво.

Члени Консисторії

Секретар

Але все одно Володимир Гаськевич не отримав і тоді місце псаломщика у Волинській єпархії [1, а. 9]:

Його Високопреосвященству, Високопреосвященнішому

Діонісію Митрополиту Варшавському і Волинському

Вихованця 2 класу Волинської

Духовної Семінарії Володимира

Іполитовича Гаськевича

Прохання

Восени 1922 року я був звільнений від військової служби для підтримки старого батька, що залишився за штатом. Приїхавши додому, я почав готуватися до іспиту на звання псаломщика, який і був витриманий мною 10/23 квітня ц / р. при Волинській Духовній Консисторії. Незважаючи на це, мені до сих пір не вдається зайняти місце псаломщика, а тим часом становище моє саме незавидне: самому доводиться жити впроголодь, батькові ж моєму шукати тимчасового притулку у далеких родичів. Час відтермінування, отриманого мною на рік, непомітно йде, і якщо я не зможу отримати парафії, тоді буду знову прийнятий на військову службу і не зможу підтримати батька- старого.

З причини вищевикладеного, припадаючи до святительських Стопах Вашого Високопреосвященства, уклінно прошу надати мені місце псаломщика в с. Гнидава, Кременецького повіту, якщо таке буде вакантне, в іншому ж випадку вважати мене першим кандидатом на одну з нововідкрившихся парафій.

1923 г. Про се уклінно просить смиренно послушник

1/14 травня Вашого Високопреосвященства

Володимир Гаськевич

Все ж, 24 грудня 1924 року, Володимир Гаськевич був призначений псаломщиком до церкви села Хотешів Камінь-Каширського повіту, але в Поліській єпархії. Незабаром Володимир Гаськевич був призваний до польської армії. Десь через рік він був демобілізований і повернувся на колишню посаду [3, а. 13]:

У Волинську Духовну Консисторію

Благочинного 2 округи

Камінь Каширського повіту

Репорт.

Псаломщик с. Хотешова Камінь Каширського повіту Володимир Гаськевич, по відбудованні військової повинності, на підставі указу Духовної Консисторії, від 9 / XII 1924 за № 10254, повернувся до місця свого служіння в Хотешів і з 24 цього грудня виконує обов'язки псаломщика в тій парафії.

Доносячи про се, покійно прошу Духовну Консисторію виконуючому посаду псаломщика в зазначеній парафії за час відсутності Володимира Гаськевича Миколі Ціхоцькому надати місце псаломщика в іншій парафії, як особі, яка має звання псаломщика, і за своїми здібностями і старанності гідного цього звання.

30 Грудня 1925 р.

Благочинний, протоієрей

№ 808

Володимир Барщевський

В кінці 1930 року Володимир Гаськевич був переведений на посаду псаломщика в село Кримне того ж повіту. У листопаді 1930 року в цій парафії було 2649 православних, 494 католиків, 2 лютеранина, 28 сектантів, 29 євреїв, 3 повшехних (загальноосвітніх) школи з 246 учнями.

1929 року у Відні була створена Організація Українських Націоналістів (ОУН). Незабаром в поліській глушині, в селі Кримне, Володимиром Гаськевичем був створений осередок ОУН. 8 вересня 1933 року камінь-каширський староста [4, а. 29] писав поліському воєводі:

Тривалий нагляд та розвідка дозволяють сьогодні уточнити інформацію стосовно існування підрозділу УВО у селі Кримне Каширської гміни; певні прояви зовнішньої діяльності і таємна інформація безсумнівно вказують на розширення та активізацію роботи організації в терені.

Відповідно до цих даних, до складу підрозділу входять: Хведчик vel [або] Федчик Олександр – голова, Мартинюк Семен – секретар; обоє з Кримного, Монюк Федір з хутора Хмелівка Каширської гм.[іни], «примак» зі Східної Малопольщі, технік-зв'язковий осередку; Опанас Гетьманчук з В[еликого]. Обзиру – зв'язковий з Луцьком; а також в якості членів: Рудчик Назар, Бойко Роман, Ігнат (прізвище невідоме) зі Ст.[арих] Червиц, Шахно Андрій, Власюк Філімон і Андрій, Миколаєвич Єфим, Сидорчук Дмитро і Хведчик Андрій солтис – усі з Кримного. Фактичними керівниками роботи, окрім техніка Монюка, є насамперед дяк з Кримного – Олександр [правильно – Володимир] Гаськевич та Прадищук Іван з кол.[онії] Кримне (помічений також в комуністичній роботі). Окрім наявної інформації, організація має своїх членів, прихильників та послідовників переважно серед підростаючої молоді у Любешові, Червицях (10 бойових організованих осіб), а також – у Хотешівській гміні в кількості до 50 осіб. (...)

Вказана особа [В. Гаськевич] є фактичним засновником осередку УВО в Кримному, надаючи ідеологічний напрям існуючому там осередку.

18 червня 1934 року Володимира Гаськевича був заарештований поліцією. Церковні влади спробувала йому допомогти, що видно з листа [3, а. 28] протоієрея Івана Бекіша (1892-1981), майбутнього митрополита всієї Америки і Канади Іринія.

*Його Високопреосвященству
Архієпископу
Поліському та Пінському Олександру
в. о. благочинного 1-го округу
Каширського повіту Івана Бекіша
Рапорт*

Додаючи рапорт настоятеля парафії Кримне, священника Михайла Семенюка, люб'язно доношу Вашому Високопреосвященству, що 18.VI. ц. р. в квартирі псаломщика Володимира Гаськевича був проведений обшук, і після обшуку псаломщик Гаськевич був заарештований і доставлений в розпорядження слідчого в Камінь-Каширському. 21 і 22 червня ц. р. особисто був у п. повітового старости і п. слідчого з проханням про звільнення на свободу Гаськевича. П [ан]. староста сказав мені, що "Гаськевич був заарештований за старі гріхи". П. слідчий, враховуючи моє прохання, погодився не посилати його до в'язниці, і тільки вислати його, Гаськевича, до ізоляційного табору на три місяці, що і виконав 9 липня ц. р.

Доповідаючи про вищевказане і приєднуючись до прохання пароха, люб'язно прошу Ваше Високопреосвященство про залишення Гаськевича на посаді в парафії Кримне під час його відсутності, і до виконання обов'язків псаломщика допустить його дружину, яка знаходиться в дуже важких матеріальних умовах.

12.VII. 1934 р.
№ 468

В. о. благочинного,
Прот. І. Бекіш

Камінь-каширський слідчий виконав свою обіцянку: Володимира Гаськевича 9 липня 1934 року відправили без суду до Береза-Картуського концтабору, куди він прибув в той же самий день.

Поліський воєвода Вацлав Костек-Бернацький (1884-1957) жадає [3, а. 24] звільнення Володимира Гаськевича з посади псаломщика:

*Поліський воєвода
№ В.В. 2-ї
Брест н.Б. 20/VIII 1934 р.
Псаломщик Володимир
Гаськевич – звільнення з посади*

*Його Високопреосвященству
православному архієпископу
в Пінську*

Штатний псаломщик православної парафії в Кримному Каширського повіту Володимир Гаськевич через діяльність, що дає підстави припускати, що з його боку загрожує порушення безпеки, спокою та громадського порядку, постановою окружного слідчого з 7.VII. ц. р. № К.р.с.399/34 був заарештований і відправлений до місця примусового відокремлення.

Повідомляючи про це Ваше Високопреосвященство, люб'язно прошу про викреслення Гаськевича зі складу церковної служби і не надавати йому в майбутньому жодної церковної посади на території Поліського воєводства.

*Поліський воєвода
Вацлав Костек-Бернацький*

Православний архієпископ Поліський і Пінський Олександр (в миру Микола Іванович Іноземцев, 1882-1948), в майбутньому митрополит УАПЦ, звісно не міг відмовити воєводі [3, а. 23]:

*Архієпископ Поліський
№ 1474*

25/VII. 1934 р.

*Предмет: псаломщик Володимир
Гаськевич – звільнення*

*Його Високоповажності
Пану Поліському Воєводі
у Бресті н/Б.*

У зв'язку з листом Вашої Високоповажності від 20 минулого серпня № В.В. 2-ї, люб'язно повідомляю, що Володимир Гаськевич був звільнений з посади псаломщика штатної парафії в Кримному Каширського повіту, а також моїм рішенням від дня 20 липня ц. р. № 1250, виключений з кліру Поліської єпархії.

Архієпископ

Концентраційний табір в місті Береза-Картузька, це на Берестейщині (тепер територія Брестської області Республіки Білорусь), яка тоді входила в Поліське воєводство, був створений у червні 1934 року спеціальним розпорядженням президента Польської республіки. Табір створений, як місце ізоляції певної категорії людей в дослівному перекладі з польської називалось – місце відособлення.

Згідно президентського розпорядження, у табір дозволялось поміщати та утримувати людей терміном до трьох місяців без суду, лише за адміністративним рішенням поліції або керівника воєводства. Після відбування трьохмісячного терміну адміністрація табору пропонувала ув'язненим підписати документ, в якому вони мали задекларувати наміри лояльності до польської влади та скріпити це своїм особистим підписом. Якщо утримуваний не підписував документу, то термін утримання йому продовжували ще на три місяці.

Основною метою діяльності табору було не фізична ліквідація людей, а за допомогою вчинення фізичного тиску здійснювати їх моральний злам, психологічне знищення особистості та схилення їх до цілковитої лояльності владі і діючому політичному режиму. Режим утримання включав у себе обмежене харчування, обмежене вживання води і, що особливо нікчемно і жорстоко, це обмеження можливості людей справляти свої фізіологічні потреби. Арештанти також залучались до важкої фізичної роботи, аж до виснаження організму.

Першими арештантами табору були переважно українська інтелігенція та члени українських громадських організацій, здебільшого люди з активною проукраїнською позицією.

Потрапляла сюди еліта, інтелектуальний цвіт суспільства. Режисери, видавці, поети, письменники, художники, інженери, музиканти, філософи, богослови, вчені, лікарі, учителі, фотографи, які чистили меліоративні канали та туалети, змішували бетон, вимощували бруківкою піщані дороги.

Переважну кількість ув'язнених складала молоді люди у віці 20-30 років, в основному, члени ОУН. У деяких в'язнів вказувалась приналежність до «Просвіти», УВО, «Пласту», товариств «Сокіл», «Відродження», «Луг», «Сковороди», партії УНДО.

Володимир Гаськевич перебував у концтаборі трохи більше двох місяців, однак встиг отримати два покарання [5, а. 2] за порушення «регуляміна»:

Покарання в М. І.

1) Позбавлення права одержання харчових посилок на 4 тижня до 13. VIII. 1934 р. за розмови напівголосно і спричинювання безладу під час шиккування (розпорядження коменданта М. І. № 13 від 17.VIII.34 р.)

2) Позбавлення права листування з родиною на весь час перебування в М. І. за розмову українською мовою під час шиккування (розпорядження коменданта М. І. № 39 від (...).34 р.)

Цікаво, що в той же день, 17 липня, таке ж саме покарання з таким же формулюванням отримав знаменитий Тарас Боровець (Бульба). Отже, вони отримали покарання за спільну напівголосну розмову.

19 вересня 1934 року відбулося перше звільнення українців – в'язнів табору, серед них був і Володимир Гаськевич. Про цю подію написала львівська газета «Діло» в № 254 від 23.09.1934 року:

«З Берези Картузької на волю.

Дня 19 вересня ц. р. випустили з Берези Картузької на волю другий транспорт інтернованих. Загалом увільнили 32 інтернованих. (В першій транспорті були звільнені тільки 2 інтерновані, поляки)

Подаємо список звільнених 19 ц. м. українців:

... 5) Гаськевич Володимир, Волинь; ... Всі вони здорові»

Всіх українців у Березі лишилось около 125».

В. Гаськевич повернувся в село Кримне, де дружина Аполлінарія замість нього виконувала обов'язки псаломщика. Також чекало на нього неприємна звістка – його звільнили з посади псаломщика і, взагалі, – з кліру Поліської єпархії.

Володимир Гаськевич написав покайного листа [3, а. 29] архієпископу Поліському і Пінському Олександрю.

*Його Високопреосвященству, Високопреосвященнішому
Олександрю Архієпископу Поліському та Пінському*

Колишнього псаломщика с. Кримне
Камінь-Каширського повіту
Володимира Гаськевича

Прохання

Ваше Високопреосвященство! Повернувшись двадцятого вересня із концентраційного табору в Березі-Картуській, я дізнався про моє звільнення з займаної мною посади і про призначення на моє місце нового псаломщика. Завдяки обмовам людей нечесних, брехливих і безвідповідальних, я опинився в Березі-Картуській, а потім позбувся і шматка хліба. Однак табірні влади протягом двох місяців впевнилися в моїй невинності і дев'ятнадцятого вересня я, раніше терміну, був звільнений з концентраційного табору і повернувся в с. Кримне.

Ваше Високопреосвященство! Якщо влади світські виявилися настільки справедливими, то тим більше я впевнений в справедливості і милосердя влади духовної, а тому, сподіваюся і на те, що влади адміністративні тепер вже не будуть перешкоджати залишенню мене в воєводстві Поліському, честь маю уклінно просити Ваше Високопреосвященство не позбавити мене з сімейством шматка хліба і даху над головою і залишити мене псаломщиком на тій же парафії. Якщо ж ні в якому разі не можливе моє перебування у воєводстві Поліському, то прошу уклінно призначити мене псаломщиком на одну з парафій Сарненського повіту.

1934 р. *Про се уклінно просить відданий слуга Вашого*
10.X. *Високопреосвященства Володимир Гаськевич*

Поліська духовна консисторія була проти відновлення Володимира Гаськевича на посаді псаломщика, що видно з листа [3, а. 30] до протоієрея Івана Бекіша.

Протоієрею Івану Бекішу,

Благочинному І благочиння Каширського повіту

Для виконання рішення Архієпископа Поліського Олександра від 10 листопада 1934 р. № 1737, Духовна Консисторія рекомендує благочинному повідомити колишнього псаломщика парафії в Кримному Володимира Гаськевича, що він не може належати до кліру як особа, що політично себе скомпрометував,.

Повинен пан Гаськевич надати в Консисторію документ, який стверджував би повну його реабілітацію, і тільки тоді клопотати про повернення його до кліру.

м. Пінськ, 15 листопада 1934 р. № 11020

Член Консисторії Прот. П. Калинович
Секретар

Однак Поліська духовна консисторія [3, а. 31] не перешкоджала службі Володимира Гаськевича у Волинській єпархії.

№ 12525

До Волинської Духовної Консисторії
у Кременці

У відповідь на лист від 16 листопада № 22574, Духовна Консисторія люб'язно повідомляє, що з боку поліської єпархіальної влади не має перешкод для прийняття колишнього псаломщика Володимира Гаськевича на службу до Волинської єпархії.

24.XI.1934 р.

Член Консисторії,

Священик К. Комар

В кінці 1934 року Володимир Гаськевич почав службу псаломщиком у Волинській єпархії. Напевно, мав складний характер, оскільки за п'ять років змінив 6 парафій: Піддубці Луцького повіту, Запілля і Гуца Любомльського повіту, Зборишів Горохівського повіту, Кімнатка Кременецького повіту і Колоденка Рівненського повіту. «Починаючи з 1908 року, в церкві с. Кімната звершували богослужіння такі священики: о. Биковський, о. Іполит Гаськевич. У ХХ ст. при Кімнатецькій церкві діяв церковний хор. Кращими регентами церковного хору в той час були.... Гаськевич Володимир» [2, с.276].

Коли у вересні 1939 року прийшла Червона армія, то Володимир Гаськевич покинув посаду псаломщика і став працювати учителем, що було тоді звичайним явищем.

На початку серпня 1941 р. В. Гаськевич звернувся до архієпископа Олексія (Громадського) з проханням рукоположити його в священницький сан і делегувати в східні області України для боротьби з безбожжям.

Вже шостого вересня священника Володимира Гаськевича церковна влада відрядила у Бердичівський повіт для організації там церковного життя [1, с. 73].

Однак через тиждень Володимир Гаськевич був призначений на священника церкви села Пляшева Дубенського повіту. У лютому 1942 року його перевели в село Ситне того ж повіту. В 1943 році німці запідозрили його в зв'язках з УПА і одного дня під час служби в церкві забрали і розстріляли прилюдно. Син Володимира Гаськевича Юрій був сотником УПА, загинув 1944 р. у с. Лідихові, Кременецького району.

Друга хвиля масових затримань українців відправлення їх до концтабору була у вересні 1939 року. Серед ув'язнених того періоду було декілька православних та греко-католицьких священників. Але першим з церковнослужителів, які були ув'язнені у таборі, був Володимир Гаськевич, псаломщик з с. Кримне Камінь-Каширського повіту.

Список використаних джерел

1. Борщевич Володимир. Волинський пом'яник. Рівне, 2004. 407 с.
2. Грушицький Федір. Кімната – село на Кременеччині. Релігійне життя // Кременеччина: минуле й сьогодні. Сторінки пам'яті (упорядник Василь Олійник). Кременець: Просвіта, 2018. Т. IV. 436 с.
3. Державний архів Брестської області (далі – ДАБО). Ф. 2059. Оп. 2. Спр. 48.
4. ДАБО. Ф. 1. Оп. 10. Спр. 132.
5. ДАБО. Ф. 98. Оп. 1. Спр. 491.
6. Державний архів Волинської області. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 7.

Дмитренко Алла

ЧЕРЧЕ: СЕЛО, ЦЕРКВА, ЛЮДИ

У липні 2014 року проведена історико-етнографічна експедиція «Камінь-Каширський–2014». Базою третього її етапу (15–19 липня) було село Черче. За цей час відбулись експедиційні виїзди до сіл Бузаки, Мельники, Мостище, Острівок і Підбороччя. Певний обсяг інформації зібраний і про етнокультурні особливості села Черче, яке старожили дотепер називають переважно його більш давньою назвою – Чорче, а мешканців – чорчани, чорчаке, чорчанка. Проте первісною вважають назву Чернче. Заснування села респонденти пов'язують зі сплавом лісу по річці Турії і першим був шинок в урочищі Шинкарка. Пізніше сюди по річці припливли монахи і заснували монастир.

Село Черче не може похвалитися численними дослідженнями з історії та культури. Нарис про село є у праці М. Теодоровича «Волинь в описі міст, містечок і сіл...», написаній в основному на основі «Церковно-приходського літопису с. Чернче», складеного 1895 року священником Петром Левицьким [25].

Найбільш докладним дослідженням з історії села є стаття колишнього вчителя історії місцевої школи, засновника шкільного музею Степана Войчика [2]. Більшу увагу дослідників привертає давня історія церкви і монастиря. Послугуючись переважно матеріалами із книги М. Теодоровича, ці питання піднімають В. Підгайко [18] та Володимир Рожко [20]. Короткий нарис історії села написав В. Денисюк [7].

Відомий дослідник ойконімії Волині Віктор Шульгач подає відомості про те, що письмові фіксації назви села Черче відомі вже з середини XVI ст., зокрема: «из села Чернча» (1537), «с че(р)нча» (1588), *Czorche* (1765) [28, с. 148], однак не називає джерела.

М. Теодорович, покликаючись на «Церковно-приходський літопис с. Чернче», відзначає, що в народі зберігся переказ про те, що село бере початок із келій, заснованих монахами Милецького монастиря, які припливли сюди Турією [25, 308].

Вважається, що Милецький монастир (Старовижівський р-н) вперше згаданий під 1522 роком як родинна обитель князів Сангушків. Перша згадка про монастир як існуючий датується 1532 роком [13; 16; 25, с. 420]. Виходячи з цих даних, найбільш ранньою датою заснування келій біля с. Черче може бути середина XVI ст. Адже для того, щоб відправити монахів у пошуках нових місць для обителі, потрібно було утвердитись самому монастирю. А це зайняло певний час. Поміж тим, джерела свідчать, що Милецький монастир існував раніше. Адже є дані про те, що в 1457 р. князь Сангушко Федкович пішов до родинного монастиря в Мельцях, прийнявши ім'я

Іоаким [12]. Про те, що монастир заснований у XV ст., говорить і В. Денисюк [7, с. 495]. Тому припущення В. Підгайка про те, обитель у с. Черче теж могла бути заснована набагато раніше, ніж у XVI ст. [18], небезпідставне.

Отож, легенда про заснування с. Черче монахами Милецького монастиря, яку переповідають у селі, має всі підстави називатися історичним фактом, на користь якого говорить і те, що Милецький монастир початково був родинною обительлю Сангушків. А в XVI ст. село Черче, як відзначає М. Теодорович, було власністю князів Сангушків-Коширських [25, с. 523]. Є дані, що Коширське (Кошерське) князівство увійшло до маєтностей Сангушків у 1443 р. і тоді ж виокремилася в самостійний уділ [12]. Однак вже у 1538 р. Сангушки іменували себе «Князями Кошерськими з Кошера» [22, с. 481]. За кошти Сангушків Кошерських на початку XVI ст. у ряді сіл, у т. ч. й у Черче, побудована церква [30, с. 9]. В. Підгайко припускає, що члени родини Сангушків-Кошерських щонеділі їздили на службу у черченський храм, а деякі з них були тут поховані [18]. Однак Н. Яковенко стверджує, що родовою усипальницею Сангушків був «отчизний» Милецький монастир. Саме там був похований засновник роду князь Сендушко/Сангушко. Потім родина орієнтувалась на більш престижне поховання в Києво-Печерському монастирі («с предки моїми»). Окремі представники Кошерських поховані у Володимирському Успенському соборі та ін. Але жодної згадки про Черче немає [29, с. 786, 788, 789, 804–805].

Після Сангушків, у XVI–XIX ст., як пише В. Денисюк, селом володіли Ярузельські, Вільга, Старчевський та ін. [7, с. 491]. Такі доволі скупі факти про минуле села пояснюються, звісно ж, відсутністю джерел. Але спробуємо більш докладно проаналізувати ситуацію із коширськими володіннями Сангушків. Насамперед, чи належало село Черче у другій половині XVI ст. Андрію Курбському, як пише С. Войчик [2, с. 13].

Дійсно, після втечі на Волинь (1564 р.) Андрій Курбський отримав від Сигизмунда-Августа місто Ковель і Ковельську волость [3]. Ковель був володінням князя Василя Михайловича Сангушка, а у 40-х рр. XVI ст. відійшов до королеви Бони, яка взамін дала князеві свої землі у Мінському повіті. Крім Ковеля королева придбала сусідні волості з містами Миляновичі і Вижва. Володіння Бони належали їй до її від'їду в Італію у 1556 р. Тоді ж Ковель з волостями відійшов до великокнязівських володінь. А в 1564 р. Сигизмунд-Август дав Ковель в «доживотье» Андрію Курбському [14, с. 246].

Отже, Ковель з волостью були у власності А. Курбського. Однак село Черче було власністю не ковельських, а коширських Сангушків. Щоб переконатися, що Черче не було у власності А. Курбського, з'ясуємо, які села входили до Ковельської волості. Для цього звернемось до праць дослідниці Тетяни Дубляниці, яка докладно вивчала питання соціально-економічного розвитку цієї території у другій половині XVI ст. Авторка, послуговуючись низкою джерел (інвентарями 1566 і 1590 рр., податковими реєстрами 1576 і 1583 рр.), подає перелік усіх 39-ти населених пунктів, що входили до Ковельського староства: міста Ковель, Вижва і Миляновичі, Ковельський ключ – 21 село, Виживський – 9, Миляновецький – 6. Однак село Черче тут не згадується. Хоча серед сіл Виживського ключа назване сусіднє село Хотечів (Хотешів), є тут і село Нойно [10, с. 137–138]. Отже, Черче не входило до Ковельського староства і не згадується у переліку володінь А. Курбського.

Варто уточнити й інформацію С. Войчика, про «місцевого поміщика» Андрія Барановського, спаленого селянами 1588 року у «власному будинку» [2, с. 13]. Дійсно така подія була, але не у с. Черче, а у с. Борки (швидше всього, що це теперішнє село Добре), яке було подароване Андрієм Курбським своєму слугі Андрію Барановському [3]. У праці М. Іванішева «Життя Андрія Михайловича Курбського в Литві і на Волині» є дані про те, що 30 серпня 1588 року борківські селяни «загнававпшеь на своего пана, покойника Андрея Барановского, заперли его в коморе, или в клети, в которой спал он, и сожгли его в прах и прошлую ночь, т. е. с пятницы на субботу, с женою, с детьми и с находившейся при нем челядью, всего восемь человек. И я видел один только дом на том месте, где находились дворовые строения, а клети и другие строения погорели» [6, с. 9; 11, с. 291]. Як бачимо, А. Барановський був спалений не в будинку, який один залишився на обійсті, а саме в «кліті» – невеликій споруді, яка не мала опалення і під житло використовувалась лише влітку, так як там було прохолодніше [6, с. 8–10].

А що ж в цей час було з коширськими володіннями Сангушків? Вони належали їм до XVII ст., після чого коширська гілка Сангушків згасла. Останнім «по мечу» в кошерській лінії роду, як

пише Н. Черкаська, був Адам Олександр Сангушко, син Андрія Михайловича Сангушка. Так як він був бездітним, то свої землі заповів синам сестри Ганни Агдріївни, яка була заміжньою за Єжи Красицьким – хорунжим галицьким і долинським старостою. У 1653 р., після смерті князя Адама Олександра, всі коширські маєтності Сангушків перейшли до Красицьких [23, с. 9].

В описі М. Теодоровича найдавніша згадка про село Черче датується 1721 роком. Покликаючись на документ від 25 серпня 1721 р., М. Теодорович відзначає, що село в той час належало підчасому Добринської землі Йосипу (Юзефу) Єрузельському (Ярузельському) [25, с. 308]. Хто ж такий підчасий? В той час так називали (підчасий або виночерпій) придворну службову особу в Речі Посполитій, Великому князівстві Литовському та ін. Спочатку був помічником і заступником чашника, а пізніше став більш значущим. Його обов'язком було подавати королю напої, попередньо їх спробувавши, і наглядати за напоями за королівським столом [19]. А Добринська земля, згадана в документі, це історична земля з центром у Добжині-над-Віслою, розташована у Центральній Польщі, на східному березі Вісли [9].

Вже біля 1760 року, за даними М. Теодоровича, село мало іншого власника, називаючи Чернігівського воєводу Людвіка Вільг'ю [25, с. 308]. Але джерела свідчать, що Людвіг Вільга народився лише 1750 р., а Чернігівським воєводою був у 1783–1795 рр. [15; 24]. У біографії Людвіка Вільг'ї є відомості про те, що його мама Теофіля Ярузельська – донька Юзефа Ярузельського, що був власником села Черче, і що саме від неї Людвік успадкував маєтності на Волині. Але серед них назване лише село Голоби Ковельського р-ну [5; 15]. Отож, можна поставити під сумнів точність інформації, наданої священником П. Левицьким і використаної М. Теодоровичем про те, в які саме роки с. Черче було у володінні Людвіка Вільг'ї. Хоч у переліку його волинських володінь с. Черче й немає, але М. Теодорович згадує й про те, що фондуш (маєтки) церкві надав саме Людовік Вільг'я [25, с. 312]. Очевидно він був власником села, але пізніше, коли дійсно став Чернігівським воєводою, тобто у 1783–1795 рр. Тим більше, що при описі церковних земель ім'я Людвіка Вільг'ї вперше згадано лише у 1804 р. А в 1809 р. назване ще й ім'я Антонія Вільг'ї [25, с. 312].

Щодо села Черче, то, як зазначає С. Войчик (не покликаючись на джерела), у 1825–1850 рр. село належало надзвичайно жорстокому пану Кренському [2, с. 13].

Наступна дата в біографії с. Черче – 1850 рік, коли воно було власністю Леонтія Старчевського, а потім перейшло до його сина Станіслава [25, с. 308]. С. Войчик подає дані щодо земельних володінь Старчевських у 1858 р. [2, с. 13]. Відшукати більш конкретні відомості про цю родину не вдалося. О. Буравський подає інформацію про те, що С. Старчевський був серед тих, хто у 1912 р. хотів створити Ковельське римо-католицьке благодійне товариство з метою покращання матеріального становища збіднілих римо-католиків [1, с. 102]. Н. Пась повідомляє про те, що на початку 1900-х рр. Красицькі товаришували із Міхаліною Старчевською, яка проживала у маєтку Старчин поблизу села Черче [17]. Про це пам'ятають і мешканці села, відзначаючи, що місцевість Старчин, де жив пан Старчевський, знаходиться в напрямку до Острівка. У Державному архіві Волинської області є документ початку 1930-х рр., який засвідчує особу і юридичну правоздатність земської власниці маєтку с. Черче Михайлини Старчевської та підписано акт передачі права керівництва парцеляцією маєтку Черче п. Яну Маковському [31, с. 108].

Що ж до назви села, то мешканці переконані, що вона пішла від монахів – ченців. Однак, дехто чув оповіді про те, що колись по Турії колись плив чоловік на ймення Черчель і зупинявся біля річки – тому назва села походить саме від нього. В. Шульгач вважає, що в основі найменування села лежить антропонім Чернець [27; 28, с. 148]. Однак, зважаючи на розміщення тут монастирських келій назва пішла все ж не від антропоніму (власної назви людини), а від назви монахів – ченці – чернець – чернецтво. Не можна відкидати й той факт, що село, яке утворилось довкола келій монахів, було монастирським, тобто чернечим. Звідси відбулась трансформація назви від прикметника – чернече [село] – до іменника – ойконіму (назва населених пунктів) Чернече, а далі – Чернче і Черче. Населені пункти з подібними назвами, наприклад, назву Чернче-Городок (Городок Маневицького р-ну) пов'язують із терміном «чернч» («чернь»), одне із значень якого – простий народ, низи суспільства [26]. У нашому випадку таке теж можливо. Адже можна припустити, монахи, дуже духовні люд, могли протиставляти себе навколишньому населенню???

Назва Чернче зберігалася і в міжвоєнний період. Саме такий ойконім зафіксований у списку Хотешівської гміни 1924 р. [4].

В експедиції записана інформація про розвиток села, появу нових будинків і вулиць. Пам'ятають старожили і про назви багатьох урочищ та хуторів: Шинкарка, Підолесся, Загаття, Снятії, Плисцє, Порхавка, Шкаруба, Бубрів, Кіпча, Закобечче, Буршів, Дубрівка, Брухівка, Скотогін, Ямниця, Гаралівка, Гаралівка, Ляхівка та ін. Зібрати інформацію про ці хутори та урочища та їх мешканців, нанести їх на карту – чим не цікаве дослідницьке завдання для учнів місцевої школи. Тут і географія, й історія, і мова...

Інформанти знають і про церкву, що згоріла від блискавки. Розповідали і про дзвони, яких дотепер не знайшли, припускаючи, що вони знайшли пристанище у Бецовому болоті. Інтернет-джерела повідомляють, що про сільську церкву Св. Юрія (Параскеви) відомо дуже мало. Вважається що вона збудована 1769 р. і первісно посвячена на честь святої Параскеви. Однак, як пишуть автори, не вдалося знайти підтвердження, що мова саме про існуючу сьогодні церкву, яка тепер під посвятою святого Юрія (Георгія) [8].

М. Теодорович повідомляє, що церква, яка стояла в селі у 1895 р., коли складався опис приходу, побудована у 1769 р. вже на кошти вже згадуваного нами Людовик Вільгї і прихожан, до того ж на місці старої церкви [17, с. 307, 308]. На цю інформацію покликається і С. Войчик [2, с. 13]. Однак, зважаючи на те, що ми довели непричетність Людовика Вільгї до села Черче, то й вважати його ініціатором будівництва церкви ми не можемо. Хоча відомо, що церква у с. Голоби (що було у власності Вільгї), діюча донині, побудована саме Вільгою у 1795 році [5].

Інформацію про церкву, побудовану 1769 р., а також стару церкву, що існувала до того, про ревізії, які відбувалися у церквах, а також про метричні книги, що були тут у 1795 р., подає нам М. Теодорович [25, с. 308–315].

Автор відзначає, до 1769 р. у селі була церква, яка теж носила ім'я святої великомучениці Параскеви. Її спорудження відносять до початку XVII ст. Найперші свідчення про неї датуються 25 серпня 1721 р. [25, с. 308]. Саме в цей час вона з православ'я перейшла в уніатство, свідченням чого, на думку В. Підгайка, можуть бути записи польською мовою у метричних книгах. З приходом уніатів припинив діяльність і монастир св. вмч. Параскеви [18]. Однак, на думку відомого дослідника волинських церков В. Рожка, монастир у Черче припинив своє існування після Берестейської унії 1596 р. [20].

Ревізія церкви проведена 1721 р. єпископом Холмським і Белзьким та архімандритом Жидичинським. У візії відзначається, що церква була достатньо стара, дерев'яна і дуже проста, а в стінах і дахах «багато зла». Тут перераховане все начиння, що мала на той час церква. Наступна ревізія старої церкви проведена 6 лютого 1725 р. деканом Ратенським Василем Пілецьким, який зі звороту візії 1721 р. дописав начиння, що було подароване церкві в останні роки (дарохранительницю і вазу цинкову, апарат камеловий), що окрім зафіксованого єпископською ревізією. У лютому 1740 року Пілецький знову відвідав церкву у с. Черче і дописав нове начиння [25, с. 308–309].

Ще одна ревізія проведена у січні 1763 р. аудитором, а потім ректором Холмської єпархіальної семінарії Фаустином Каубе. В ревізії, крім церковного начиння, перераховані земельні угіддя і будівлі. Серед них – плебанія з усіма будівлями, током, садом і городом. Названі всі поля, що були у володінні церкви: Старчин, Рудики, Глянище, Висока Гора, Баштики, Середне Дерево, Хлистков та ін. Загалом перераховані угіддя, розміщені у 18-ти місцях із зазначенням власників сусідніх угідь, наприклад: поміщицьке поле, Козмикове, Адамчукове, Видерчукове, Матвійчукове, Дудикове поля та ін. Церквоний ліс був у Дубичах і в Дмитрівці а в Плесі тільки рів. Церквоний сінокіс був у 6-ти місцях: Селище (на 5 косарів), Синятин Груд (на 3 косарі), Дмитрівка і Рудикове (на 6 косарів), Дубичі (на 4 косарі), Вовчинки (на 18 косарів) і біля щитинських полів (на 5 косарів). Всього сінокосу було на 41 косаря [25, с. 309-310]. Відзначимо, що *косар* – давня народна міра обрахування розмірів сінокосів, складалася з площі, яку може викосити один косар за один день. Всі землі були надані церкві власниками села.

Під час візії 1763 р. представників селян (Федора Зелімка, Лева Кононика, Якова Адамюка і Васка Видерчука) та священника зобов'язали докласти всіх зусиль і разом з прихожанами побудувати нову церкву, так як наявна руйнується. Якщо нову церкву не побудують, стару закриють. Крім того, громаду зобов'язували привести у порядок і кладовище [25, с. 310].

Вимога візитаріїв була реалізована і в 1769 р. нова церква у с. Черче була побудована, а в 1772 р. освячена з благословення Холмського єпископа Максиміліана Рила. Церква була дерев'яна, на кам'яному фундаменті з окремою дзвіницею [25, с. 308].

24 січня 1781 р. Фаустин Кабе, на той час вже ректор епархіальної семінарії, за дорученням Холмського єпископа Максиміліана Рила провів ревізію нової церкви. У звіті відзначено, стіни і дах справні, при церкві побудована нова дзвіниця, а кладовище (погост) огорожене. З цього М. Теодорович робить висновок, що швидше всього, у 1769 р. церква не була побудована заново, а лише перебудована. Інакше, як пише дослідник, про неї б сказали так само, як і про дзвіницю, що вона заново побудована. Крім того, візитатор зобов'язував прихожан обновити олтар великий і боковий, обшити церкву дошками і придбати нове облачення [25, с. 311]. Це ще раз підтверджує висновок М. Теодоровича, що у 1769 році церква все-таки була ПЕРЕБУДОВАНА, а не ПОБУДОВАНА!!! Це підтверджує і О. Цинкаловський, відзначаючи, що вона «цікава тим, що десь у 1769 році була перебудована зі старої черченської церкви» [18].

Наступна ревізія церкви – 15 січня 1789 р. проведена куратором Сосновицьким. На той час стіни визнані міцними, а дах знову потребував ремонту. Цікаво, що в той час церква мала не тільки друковане, а й рукописне Євангеліє з 5-ма срібними табличками, але визнавалось вже непридатним для використання в богослужінні. Таким же непридатним визнаний і рукописний «Апостол» [25, с. 311].

Ревізії 1800 і 1802 рр. знову вказали на необхідність ремонту даху церкви. Крім того, відзначили, що на церковному погості вже не здійснюються поховання, а для цього влаштоване нове кладовище, розміщене на відстані 300 кроків від села. В ревізії від 1804 р. даний опис будинку священика: він дерев'яний, відремонтований на кошти священика і мав дві кімнати – одну курну, другу – «білу» [25, с. 311]. Відзначимо, що курна кімната – це та, що топилась «почорному», тобто не мала комина і дим з печі ішов на хату і виходив через невелике волокове вікно. Біла хата мала піч / грубу з комином.

В описі 1804 р. знову названі церковні землі: присадибна ділянка на 1 день оранки; поле – на 55 днів оранки сохою; сінокосу на 50 косарів; рів для ловлі риби на Дубичах. Цікаво, що у власності церкви було 10 бортей з бджолами: на церковному подвір'ї – 3 борті, на Старчині – 2, в Забережжі – 5. В церковній казні («карбоні») на той час було 50 злотих і 5 корців жита, яке зберігалось в коморі, влаштованій у дзвіниці. Гроші і жито вважались власністю церковного братства, обов'язком якого була турбота про облаштування церкви [25, с. 311–312].

Ревізія 1818 р. відзначила, що священик має право вільної рубки лісу і отримував мірку (*борошна чи зерна – не зазначено*). Зазначені кошти, які платили прихожани за виконання треб: за хрестини – 14 грошів, хліб і 4 лікті полотна (приблизно 2 метри); за шлюб – від 8 до 10 злотих; за поховання велике – 2 злотих, за мале – 1 злот [25, с. 312].

Церковні ревізії в той час були досить частими – 1819, 1820, 1823, 1827, 1834, 1835 рр.

Наприкінці 1835 р. церква св. Параскеви була повернута у православ'я. У той час вона мала більше 49 дес. земель: садибної і городньої – 3 дес., орної – 30 дес., сінокосу – 15 дес., так званих «неудобій», тобто чагарників та ін. – 1 дес. 900 саж. Відзначено, що на кладовищі побудована каплиця. Крім того вказано, що священик отримує 300 р., псаломщик – 50 р., просфорник – 24 р. Будинки священика і просфорника в той час були старими, а будинок і господарські будівлі псаломщика – у хорошому стані [25, с. 312–313].

В окремих звітах, підготовлених в результаті ревізій церкви, відзначено і кількість прихожан (приход включав села Черче і Острівок):

– у 1781 р. було 600 прихожан з уточненням «сповідальних душ». Очевидно, мались на увазі тільки ті, що йшли до сповіді, тобто старші 7 років;

– 1800 р. – сповідальних душ було 624, у т. ч. доросли – 256 чоловіків і 262 жінки, дітей – 81 хлопчик і 75 дівчаток;

– 1804 р. – 673 прихожан;

– 1807 р. – 671 прихожанин;

– 1817 р. – 642 прихожанина;

– 1818 р. – 250 чоловіків, 263 жінки; 33 хлопчиків і 38 дівчаток; будинків у приході, що включав села Черче і Острівок, було 114;

– 1896 р. – дворів – $171\frac{3}{4}$, прихожан – 1326 [25, с. 310–313]. О. Цинкаловський, покликаючись на перепис XIX ст. (а він був у 1896 р.), пише, що у Черче було 182 дома і 1087 жителів, а у с. Острівок – 26 домів і 188 жителів [21, с. 190, 523].

М. Теодорович інформує й про те, що у 1835 р. в селі було народне училище Міністерства народної освіти [25, с. 313].

Крім того, М. Теодорович подає окремі відомості із метричних книг, що зберігались в церкві у 1895 р. Наприклад, 12 січня 1728 р. похрещена дитина у Велимчаниці Федори, якій дали ім'я Тетяна. Хресні батьки: Олекса Матвійчик і Оксимія Майстрова. 11 січня 1776 р. похрестили лина Лаврентія Пенькевича Феодосія, 17 лютого 1781 р. – другого сина – Федора, 17 жовтня 1783 р. – третього сина – Андрія. 17 жовтня 1829 року похрещено сина Івана Пенькевича Андрія. Названі й прізвища священників, які в різні роки служили в церкві с. Черче [25, с. 313–315]. Відзначено, що перша перебудова інтер'єру церкви здійснена у 1896 р. за священника Петра Левицького [25, с. 308].

Отож, коли побудована сучасна церква с. Черче – у 1769 році чи значно раніше і просто добудовувалась та перебудовувалась впродовж багатьох років, як свідчать церковні ревізії 1721–1835 рр. О. Цинкаловський, який відвідав с. Черче у 1835 р. і зробив відповідні записи, відзначає, що в селі є дві дерев'яні церкви – стара на могилках і нова. Пише, що в старій церкві на могилках було багато древностей і називає її «справжнім музеєм старого сакрального малярства» [21, с. 523–524]. У статті «Волинські деревляні церкви XVII–XVIII ст.» О. Цинкаловський дав опис старої черченської церкви [див.: 18; 20].

Незрозумілим залишається одне, чому О. Цинкаловський відзначає, що стара церква на могилках. Коли згідно церковних описів, на могилках у 1835 р. була каплиця [25, с. 313]. Церква в селі була старішою. Чому тоді церква на могилках стара? Можливо О. Цинкаловський мав на увазі старе кладовище біля церкви. Знову ж питання, яке потрібно з'ясувати. В. Рожко, говорячи про мандрівку О. Цинкаловського, пише, що вчений оглянув місцеву церкву св. Параскеви і церкву-капличку на місцевому кладовищі. І далі знову про стару церкву на могилках [20].

Стосовно церкви, то у 1930-х рр. вона була відремонтована та оновлена. 1959 р. святиню було закрито, а на початку 1960-х рр. вона згоріла [18]. Думається, долю святині «вирішили» «войовничі атеїсти», які знищили багато церков у т. ч. й церкву у с. Бузаках.

За час експедиції зібрана інформація про окремих мешканців села, серед яких – учасники Другої світової, у т. ч. та. зв. японської, війни; про місцевого поета Івана Дейнеку, якому Ганна Лагода присвятила такі слова:

Там на хуторі далекім
Жив колись Іван Дейнека.
Тепер в селі він проживає
Та все віршики складає.
Коли кращі, коли гірші,
Але пише таки вірші.
Тож бажаємо йому
Здобути славу світову.

Використані джерела

1. Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Житомир, 2004. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/6502/2/buravskiy.pdf> (дата зверн. 30.05.2020).
2. Войчик С. З історії села Черче // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширицини*. Наук. зб. Вип. 37. / Відп. за вип. А. Силюк, Н. Пась. Луцьк, 2010. С. 12–21.
3. Гаврилюк Т. Андрій Курбський на Ковельщині. URL: <https://kovelpost.com/articles/440> (дата зверн. 06.06.2020).
4. Гмина сельская Хотешів URL: <https://www.radzima.net/ru/gmina/chocieszow.html> . (дата зверн. 31.05.2020).
5. Голоби: Історична довідка. URL: <https://golobska-gromada.gov.ua/istorichna-dovidka-15-53-30-01-06-2016/> (дата зверн. 30.05.2020).
6. Данилюк А. Наша хата: Етнографічний нарис про традиційне поліське житло. Луцьк: Надстир'я, 1993. 63 с.: іл.
7. Денисюк В. Т. Черче // *Денисюк В. Т. Літопис Камінь-Каширицини*. Луцьк, 2001. С. 490–497.

8. Дерев'яні церкви Західної України. Черче. URL: <http://decerkva.org.ua/vol/cherche.html> (дата зверн. 30.05.2020).
9. Дóбжинська земля. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/ Дóбжинська земля](https://uk.wikipedia.org/wiki/Дóбжинська_земля) (дата зверн. 30.05.2020).
10. Дубляниця Т. С. Селянство Ковельської волості в другій половині XVI ст. URL: <http://ukr-seliany-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/3430/3646> (дата зверн. 06.06.2020)
11. Іванишев Н. Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. Т. 1. Киев, 1849. 336 с.
12. Князі Сангушки «Rodv. Wyelkiego. Knize. Lithewskie. Olgierdowa». URL: <http://volodymyrmuseum.com/naukovi-statti/57-knyazi-sanhushky-rodv-wyelkiego-knize-lithewski-olgiardowa-vstup-mynuvshyni-dynastii-sanhushkiv-prysviatylo-uvahu-bahato-heraldystiv-istorykiv-suchasnykiv-kotri-neridko-buly-blyzkymy-do-kniazivskoi-familii-sered-nykh-k-nesetskyi-a-bonetskyi-h-k-stadnitsk> (дата зверн. 21.06.2020)
13. Легка Н. Таємниці прадавнього монастиря. URL: <https://www.volynnews.com/news/society/taemnytsi-pradavnoho-volynskoho-monastyria/> (дата зверн. 21.06.2020).
14. Леонтович Ф. И. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. Москва, 1893. 398 с.
15. Людвік Вільга URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/_Людвік_Вільга (дата зверн. 31.05.2020).
16. Миколаївський Милецький чоловічий монастир УПЦ (МП) URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Миколаївський_Милецький_чоловічий_монастир_УПЦ (дата зверн. 30.05.2020).
17. Пась Н. Таємниці графського роду: дещо з життя Красицьких, які мали володіння на Камінь-Каширщині. URL: <https://kamin.rayon.in.ua/topics/1060-taemnytsi-grafskogo-rodu-deshcho-z-zhittia-krasitskih-iaki-mali-volodinnia-na-kamin-kashirshchini> (дата зверн. 30.05.2020).
18. Підгайко В. Давня обитель біля Турії // *Дзвони Волині*. 2001. № 3. С. 4.
19. Підчашій. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Підчашій> (дата зверн. 30.05.2020).
20. Рожко В. Духовні святині // *Полісся*. 2010. 6 лип.
21. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Т. 2. Вінніпег, 1986. 580 с.
22. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Т. 1. Вінніпег, 1984. 560 с.
23. Черкаська Н. Джерела Центрального державного історичного архіву України у місті Києві до історії роду князів Сангушків // *Український археографічний щорічник*. К., 2004. Вип. 8/9. С. 7–21. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-02-3396-5/966-02-3396-5.pdf> (дата зверн. 21.06.2020).
24. Чернігівський воєвода. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/_Чернігівський_воєвода (дата зверн. 30.05.2020).
25. Чернче // Теодорович М. Волинь в описанні городів, местечок і сел... Почаєв, 1903. С. 307–315.
26. Чернь. URL: <http://sum.in.ua/s/chernj> (дата зверн. 29.05.2020).
27. Шульгач В. На топонімічній карті Волині. URL: <http://kulturomy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine45-14.pdf> (дата зверн. 31.05.2020).
28. Шульгач В. Ойконімія Волині: Етимологічний словник. Київ: Кий, 2001. 190 с.
29. Яковенко Н. «Погреб тілу моєму вибираю с предки моєми»: місця поховань волинських князів у XV – середині XVIII століть. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/58441/53-Yakovenko.pdf?sequence=1> (дата зверн. 21.06.2020).
30. Камінь-Каширське Полісся. З історії краю / автор тексту і фото Н. Пась; відп. за вип. Є. Сидорчук. Луцьк: Медіа, 2001. 63 с.
31. Гика В. Камінь-Каширщина у документах Державного архіву Волинської області // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України*. Наук. зб. Вип. 20. Луцьк, 2006. С. 107–123.

Список респондентів

1. Геліч Михайло Тимофійович, 1924 р. н.
2. Корольчук Іван Васильович, 1946 р. н.
3. Корольчук Марія Василівна, 1950 р. н.
4. Лагода Ганна Василівна, 1938 р. н.
5. Масюк Юхимка Йосипівна, 1931 р. н.
6. Хлистік Любов Володимирівна, 1960 р. н.
7. Ярощук Лариса Василівна, 1972 р. н.

СЕРГІЙ ПЕТРОВИЧ ВІТРИК. З НУЙНОМ У СЕРЦІ

На кладовищі с. Нуйно на пагорбі біля церкви Покрови пресвятої Богородиці знаходиться декілька цікавих надгробків. Серед них пам'ятник з габро та лабрадориту на могилі **лауреата** Державної премії України, заслуженого геолога УРСР Сергія Петровича Вітрика (рис. 1) — людини, яка пішла у світи з цього села і знайшла вічний спокій у рідній землі.

Сергій Вітрик народився 2 вересня 1921 р. в родині православного священника у прадідівському будинку, в якому після Другої світової війни містилася сільрада Нуйна. В ті часи с. Нуйно належало до Пінського повіту Поліського воєводства Польщі (03.1921-09.1939), а нині це село Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. України. Батьки — Петро Сергійович Вітрик (1896-1990) та Марія Іванівна Вітрик (Дучинська) (1899-1985) мали ще одну молодшу дитину — дівчинку Тамару (1923-1998).

Дитинство Сергія пройшло у Ковелі в великій сім'ї бабусі Марфи Михайлівни Вітрик (Юзефович) (1878-1959), яка виховала десять своїх дітей. Середню освіту він отримував з 1928 р. у польських навчальних закладах (школа № 4 м. Ковель, 1936-1939 рр. — Кобринська гімназія ім. Марії Родзевич) (рис. 2), продовжив навчання в 1939-1941 рр. вже у радянській школі № 1 м. Острог. В цей же час його батько Петро Вітрик змінив декілька парафій і з 1934 р. розпочав служіння у церкви Різдва Богородиці с. Мала Глуша Камінь-Каширського повіту [1, 303-312],

В роки Другої світової війни Сергій спочатку перебував на окупованій території. В 1941 р. вступив до педагогічного училища в Острозі, яке зимою німці вже закрили, наступного року закінчив двомісячні учительські курси (рис. 3). Повернувшись до батьків в с. Мала Глуша Любешівського р-ну Волинської обл., долучився до партизанського руху, з кінця 1943 р. був бійцем білоруського партизанського загону ім. О. Суворова, однак отримати посвідчення партизана Білорусі не встиг через передчасну смерть. В липні 1944 р. Сергія Вітрика мобілізували до армії, він був відправлений в м. Алма-Ата, де став стрільцем 89 запасного піхотного полку. Вже з вересня того ж року як розвідник 251 окремого винищувального протитанкового дивізіону 128 стрілецької дивізії I Українського фронту брав участь у низці бойових операцій на території Польщі, Німеччини та Чехословаччини, відзначився в боях за пруське місто Глейвіц (сучасне Глівіце, Польща) і отримав медаль «За отвагу» (рис. 4), також у 1945 р. нагороджений медаллю «За победу над Германией в ВОВ». По закінченню війни прослужив ще рік до червня 1946 р. обчислювач 292 гаубичного артилерійського полку в Австрії та Угорщині, а демобілізувався з м. Моздок за віком.

Після служби в армії закінчував навчання в 1946-1947 рр. у школі робочої молоді Ковеля та одночасно працював викладачем у місцевій автошколі.

С. П. Вітрик зробив свідомий вибір майбутньої професії і вступив у 1947 р. на геологорозвідувальний факультет Львівського політехнічного інституту, який закінчив у 1952 р. за спеціальністю геологія і розвідка нафтових та газових родовищ та з кваліфікацією «гірничий інженер-геолог».

Все його подальше життя було пов'язане з геологією нафти та газу: 1952-1958 рр. робота в Долинській конторі буріння Львівського раднаргоспу на Івано-Франківщині, спочатку старшим, а невдовзі головним геологом [3, 112, 115, 117]. В ті часи нафта з Долини мала найнижчу собівартість в республіці, саме тут вперше в СРСР в 1958 р. було застосовано новий метод видобутку нафти — однією свердловиною із двох горизонтів. Цікаво, що в 1956 р. Сергій Вітрик був відповідальним за долинську футбольну команду «Нафтовик», коли вона вперше зіграла на обласній першості хімічної і нафтової промисловості. Певним чином 1957 рік став переламним в житті С. Вітрика — 15.02. він бере шлюб з однокурсницею Ніною Дмитрівною Федотенковою (1927-2002) та стає членом КПРС (рис. 5). На цей, другий крок він довго не міг зважитися, проте в Радянському Союзі «робити кар'єру» без партквитка у кишені було неможливо, тим більше сину служителя культу.

В березні 1958 р. С. П. Вітрик був переведений на посаду головного геолога до Болахівської контори буріння, яка також містилася в Долині, проте вже у червні наступного року він став головним геологом та заступником керівника тресту «Львівнафтогазрозвідка». Слід

сказати, що у Львові склалася надзвичайно плідна співпраця між науковцями Інституту геології корисних копалин (з 1963 р. Інститут геології і геохімії горючих копалин) АН України, Львівського державного університету, Львівського політехнічного інституту і практиками-виробничниками спрямована на пошук нових родовищ нафти та газу в західних областях України. В цей час визначається коло наукових уподобань Сергія Петровича, однак поступово його повністю поглинула виробнича діяльність. Він брав активну участь у відкритті та розвідці великих родовищ нафти і газу в Прикарпатті, зокрема в обґрунтуванні необхідності переорієнтації робіт по бурінню на глибокі горизонти, на яких введено в експлуатацію Орів-Улічницьке нафтове (1962), Стинавське нафтове (1967), Космацьке газоконденсатне (1968), Росільнянське нафтогазоконденсатне (1969) та ряд інших нафтогазових родовищ (рис. 6).

В серпні 1966 р. Сергія Петровича Вітрика призначено заступником начальника – головним геологом Головного управління пошукових і розвідувальних робіт на нафту і газ «Головнафтогазрозвідки» Міністерства геології УРСР у Києві, а в червні 1969 р. він очолив це управління, був членом колегії Міністерства. С. П. Вітрик проявив себе як висококваліфікований геолог та досвідчений організатор геологорозвідувального виробництва, брав безпосередню участь у розробці основних напрямків розшуково-розвідувальних робіт на нафту і газ в Україні та виявленні найперспективніших зон і площ для визначення концентрації на них основного обсягу робіт. За його участю в 1966-1975 рр. на території України відкрито майже 60 нових родовищ нафти і газу.

Під керівництвом Сергія Петровича обґрунтовувалися і здійснювалися пошуки міжкупольних палеозойських структур у південно-східній частині Дніпровсько-Донецької западини, де були відкриті та введені в експлуатацію газоконденсатні родовища – Єфремівське (1967), Хрестищенське (1970), Мелехівське (1973), інші [3, 149].

В роботі був дуже вимогливим і до себе і до оточуючих. За сумлінну працю неодноразово отримував відзнаки та почесні грамоти, нагороджений медаллю «За трудовое отличие» (1959) та орденом Трудового червоного прапора (1966). Указом Президії Верховної Ради УРСР від 1.09.1971 р. «за заслуги в розвитку геології та розвідці надр» присвоєно почесне звання «Заслужений геолог УРСР» (відзнака № 7). Постановою ЦК КП України і Ради міністрів УРСР від 21 грудня 1971 р. за № 565 начальник «Головнафтогазрозвідки» Міністерства геології УРСР Сергій Петрович Вітрик разом з групою колег-геологів **став лауреатом** Державної премії України в галузі науки і техніки за обґрунтування пошуків та відкриття нафтових і газових родовищ на великих глибинах у Дніпровсько-Донецькій западині та Передкарпатському прогині (Диплом № 147).

С. П. Вітрик приділяв багато уваги міжнародній співпраці геологів-нафтовиків, часто бував у службових відрядженнях за кордоном для обміну досвідом і знайомства з результатами геологорозвідувальних робіт, зумів встановити тісні ділові контакти з іноземними колегами-геологами, особливо, з країн-учасниць Карпато-Балканської геологічної асоціації (рис. 7) [4, 143]. Цьому сприяло знання мов, окрім української та російської, досконало знав польську та німецьку. Брав участь у роботі конгресів Карпато-Балканської геологічної асоціації, делегат VIII Світового нафтового конгресу, який проходив у Москві в 1971 р.

Мав низку публікацій в наукових та галузевих виданнях. Входив до редакційної колегії журналу «Нефтяная и газовая промышленность» (зараз журнал «Нафтогазова галузь України»), був відповідальним редактором монографічних видань.

Всі свої сили, знання, енергію та організаційний таланти віддав створенню матеріально-сировинної бази України, підвищенню економічної ефективності пошукових робіт на нафту і газ. Без перебільшення можна сказати, що робота займала більшу частину його життя. У вільний час любив читати, особливо історичну літературу, привчав до цього своїх двох дітей, організовував спільні сімейні походи до театрів, музеїв, на виставки.

Помер майже раптово від серцевого нападу в Києві 17 червня 1975 р., але ще перед смертю говорив, що хоче бути похованим у с. Нуйно біля своєї годувальниці. Прощання з С. П. Вітриком у Києві проходило в Будинку вчених АН України на вул. Володимирській, а сам похорон у с. Нуйно перетворився на багатолюдну ходу. На визнання заслуг відомого геолога-нафтовика держава оплатила всі затрати на встановлення пам'ятника, однак при виготовленні була зроблена помилка у даті смерті: 17.IV замість 17.VI.

В наступному році виповнюється 100 років від дня народження Сергія Петровича Вітрика і це привід згадати про цю непересічну людину.

Список публікацій С. П. Вітрика

Вітрик С. П., Доленко Г. Н., Рипун М. Б. Про зеленуватосірі аргіліти нижньоменілітової світи на площі Долини. Доповіді Академії наук Української РСР. Київ: вид-во АН УРСР, 1958. № 9. С. 995–998.

Вітрик С. П., Доленко Г. Н., Рипун М. Б. Про шешорський горизонт на площі Долини. Доповіді Академії наук Української РСР. Київ: вид-во АН УРСР, 1959. № 1. С. 72–75.

Доленко Г. Н., Вітрик С. П. Условия нефтеносности и направление геологоразведочных работ в Долинском нефтепромысловом районе. Геологическое строение и нефтегазоносность западных и южных областей Украины. Тр. науч.-производ. совещания по проблеме нефтегазоносности Украины. Киев, 1959. С. 123–131

Брод И. О., Вітрик С. П., Гордиевич В. А. и др. Оценка результатов и меры по улучшению поисков и разведки газовых и нефтяных месторождений на территории Украины. *Геология нефти и газа*. Москва: Госполитехиздат, 1962. № 10. С. 1–12.

Вялов О. С., Дабагян Н. В., Вітрик С. П., Шакин В. А. Глибока свердловина "Свалява 1" в Пенінській (Утьосовій) зоні Карпат. Доповіді Академії наук Української РСР. Київ: вид-во АН УРСР, 1963. № 5. С. 631–635.

Ярош Б. И., Ярош Е. Н., Вітрик С. П., Хрипта И. И., Костюк О. И. Особенности геологического строения и нефтегазоносности Кохановско-Свидницкого нефтегазового месторождения. *Нефтегазовая геология и геофизика*. Москва: изд-во ЦНИИТЭнефтегаз, 1964. № 6. С. 3–8.

Вітрик С. П., Утробин В. Н. Типы структур и формы газовых залежей внешней зоны Предкарпатского прогиба. *Советская геология*. Москва: изд-во "Недра", 1964. № 8. С. 136–142.

Вітрик С. П., Палий А. М., Маковский С. А. Новые данные промышленной разведки Ходновичского газового месторождения. *Нефтяная и газовая промышленность*. Киев: изд-во "ИТИ", 1965. № 3. С. 3–5.

Вітрик С. П. Вопросы экономической геологии. Материалы VI съезда Карпато-Балканской геологической ассоциации. (Доклады советских геологов). Киев: "Наукова думка", 1965. С. 75–82.

Утробин В. Н., Вітрик С. П. Основные типы Советского Предкарпатья. Материалы VI съезда Карпато-Балканской геологической ассоциации. (Доклады советских геологов). Киев: "Наукова думка", 1965. С. 454–459

Вітрик С. П., Утробин В. Н., Трушкевич Р. Т. и др. О нефтегазоносности Закарпатья. Проблемы геологии и рудоносности неогена Закарпатья: I науч. сессия Закарп. отделения Львов. геол. об-ва; Берегово, 1966: тез. докл. Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1966. С. 89–95.

Доленко Г. Н., Ярош Б. И., Вітрик С. П. Перспективы развития газовой промышленности западных областей УССР. *Газовое дело*. Москва: изд-во ВНИИОЭНГ, 1967. № 3. С. 3–8.

Бобошко А. В., Вітрик С. П., Глушко В. В. и др. Развитие геологоразведочных работ на нефть и газ в Украинской ССР за пятьдесят лет и ближайшие задачи. *Нефтяная и газовая промышленность*. Киев: изд-во "Техніка", 1967. № 5. С. 3–7.

Вітрик С. П., Вуль М. А., Клиточенко И. Ф., Кордияк Ю. Е. К вопросу о тектоническом районировании внутренней зоны Предкарпатского прогиба. *Геология нефти и газа*. Москва: изд-во "Недра", 1967. № 12. С. 41–44.

Вітрик С. П., Попов В. С. Вопросы геологии горючих ископаемых. Материалы VII съезда Карпато-Балканской геологической ассоциации. (Доклады советских геологов). Киев: "Наукова думка", 1967. С. 70–79.

Вітрик С. П., Демьянчук В. Г., Клиточенко И. Ф. Основные итоги геологоразведочных работ на нефть и газ по УССР и перспективы их развития за 1967 г. и задачи на 1968 г. *Геология нефти и газа*. Москва: изд-во "Недра", 1968. № 6. С. 1–6.

Утробин В. Н., Вітрик С. П. Роль глубинных разломов в формировании Предкарпатского краевого прогиба. *Геологический журнал*. Киев: "Наукова думка", 1968. № 6. С. 40–46

Вітрик С. П., Вуль М. А., Орлов А. А., Юшкевич В. И. К вопросу о происхождении слободских конгломератов. *Геология и геохимия горючих ископаемых*. Киев: "Наукова думка", 1968. Выпуск 14. 112 с.

Вітрик С. П., Демьянчук В. Г., Шпак П. Ф. Перспективы наращивания запасов газа и нефти в Днепровско-Донецкой нефтегазоносной области. *Нефтяная и газовая промышленность*. Киев: изд-во "Техніка", 1969. № 4. С. 1–4.

Витрик С. П., Демьянчук В. Г., Шпак П. Ф. Перспективы открытия газовых и нефтяных месторождений в Восточно-Украинской нефтегазоносной области. *Газовая промышленность*. Москва: изд-во “Недра”, 1969. № 5. С. 8–11.

Витрик С. П., Демьянчук В. Г., Клиточенко И. Ф. Геологическое обоснование направления поисково-разведочных работ на нефть и газ в Украинской ССР на 1969-1970 гг. *Геология нефти и газа*. Москва: изд-во “Недра”, 1969. № 5. С. 7–14.

Шпак П. Ф., Витрик С. П., Глушко В. В. и др. Итоги региональных геолого-геофизических работ на нефть и газ на территории Украинской ССР и направление этих работ на 1971-1975 гг. *Геология нефти и газа*. Москва: изд-во “Недра”, 1970. № 1. С. 1–7.

Витрик С. П., Демьянчук В. Г., Клиточенко И. Ф. Основные результаты геологоразведочных работ на нефть и газ по УССР и перспективы их развития на 1970 г. *Геология нефти и газа*. Москва: изд-во “Недра”, 1970. № 1. С. 7–13.

Витрик С. П., Клиточенко И. Ф. Геологоразведчики Украины навстречу Ленинскому юбилею. *Нефтяная и газовая промышленность*. Киев: изд-во “Техніка”, 1970. № 2. С. 5–8.

Бланк М. И., Витрик С. П., Волошина З. Г. и др. Новые данные о нефтегазоносности девонских отложений Днепровско-Донецкой впадины. *Нефтяная и газовая промышленность*. Киев: изд-во “Техніка”, 1970. № 5. С. 1–5.

Шпак П. Ф., Витрик С. П., Глушко В. В. и др. Перспективы открытия крупных месторождений газа и нефти в акватории Азовского моря. *Советская геология*. Москва: изд-во “Недра”, 1971. № 9. С. 15–29.

Витенко В. А., Витрик С. П., Демьянчук В. Г. и др. Нефтегазоносность. Формирование и размещение залежей нефти и газа Днепровско-Донецкой впадины. Киев: Техника, 1971. С. 31-41.

28. Витрик С. П., Палий А. М. Новые данные о нефтегазоносности территории Украинской ССР по результатам геологоразведочных работ за 1971 г. и задачи на 1972 г. *Нефтяная и газовая промышленность*. Киев: изд-во “Техніка”, 1972. № 2. С. 1–4.

29. Витрик С. П., Палий А. М., Демьянчук В. Г. Основные задачи геологоразведочных работ на нефть и газ по Министерству геологии УССР в завершающем году девятой пятилетки. *Нефтяная и газовая промышленность*. Киев: изд-во “Техніка”, 1975. № 1. С. 5–8.

Витрик С. П., Демьянчук В. Г., Палий А. М. Развитие геологоразведочных работ на нефть и газ в Украинской ССР за послевоенный период. *Нефтяная и газовая промышленность*. Киев: изд-во “Техніка”, 1975. № 2. С. 1–3.

Рис. 1. Пам'ятник на могилі Сергія Петровича Вітрика

Рис. 2. Сергій у шкільні роки. Фото 1934 р.

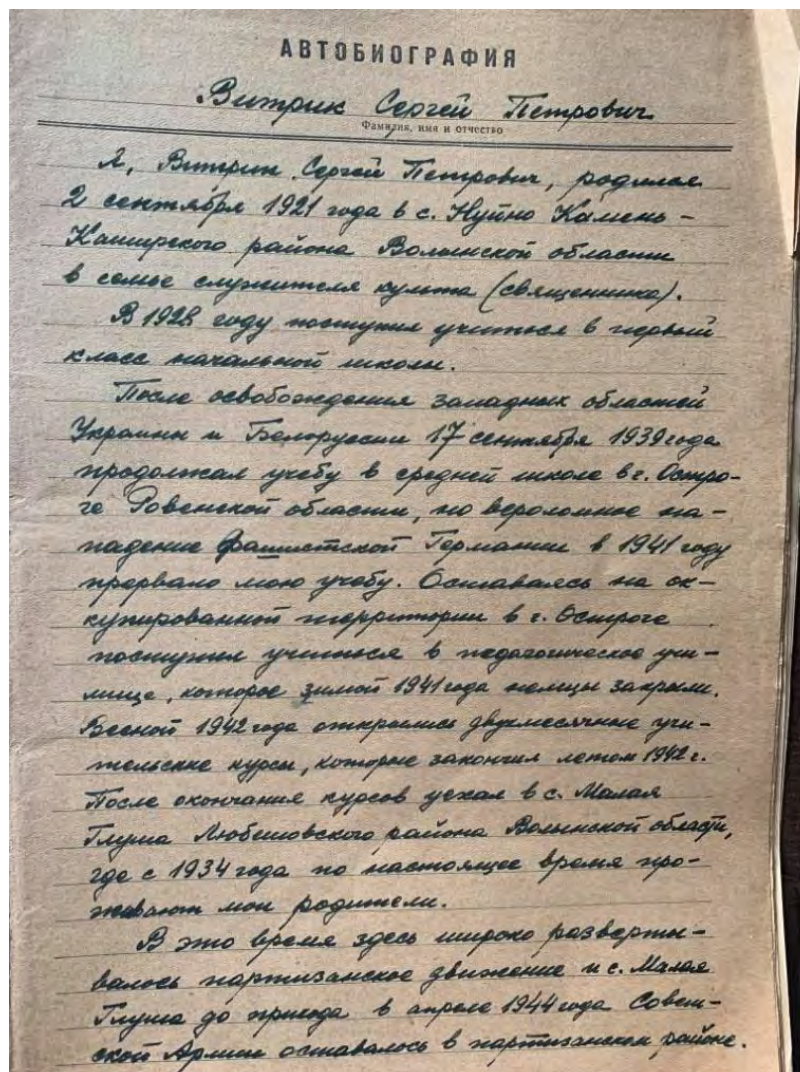

Рис. 3. Сторінка з автобіографії. 1966 р.

Рис. 4. Війна скінчилась. Фото 1945 р.

Рис. 5. Перше сімейне фото. 1957 р.

Рис. 6. Біля свердловини Вільхівка-5. Січень 1968 р.

Рис. 7. Інтерв'ю С. П. Вітрика польським журналістам. Середина 1960-х рр.

Література та джерела

1. Вітрик І. Мала Глуша. Сторінки родинної історії священика Петра Вітрика. «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любешівщина в історії України і Волині». Науковий збірник. Випуск 68. Луцьк – Любешів, 2020.
2. Пам'яті Сергія Петровича Вітрика. *Геологічний журнал*. Київ: "Наукова думка", 1968. № 6.
3. Полянкер Г. Жемчужина Карпат. *Советская Украина*. Київ: Держ. вид-во художньої літератури, 1957. № 9.
4. Wspomnienia pośmiertne. *Nafta*. Kraków-Katowice: wyd-wo "Śląsk", 1976. № 4.

ПРЕСЛАВНИЙ ГОМІН ПОЛІСЬКОЇ ЗЕМЛІ, ВТІЛЕНИЙ У ГОЛОСІ НОВОЇ МАВКИ

Мавка або навка (нявка) – це персонаж української народної міфології, лісова русалка. Уявлення про мавок побутують у Карпатах, на Поділлі й Волині. Вперше цей образ був переосмислений у гуманістичному ключі нашою славетною землячкою – геніальною Лесею Українкою, яка його значно олюднила, надавши своїй героїні рис майже реальної вродливої дівчини, – такого собі “дитяти природи”, – яка зросла серед лісів, і все навколо для неї живе, дихає, розмовляє. Образ Мавки у Поетеси – це втілення краси і вірності, любові до Прекрасного на протигагу бездушному практицизму селян.

Проживаючи серед розкішної поліської природи в Колодажному, юна Леся часто милувалася її красою, й це замилювання виливалося згодом у вірші:

*Вийду в садочок та погуляю,
При місяченьку та й заспіваю.
Як же тут гарно, як же тут тихо,
В таку годину забудеш лихо!*

Пізніше, за два роки до скону, розлучена тяжкою хворобою з рідним краєм, у далекому Кутаїсі Лариса Петрівна Косач-Квітка втілить свої дитячі спомини і мрії у свій драматургічний шедевр – феєрію “Лісова пісня”, вивівши чарівний образ Мавки та юнака з красивим поліським іменням Лукаш.

Друге народження цього неповторного образу відбулося вже у 70-ті роки ХХ століття завдяки відомому й надзвичайно талановитому волинському поету Олександрові Богачуку (нині, на жаль, покійному). Захопившись темою “Лісової пісні”, він зумів дати знаковому образу Мавки безмежні творчі крила для злету в широкий простір. Лесина, а тепер уже й Богачукова героїня у славнозвісному “Монологі Мавки” заявляє:

*Я — Мавка.
Я донька волинського краю.
Я казка поліська, що довго блукала...
Мене чарівниця покликкала з гаю,
І вийшла я з казки і піснею стала.*

Коли я вперше прочитав ці рядки, питання – писати на них музику чи ні, годі було ставити: мелодія вже звучала в мені. Хтось може назвати це містиккою, але пісня “Я – Мавка” ніби матеріалізувала цей легендарний образ уже в наші дні в особі співачки, яку зростив і виплекав теж Поліський край (Маневиччина) – Ірини Котлицької-Марчук.

Закохана у красу рідної природи, душа Ірини постійно, з юних літ, співала, тож природним був її потяг до здобуття музичної освіти. Сама співачка згадувала в одному зі своїх давніх інтерв’ю: “Ще другокласницею я зі своєю подружкою пішла в музичну школу і без відома батьків записалася у клас скрипки. Але в той час батьки з певних причин не змогли написати заяву. Я поплакала і змирилася. У шостому класі я захотіла грати на фортепіано. Після прослуховування голосу Микола Адамович Богайчук порадив іти мені в бандуристки”.

Багатьом телеглядачам запам’яталися зустрічі зі співачкою на 12-му телеканалі. Під час однієї з таких зустрічей Ірина, ніби повертаючись думкою в ті ранні літа, мовила знакові для кожного справжнього митця слова: “Не я обрала бандуру, а бандура обрала мене”, – чим підтвердила, що реальне покликання, як і натхнення, не визначається лише людським волюнтаристським “хочу і буду”, а надходить від Всевишнього, Який завжди посилає обдарованій дитині досвідчених і уважних земних наставників, котрі можуть багато підказати, багато чому навчити й вивести на шлях майбутніх творчих звершень. Такими в Маневицькій музичній школі були, зокрема, її директор Микола Адамович Богайчук та викладачка бандури Ліна Григорівна Марич.

Час поступово удосконалював і розвивав музичні обдарування майбутньої артистки. Ірина успішно закінчила музичну школу в Маневичах по класу бандури, а згодом – на відмінно! – Луцьке музичне училище (де нею опікувалися талановиті викладачки Ірина Володимирівна Любашевська та Лідія Сигізмундівна Скрижевська), а відтак із великим успіхом завершила свою вже вищу освіту в Національній музичній академії України імені Петра Чайковського під дбайливим керівництвом Галини Євгенівни Савчук та Володимира Андрійовича Миркотана – теж, без перебільшення, педагогів від Бога. Досконало оволодівши фахом гри на, не побоюся

сказати, священному для українців інструменті, Ірина Котлицька одночасно оволоділа й іншим фахом – професійним академічним стилем співу. Вже під час навчання у Київській консерваторії Ірина Котлицька здобула популярність і визнання, беручи постійну участь у різноманітних вокальних конкурсах, де переважно займала чільні місця, про що свідчать численні дипломи, грамоти, подяки тощо. Свою педагогічну працю Ірина Котлицька розпочала, якщо я не помиляюся, десь у 2011 році в Луцькій музичній школі №1 імені Фридерика Шопена на посаді завідувачки диригентсько-хорового та вокального відділення. А вже 2013 року Ірина вперше виконала пісню нової Мавки на творчому вечорі, присвяченому ювілею Олександра Богачука. Сказати, що враження від виконання пісні “Я – Мавка” серед слухачів програми було неповторним – не сказати майже нічого: багато хто говорив, що це був найпривабливіший номер концерту. Упродовж 2013–2016 років Ірина Котлицька ретельно вивчала різноманітні за жанром і складністю твори – готувалася до початку свого активного сце-нічного життя. Ніколи не забуду її творчого вечора у Волинському академічному обласному театрі ляльок, який відбувся 15 травня 2016 року й був присвячений 30-річчю Ірини Котлицької. Згодьмося, що далеко не кожній співачці під силу організувати і провести повноцінний власний творчий вечір, по суті, на початку артистичної діяльності, Той концерт, який складався з творів саме академічного стилю виконання (а це були композиції Джуліо Каччіні, Ендрю Ллойда Веббера, Джакомо Пуччіні, Сен-Пре, Теодоро Коттрау, Анатолія Кос-Анатольського, Марка Кропивницького (знаменитий “Соловейко”, що став по суті, називним для Ірини – поряд із “Мавкою”), а також українських народних пісень, і двох моїх творів – “Я – Мавка” та “Давня весна”, – справив відмінне враження на слухачів. Надзвичайно зворушений почутим, я узяв тоді слово і виголосив, як каже мій молодший друг Ігор Ольшевський (Берестюк), “невеликий есей”. Тези з нього хотів би навести з максимальною детальністю:

1. Ірина Котлицька – нова сторінка у вокальному мистецтві Волині.
2. Висока культура виконання творів, чиста інтонація, чудова дикція.
3. Легка технічна подача звуку, плинність, плавність, вільний політ мелодій, як помах крил у зрілого птаха. Зовнішній спокій і внутрішня виразність змісту твору, зокрема, як уже мовилося, за допомогою дуже чіткої дикції.
4. Завжди правильна подача змісту, характеру і настрою твору.
5. Співачка відмінно поводить з технікою виконання твору.
6. Ірина Котлицька дуже пристойно й переконливо демонструє колоратурний спів. Він завжди звучить дуже вільно, легко, чисто і ефектно.
7. Лірика у артистки завжди приваблює своєю плавністю, логікою, теплом і душевною насиченістю.
8. За короткий відтинок часу Ірина встигла досягти вагомих результатів у виконавській царині. Результати цікаві, переконливі та об’ємні.
9. Вдячний Ірині Котлицькій за те, що вона до своїх програм залучає й мої пісні, які успішно звучать у виконанні співачки. Це “Я – Мавка” (на слова Олександра Богачука) й романс “Давня весна” на вірші Лесі Українки. Я вважаю, що твори, пов’язані зі славетною українською Поетесою, істотно сприяють авторитету й успіху артистки. Тож варто й надалі поповнювати тематику.
10. Мої, так би мовити, “мрійливі” побажання – щоб серйозна, тривала праця над собою, залюбленість у творчий процес дали в підсумку вагомі результати. Саме так працювала знана в усьому мистецькому світі велика українська співачка, неперевершена Соломія Крушельницька, тож чому б і молодій волинській співачці не досягти таких висот у своїй мистецькій кар’єрі? Вслухаймося бодай на мить у звучання цих двох прізвищ: Крушельницька – Котлицька... Потрібний для цього талант є, і неабиякий. Потрібна високопрофесійна школа співу та безнастанна, нескінченна праця. Такі от мої думки й найкращі побажання нашій славній, милій і чарівній Ірині Котлицькій”.

Може, це прозвучить не надто скромно, але багато зі сказаних побажань виявилися, по суті, пророчими, позаяк вони справдилися якнайповнішим чином. Ірина Котлицька – лауреатка багатьох всеукраїнських та міжнародних вокальних конкурсів, її іскрометному таланту аплодують слухачі не лише Лесиною краю, не лише України, а й Білорусі, Данії, Польщі, Литви, Лівії, Німеччини, інших країн. Свідченням цього є й численні концертні виступи на рідній Волині, зокрема в рідній школі (наприклад, на 80-річному ювілеї “Шопенівки”, як я – теж із Ігоревої першоподачі, – давно вже любовно називаю цей чудовий навчальний заклад), на

моїх авторських концертах у Волинському академічному обласному українському музично-драматичному театрі імені Т. Г. Шевченка, в Луцькому педагогічному коледжі, на обласному радіо, на різноманітних мистецьких зустрічах. Ірині, до речі, кілька разів випадала нагода виступати перед туристами, які приїхали до Луцька з Японії, – про що співачка згадує надзвичайно тепло, – особливо той момент, коли глядачі підходили до артистки дуже близько, не лише, щоб зазнiмкувати її, не тільки, щоб зблизька розглянути дивовижний, загадковий для Далекого Сходу інструмент, а й для тіснішого емоційного та енергетичного контакту з Її Величністю Музикою. Спілкувалися, – як написала тоді співачка на своїй сторінці в соціальній мережі “Facebook”, – мовою музики, яка “не потребує перекладу, її розуміють на інтуїтивному рівні...”. За словами Ірини, особливо гарно бандура звучить у костелах – за тамтешньої акустики, мікрофони, по суті, не потрібні. “Враження було таке, – згадувала співачка, – ніби я під час виконання підіймалася разом зі своїм інструментом на небо...” Надзвичайно успішним був виступ Ірини Котлицької на вечорі, приуроченому до дня народження визначного українського письменника, журналіста, громадського діяча (й мого співавтора) – покійного нині Івана Корсака. Тоді співачка з великим почуттям і силою таланту вперше виконала мою нову пісню “Літа” на вірші Івана Феодосійовича. Виступи співачки завжди приносять радість і їй, і численним слухачам, а незмінний успіх щоразу надихає на подальшу творчу працю, на безнастанну роботу над собою, над репертуаром на подальше відшліфовування власної виконавської майстерності, аби вона засяяла ще яскравішими гранями – адже для Прекрасного меж немає...

Окремо варто відзначити неабиякий художньо-естетичний смак артистки. Її вміння вмiло, витончено, з розумінням мистецьких надзавдань добирати одяг для виступу на сцені чи відеокліпу. Ірина прагне, щоб убрання й за кольором і за формою відповідали змісту і настрою пропонуваного глядачеві-слухачеві пісень. Виконання класики в короткій спідничці чи джинсовому костюмі – активно не її стиль. І це чудово, бо є що протиставити нав’язливому несмаку, який нині нахабно намагається проштовхнутися в мистецьку царину.

І, звичайно, найголовнішим цьогорічним успіхом для Ірини Котлицької стали зустрічі з нею в рубриках 12-го телеканалу “Вікенд на 12 каналі” (з телепрем’єрою відеокліпу “Я – Мавка”) та “Арті-вітальня”, де, окрім щойно згаданого твору, співачка виконала романс Марка Кропивницького “Соловейко”. Ці зустрічі яскраво засвідчили явище, яке я охарактеризував в одній із попередніх статей про Ірину Котлицьку, давши матеріалові наголовок “Талант, помножений на вроду”.

Відеокліп “Я – Мавка” (вперше презентований 6 вересня у Волинському академічному обласному театрі ляльок у рамках фестивалю “Лісова пісня”), який на правду є зразком найвищих досягнень молоді співачки, свiдчить не просто про ретельне, а про воістину ювелірне опрацювання художнього образу пісні: твір звучить щиро, чисто, з тонким динамічним трактуванням, м’яко, емоційно насичено та досконало розкриваючи художній зміст. Спi-вачка вкладає у виконання пісні всі свої глибокі знання, одразу видно доречність і кмітливість у подачі кожної фрази та поетичного образу в цілому.

Особливо майстерно, щиро й душевно Ірина Котлицька вимальовує мелодику пісні, широту розспівування всієї лінії, переконливо будує фрази, артистично наповнює виконання своєю мiмічною грою, характером, найкра-щою інтонацією, тобто ідеальною чистотою співу, що найяскравіше проявляє Ірина у колоратурних співах різних творів. Зразком такого “колоратурного тріумфу” є вже згаданий “Соловейко” М. Кропивницького, де артистка завжди демонструє воістину необмежені можливості свого колоратурного сопрано. Ірина майже ідеально відтворює живий спів соловейка на високих звуках стакато в дуже точній подачі кожної ноти пісні, з блискучою чисто-тою та характером виконання.

Гомін поліської землі, отже, нині втілений у надталановитому співі нової Мавки, появу якої ніби передбачили ми з Олександром Богачуком і – вдамся все-таки на мить до містики, – певен, її передбачала, пишучи в далекій Грузії свою безсмертну “Лісову пісню”, й Леся Українка, яка вклала у уста своєї Мавки такі урочі слова:

Ні! я жива! Я буду вічно жити!

Я в серці маю те, що не вмирає.

І зараз можемо передбачити, що нова волинська Мавка має всі шанси стати Мавкою, всеукраїнською Мавкою, а може, з часом, і світовою. Адже як мовиться у відомому крилатому вислові, який кому тільки не приписувався: “Кепський той солдат, який не мріє стати генералом”.

Інший доречний тут крилатий вислів – “Краще раз побачити, аніж сто разів почути”. Він стає ще цікавішим і ціннішим, коли й бачиш, і чуєш те, що для тебе стає повчальною традицією впродовж багатьох років. Це справжні живі сторінки нашої життєвої вищої науки. Бо можливість бачити й чути різноманітні виступи, різних виконавців та ще й різного фахового рівня справді наповнює мистецький рівень кожного учасника конкурсу, особливо якщо він дуже спостережливий і здатний сприймати те, що стане йому згодом у пригоді на предмет удосконалення його виконавської майстерності. Можна навести чимало переконливих аргументів в тім, що Ірина Котлицька завжди збагачує свою методику співу, манеру та артистизм у своїх виступах. Але найкращими аргументами все таки є заслужені нагороди за чільні місця у музичних конкурсах, оплески і море квітів від урядових шанувальників, численні відгуки в пресі та соціальних мережах. В останньому випадку дуже симптоматичною є реакція на виступи співачки у програмах 12-го телеканалу, зокрема на відеокліп “Я – Мавка”. Кількість підписів-“уподобайок” (чи, по-модному, “лайків”) та коментарів до матеріалу з боку користувачів фейсбуку просто астрономічна.

Навіть якби просто перераховувати тих, хто взяв участь у обговоренні кліпу або лишень поставив отой “лайк”, це зайняло б щонайменше десятки сторінок – тому обмежуся найхарактернішими:

“Красунька наша” (*Люся Супрунюк*)¹.

“Прекрасне поєднання голосу і професіоналізму...” (*Olga Ivashchuk*).

“Молодчинка!” (*Таня Токар*).

“Ви супер! Ваш голосочок просто зачаровує і створює із першої нотки мурашки...” (*Галина Дмитрук*).

“Наша славна співачка Ірина Котлицька продемонструвала свої найкращі обдарування у кліпі з піснею “Я – Мавка” (з моєю музикою) та виконанні романсу “Соловейко” (муз. і сл. М. Кропивницького). Талант Ірини справив найсильніше враження глибоким, професійним трактуванням художнього змісту, красою неповторного голосу та ювелірною чистотою і гнучкою динамікою інтерпретації цих творів. Я завжди хочу бачити такі успішні виступи Ірини і в майбутньому, бо справжній крок до когорти славетних співаків України. Хай тобі, Ірино, завжди щастить, бо ти маєш усі належні обдарування для цього. Я щасливий, що побачив і почув такий високомистецький твій спів!” (*Мирослав Стефанішин*).

“Ти просто супер!!! Цікаво слухати, приємно дивитися... а від “Соловей-ка” – як завжди мурашки! Творчих успіхів!!!” (*Сніжана Рак*).

“Бравіссімо, Ірино Анатоліївно!!!!” (*Наталія Кондратюк*).

“Дуже-дуже гарно, нема слів!!!!” (*Оля Оля*).

“Молодець! Просто супер! Іриночко, дякую за таку чудову нагоду ще раз переконатися, що Волинь – найкраща! Удачі тобі, успіхів, творчих злетів і затишку у сімейному житті! (*Tatyana Kovalchuk*).

“Ірочка, молодець! Вражаюче!” (*Оксана Зинич*).

“Дуже гарно!!!” (*Natalia Vorobey*).

“Дуже круто!!! Мы пишаємось тобою!!!” (*Ірина Кравчук*).

“Ірочка, вітаю! Пишаємось тобою!!!” (*Tetiana Titiaieva*).

“ВІТАЮ!!! ПОДАЛЬШИХ УСПІХІВ!!!” (*Irina Tsygankova*).

“Дуже гарна, неповторна пісня про Волинь, а виконана Іриною – просто супер! Заслухалася... Щиро зичу тобі ще багато таких творів, Ірино!!!” (*Веремчук Людмила*).

“Ірусю... у захваті...” (*Наталія Гончарук*).

“Ірусю, круто. Молодець” (*Ольга Дарчук-Капустенко*).

“Прекрасно, чарівно, фантастично!!! Браво, Ірусю!!! Пишаюсь Тобою!!!” (*Галина Савчук*).

“Вітаємо з прем'єрою нашу Мавку Волинського краю!!!” (*Олена Собець*).

“ВІТАЮ ВАС, ІРИНО, І ДЯКУЮ! Заворожує все: слова, музика, Ваш голос, відео... Подальших творчих успіхів!” (*Галина Халик*).

“Пісня прекрасна і виконання – СУПЕР” (*Людя Троцька-Козій*).

“Ви молодець!!!! Вітаю” (*Ксеня Дранчак*).

---

¹ “Ніки” користувачів подаються згідно з їх написанням у соцмережі “Face-book”. З метою полегшення сприйняття прочитаного знято також смайлики й залишено (як виняток) деякі кальки.

“Дуже красиво. Вітаю” (Аліна Вихованець).

“Вражаючий тембр голосу, відмінна дикція та неземна краса. Хай щастить!” (Ярослав Найда).

“Справжня Мавка, яка зачаровує! Гарно! Талановито! Дякуємо Мирославу Степановичу за прекрасну пісню! (Galina Vasina).

“Ірино, я, як завжди, у захваті!. Ірино, надзвичайно, неймовірно, неперевершено! Наша Волинь може пишатись на всю країну і поза мажами, своєю талановитою артисткою. Дай Боже любові і ласки у подальших творчій роботі й у житті! Дякую, що ми знайомі особисто!” (Надежда Шкуропацька).

“Шикарний, неперевершений кліп!!! Вітаю з прем'єрою!” (Данута Король).

“Ірочко, вітаю тебе і Мирослава Степановича з плідною, успішною робо-тою! Подальших творчих здобутків” (Vika Chaika).

“Вітаю з прем'єрою! Неперевершена!!!” (Natalia Gryniuk).

“Ти чарівна” (Ольга Міцевська Федік).

“Красуня, розумниця, талантище!!! Дуже рада за тебе. Горджуся, що маю таку подругу” (знову Сніжана Рак).

“Хочеться ще і ще бачити і слухати тебе, сонечко” (Наталія Єрофеева).

“Неймовірно красиво та чуттєво!!! Дякую, що прославляєш Поліський, Волинський, Лесин наш край!!!” (Іра Ромаш-Сидорук)

“Професійно і божественно...” (Оксана Зінчук).

А додаймо сюди ще й численні одно-двослівні коментарі на кшталт “Браво!”, “Супер”, “Просто супер”, “Неймовірно”, “У захваті” чи графічні зображення, які тією чи іншою мірою дають високу оцінку співочій кар'єрі Ірини Котлицької! Все це дає підстави говорити не просто про успіх, а про справжній тріумф співачки.

Кліп “Я – Мавка” – це є неповторна квітка рідної Волині. Так у нашому краї ще ніхто не співав!!! Недарма згаданий кліп був відзначений премією Департаменту культури міста Луцька! І це ще далеко не все – адже цьогорічні здобутки Ірини не обмежуються згаданим вище кліпом: у доробку артистки – аудіодиск (або міні-альбом, як ще кажуть) із п'ятьма моїми піснями на вірші Лесі Українки (“Давня весна” і “Горить моє серце”) та Олександра Богачука (“Я – Мавка”, “Пісня про Луцьк”, “Заспівай мені, мамо”). Окрім того, йде робота над записом 15 пісень для школярів². З'явився друком також буклет “Ірина Котлицька”. А ось – один із нових постів на фейсбучній сторінці співачки та педагогині: “14 грудня разом з творчою командою учнів мого класу Луцької музичної школи №1 імені Ф. Шопена, у складі 9 солістів, відвідали всеукраїнський конкурс «Майбутні покоління»... Приємно, коли дітки стараються та ідуть до хороших результатів, приємно, що зерна музики проростають у твоїх учнях... вітаю усіх моїх зірочок: Даринка Конох, Катерина Гнатюк, Самойліч Катерина, Артюшенко Максим, Цьось Анна отримали 3 місця, Марічка Кулик та Анастасія Гелета мають 2 місця, Дмитрук Анна та Корецька Христинка посіли 1 місця! Плідний ужинок нагород!!! Дякую за творчу підтримку нашому концертмейстеру Оксані Агеєнко! Дякую батькам учнів за довіру та розуміння! Всім щиро дякую та радію вашому творчому розквіту! Україна може пишатися та бути спокійною, адже у неї є підрастаюче гідне молоде покоління, яке щоденною своєю працею, маленькими кроками піднімаються до висот!”

До нових мистецьких висот крокувати й Ірині Котлицькій. Я завжди радію її успіхам, які підтверджують: праця моя – не даремна. За всі роки нашої творчої дружби і співпраці я всіляко сприяв і сприяю розвитку особливого таланту Ірини. Тепер усе попереду. Треба негайно готувати нові кліпи, всіляко і всюди йти в люди. Тоді здійсняться всі мрії нашої Мавки.

Я не поет, а композитор і музикознавець, але завершити свої роздуми про Ірину Котлицьку-Марчук хотів би власними віршованими рядками, використавши давнє, вжите ще Іваном Франком, слово “огень” (“вогонь”):

Яка краса в Котлицької Ірини!

В її очах завжди горить огень.

Душа її усіх нас надихає,

Коли співає Зірочка пісень.

Хай славиться ім'я нової Мавки – Ірини Котлицької, – на всі часи!!! Великого щастя її сімейній долі та майбутнім нащадкам!

² На час написання статті.

РОЗДІЛ V. СУЧАСНА КАМІНЬ-КАШИРЩИНА

Малиновський Валентин

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ УТВОРЕННЯ КАМІНЬ-КАШИРСЬКОГО РАЙОНУ

Реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади та пов'язані з ним суттєві функціональні зміни на субрегіональному рівні адміністративно-територіального устрою (далі – АТУ) окреслили принципово нову роль району. Території районів, сформованих у радянський період, не відповідають реаліям сьогодення, а тому вже давно потребували суттєвої корекції. Паралельно має бути врегульоване питання місії та функціоналу органів публічної влади субрегіонального рівня. Вирішення окреслених принципових питань стало предметом реформи децентралізації влади, другим етапом якої стало утворення нових укрупнених районів.

Теоретичні підходи до формування нового субрегіонального рівня АТУ були закладені задовго до початку реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади 2014 року. У 2008-2009 роках була проведена ґрунтовна підготовка до впровадження територіальної реформи в Україні. Тодішнє Міністерство регіонального розвитку, будівництва та ЖКГ України (далі – Мінрегіонбуд) під керівництвом Міністра В. Куйбіди підготував проекти АТУ субрегіонального рівня кожного регіону України. У Волинській області пропонувалося сформувати чотири райони: Володимир-Волинський, Ковельський, Камінь-Каширський, Луцький (див. рис. 1)².

Професором В. Малиновським у 2010 р. була запропонована модель субрегіонального рівня (пропонована назва «повіт»), в основу якої були покладені такі фактори:

- а) *міжрайонна внутрішня субрегіоналізація;*
- б) *історичні межі повітів, уїздів, округів, волостей тощо;*
- в) *«рамкові межі»* керованості за кількістю нижчестоящих адміністративно-територіальних одиниць (далі – АТО). Для повітів такими АТО мають стати громади.

Рис. 1. Проект нових районів Мінрегіонбуду 2008-2009 рр.

Зважаючи на ці фактори, на думку автора, у той період були об'єктивні підстави до створення у Волинській області п'яти повітів:

Проекти нових районів, підготовлені Мінрегіонбудом у 2008-2009 роках. *Децентралізація*. URL: https://decentralization.gov.ua/new-rayons/proektni-raiony-2008-2009-rr?fbclid=IwAR1tXsTdFk8fnvMAMeuUeFewOYplpxkcBIqalOQQetaKEAA_r2kFa6cWSGQ (дата звернення: 19.08.2020).

Володимир-Волинського (міста Володимир-Волинський та Нововолинськ, Володимир-Волинський, Горохівський, Іваничівський, Локачинський райони) – 243,9 тис. осіб;

Камінь-Каширського (Камінь-Каширський, Любешівський, основна частина Ратнівського району) – 137,4 тис. осіб.

Ковельського (м. Ковель, Ковельський, Турійський (без Луківської громади), північна частина Маневицького, східна частина Старовижівського районів) – 162,7 тис. осіб;

Луцького (місто Луцьк, Луцький, Ківерцівський, Рожищенський, південна частина Маневицького району) – 400,8 тис. осіб;

Любомльського (Любомльський, Шацький, основна частина Старовижівського, західна частина Ратнівського районів і Луківська громада Турійського району) – 108 тис. осіб (див. рис. 2)³.

У 2011 р. експертом з децентралізації Ю. Ганущаком була розроблена модель з чотирьох субрегіональних АТО: Луцький, Володимир-Волинський, Ковельський, Камінь-Каширський повіти.

У 2012 р. голова правління Центру політико-правових реформ (далі – ЦППР) І. Коліушко запропонував чотири повіти: Луцький, Володимир-Волинський, Ковельський, Маневицький⁴.

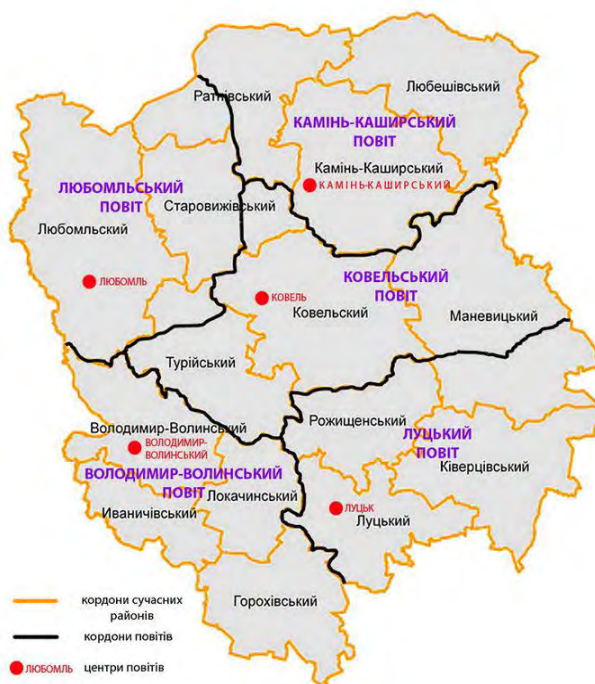

Рис. 2. Проект повітів В. Малиновського 2010 року

Ось такий науково-теоретичний доробок у сфері територіальної організації влади Волинської області був напрацьований науковим та експертним середовищем до початку реформи децентралізації влади 2014 року. Практична робота у цій сфері розпочалася у 2016 р. у процесі формування пропозицій щодо формування госпітальних округів. Саме тоді виникла гостра дискусія щодо їх кількості та центрів. Міжвідомча робоча група, що діяла при Волинській облдержадміністрації, внесла попередню пропозицію – створити в області три госпітальні округи: Луцький (з населенням у 488 тисяч осіб), Ковельський (376 тисяч осіб) і Нововолинський (177 тисяч осіб). Натомість, Волинська обласна рада не погодилася з цим і проголосувала за створення аж восьми госпітальних округів: Луцького, Ковельського, Нововолинського, Камінь-Каширського, Любомльського, Володимир-Волинського, Маневицького та Ратнівського. У додатку до проекту рішення облради йшлося: «...При прийнятті відповідного рішення врахувати досвід країн Європейського Союзу щодо надання медичних послуг в частині створення адміністративно-

³ Малиновський В. Я. Територіальна організація влади України: концептуальні засади трансформації: монографія. Луцьк: СПД Гадак Ж. В., 2010. С. 444.

⁴ Реформування субрегіонального рівня адміністративно-територіального устрою України: можливі наслідки та оптимальні варіанти. Київ, 2020. С. 3.

територіальних одиниць середнього рівня. Утворені госпітальні округи можуть слугувати базою для формування майбутніх укрупнених районів»⁵.

Автором було запропоновано створення чотирьох госпітальних округів:

Луцького у складі м. Луцька, Горохівського, Луцького, Ківерцівського, Рожищенського районів та Колківської ОТГ Маневицького району;

Нововолинського у складі міст Нововолинська, Володимира-Волинського, Володимир-Волинського, Іваничівського, Локачинського районів;

Ковельського у складі м. Ковеля, Ковельського, Старовижівського, Турійського, Любомльського, Шацького та північної частини Маневицького районів,

Камінь-Каширського у складі Камінь-Каширського, Любешівського та Ратнівського районів (див. рис. 3).

Рис. 3. Проект госпітальних округів В. Малиновського⁶

Однак, Кабінет Міністрів України 13 вересня 2017 р. затвердив усього три госпітальні округи – Луцький, Ковельський, Нововолинський⁷, які через різні обставини так і не стали основою формування субрегіонального рівня, на відміну від практики багатьох країн ЄС.

Черговим поштовхом до розробки конфігурації нових районів стала перспектива чергових місцевих виборів 25 жовтня 2020 року.

Проект, розроблений Міністерством розвитку громад та територій (далі – Мінрегіон) за участі U-LEAD у 2019 р., передбачав три адміністративні райони:

Володимир-Волинський (м. Володимир-Волинський, м. Нововолинськ, Володимир-Волинський, Іваничівський, Локачинський райони) з чисельністю населення 181,4 тис. осіб,

⁵ Волинська рада прийняла проект рішення про створення в області 8 госпітальних округів. *Волинські новини*. URL: <http://www.volynnews.com/news/health/volynrada-pryyniala-proekt-rishennia-pro-stvorennia-v-oblasti-8-hospital/> (дата звернення: 19.08.2020)

⁶ Малиновський відстоює 4 райони на Волині (карта). *Volyn.com.ua*. URL: <https://www.volyn.com.ua/news/122279-malynovskiy-vidstoiuie-4-raiony-na-volyni-karta> (дата звернення: 20.08.2020).

⁷ Про затвердження переліку та складу госпітальних округів Волинської області: затв. розпорядженням Каб. Міністрів України від 13.09.2017 р. № 631-р. Урядовий кур'єр. 21 верес. 2017 р.

Луцький (м. Луцьк, Горохівський, Ківерцівський, Луцький, Рожищенський райони, Колківська та Красновільська ОТГ Маневицького району) з населенням 451,7 тис. осіб.

Усі інші території згідно з проектом віднесено до Ковельського району з чисельністю населення 404,8 тис. осіб (рис. 4).

Рис. 4. Модель, запропонована Мінрегіоном

Характеристика проєктних одиниць АТУ субрегіонального рівня⁸

Таблиця 1

Назва адміністративного центру	К-ть ОТГ у складі району	Площа об'єднаного району, км ²	%, від загальної площі області	К-ть населення району, тис. осіб*	%, від загальної чисельності населення області
Луцьк	14	5479	27,2	451,7	43,5
Ковель	22	12314	61,1	404,8	39,0
Володимир-Волинський	8	2351	11,7	181,4	17,5
РАЗОМ	44	20144		1037,9	

Очевидними недоліками цієї моделі були такі:

1) площа Ковельського району охоплювала більшу частину області (61,1 %) і була більшою за два інших райони – Луцький і Володимир-Волинський разом узяті;

2) надто великі відстані від окраїнних населених пунктів до адміністративного центру району. Зокрема, від Ковеля до Любешова – 126 км, а від села Дольськ Любешівського району до Ковеля – 143 км (майже, як від Луцька до Львова).

Відповідно, громадськість області вкрай негативно сприйняла міністерський варіант, вважаючи, що населення північної Волині буде дискриміноване. На засіданні регіональної робочої групи з підготовки пропозицій щодо АТУ базового та районного рівнів Волинської області, котре пройшло 29 липня 2019 р., більшість її членів підтримали пропозицію щодо утворення чотирьох районів⁹.

Протягом другої половини 2019 – початку 2020 р. була проведена ціла низка круглих столів за участю експертів, представників місцевого самоврядування, всеукраїнських об'єднань місцевого самоврядування щодо майбутньої конфігурації повітового (районного) поділу. Зокрема,

⁸Волинська область. Моделювання системи адміністративно-територіального устрою. Мінрегіон. С. 19.

⁹Волинь відстоює позицію укрупнення до чотирьох районів: у Мінрегіон відправлять протокол засідання робочої групи. URL: <https://voladm.gov.ua/new/volin-vidstoyuye-pozyciyu-ukrupnennya-do-chotiroh-rayoniv-u-minregion-vidpravlyat-protokol-zasidannya-robochoyi-grupi/> (дата звернення: 20.07.2020)

за підсумками круглих столів на тему «Перспективи формування нової системи АТУ Волині. Етап перший – аналіз існуючого стану», 21 серпня 2019 р. та «Перспективи формування нової системи АТУ Волині. Етап другий – презентація моделі області» 9 вересня 2019 р. у м. Луцьку, організованих Українською асоціацією районних та обласних рад та Асоціацією міст України за підтримки Програми Ради Європи «Децентралізація і реформа місцевого самоврядування в Україні» майже всі учасники цих заходів підтримали утворення чотирьох повітів (районів) у Волинській області.

Якщо до кількості районів, нарешті, було досягнуто консенсусу, то питання визначення адміністративних центрів окремих районів викликало конфронтацію. Особливо щодо адміністративного центру північного субрегіону (Камінь-Каширський, Любешівський, Ратнівський, Маневицький райони) між містом Камінь-Каширським і смт Маневичі. Варіант Маневицького району з'явився на основі Маневицького виборчого округу № 23, що з самого початку зорієнтувало його прихильників та активістів у хибному напрямі. Тому, що районний поділ має мало спільного з межами виборчих округів, зважаючи на перманентну зміну їхньої конфігурації та різні АТУ, що входять до їх складу. У варіанті виборчого округу смт Маневичі дійсно знаходиться близько до його географічного центру. Однак, у форматі адміністративного району смт Маневичі (без Колківської ОТГ, яка однозначно відходила до складу Луцького району) знаходиться на його периферії, у південно-східній частині, межуючи з Рівненською областю. Відповідно, Маневицький район більш органічно вписується у формат Ковельського району, адже знаходиться на географічній паралелі Любомль-Ковель-Маневичі. Відстань від смт Маневичі до м. Ковеля становить 52 км, а до м. Каменя-Каширського – 82 км. Це стосується й більшості сільських населених пунктів Маневицького району. Натомість, у географічному центрі північного субрегіону знаходиться м. Камінь-Каширський. У випадку інших рівнозначних факторів, вигідне географічне розташування адмінцентру є найсуттєвішою перевагою.

У ході реалізації проекту «Підготовка та громадське обговорення обгрунтованої пропозиції нового районного (повітового) поділу всіх областей в рамках реформи місцевого самоврядування України», який реалізовували ЦППР за підтримки Уряду Великої Британії, та три регіональні партнерські організації (міста Львів, Харків, Запоріжжя) розглядалися три напрацьовані варіанти: проєкт Мінрегіону України (3 райони); проєкт І. Коліушка (4 райони – Володимир-Волинський, Камінь-Каширський, Ковельський, Луцький); проєкт ініціативної групи м. Львова (П. Зінчук, С. Борисюк, В. Самчук, І. Киричик) (4 райони – Володимир-Волинський, Ковельський, Луцький, Маневицький). У ході проведення 8 жовтня 2019 р. у м. Луцьку круглого столу «Формування нового районного (повітового) поділу в Волинській області», за результатами обговорення зазначених проєктів, було акцентовано на таких аспектах:

1) модель Мінрегіону з трьох районів показала, що у пропонованому Ковельському районі віддаленість окраїнних громад до адміністративного центру надто велика. З метою недопущення цього недоліку, у північній частині регіону доцільно сформувати два райони, що значною мірою вирішуватиме проблему дотримання встановлених критеріїв територіальної віддаленості населених пунктів району від його адмінцентру у межах 60 км, з допустимим перевищенням у районах з низькими показниками щільності населення;

2) ураховуючи місію та функціонал нового району, який із самоврядного перетворюється на адміністративний, для визначення адміністративного центру важливим є фактор субрегіонального міжрайонного центру. Після того як максимальна кількість функцій місцевого самоврядування перейшла на базовий рівень (ОТГ), на рівні району будуть зосереджені територіальні підрозділи державних органів: міграційна служба, ДСНС, пенсійний фонд, казначейська служба, служби статистики, служба зайнятості, фонд соціального страхування, національна поліція, сервісний центр МВС, податкова служба, митна служба, держгеокадастр, а також окружний суд, місцева прокуратура, СБУ. Локалізація територіальних підрозділів державних органів дала можливість виявити субрегіональні міжрайонні центри з виконання функцій державного управління:

Луцьк – обласний центр, в місті розміщені усі обласні підрозділи ЦОВВ, ОДА, обласні суди та прокуратура;

Ковель – місто обласного значення, в місті розміщено 6 міжрайонних та 7 районних терпідрозділів ЦОВВ, місцева прокуратура та окружний суд;

Нововолинськ – місто обласного значення, в місті розміщено 2 міжрайонних та 7 міськрайонних терпідрозділів ЦОВВ та окружний суд;

Володимир-Волинський – місто обласного значення, в місті розміщено 5 міжрайонних та 7 міськрайонних терпідрозділів ЦОВВ, місцева прокуратура та окружний суд;

Камінь-Каширський – місто районного значення, в місті розміщено 5 міжрайонних та 7 міськрайонних терпідрозділів ЦОВВ та окружний суд (див. рис. 5).

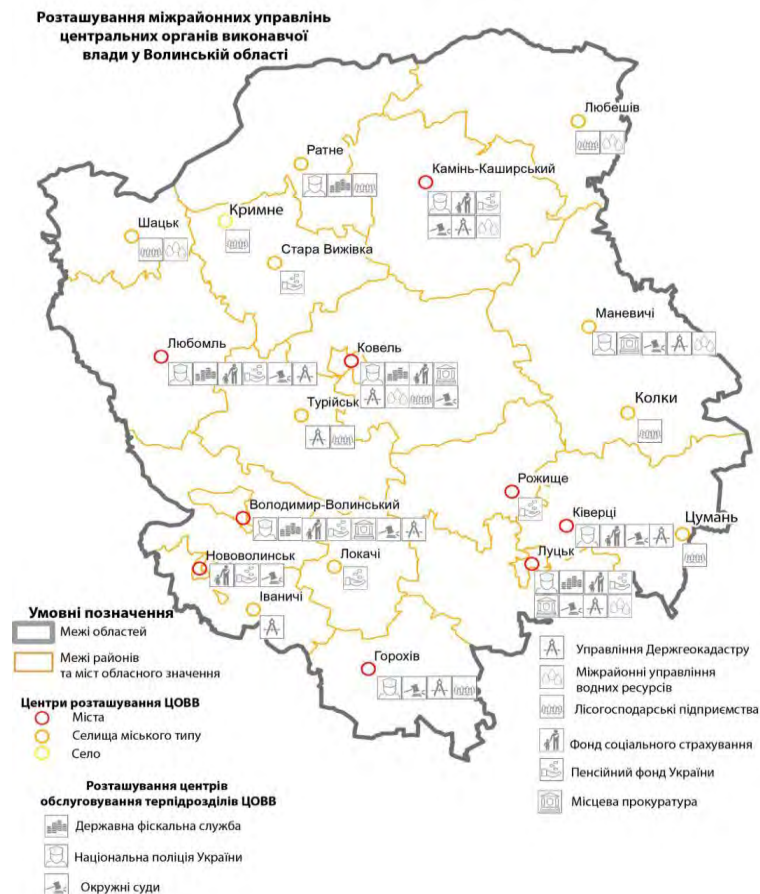

Рис. 5. Розташування територіальних підрозділів ЦОВВ¹⁰

3) м. Камінь-Каширський – єдине місто у північній частині регіону, що має тривалу адміністративну історію, адже у всі періоди було центром субрегіону, на відміну від смт Маневичі. Зокрема, в ході адміністративно-територіальної реформи 1962 р. було здійснене укрупнення з 19 до 7 районів: Володимир-Волинський, Горохівський, Камінь-Каширський, Ківерцівський, Ковельський, Любомльський, Рожищенський райони. До складу тогочасного Камінь-Каширського району входили Камінь-Каширський, Любешівський та Ратнівський райони¹¹;

4) місто Камінь-Каширський більшою мірою відповідає важливому безпековому критерію, адже воно знаходиться порівняно недалеко до державного кордону з Білоруссю, яка є Союзною державою з Російською Федерацією. Таке оптимальне географічне розташування дасть можливість префекту району ефективніше координувати і спрямовувати діяльність прикордонної служби, ЗСУ, СБУ, ДСНС та інших органів національної безпеки і оборони, особливо у випадках надзвичайних ситуацій чи збройної агресії проти України. Це також стосується інформаційної безпеки України;

5) враховане тяжіння Колківської ОТГ Маневичького району до Луцького району, а також щодо переваг транспортного сполучення смт Ратне з Ковелем. У результаті, територіальні громади Маневичького району доцільно включити до пропонуваного Камінь-Каширського та Луцького районів, а Ратнівського району – до Ковельського (Ратнівська, Заболоттвська ОТГ) та Камінь-Каширського (Велимченська, Забродівська, Самарівська ОТГ) районів.

¹⁰ Волинська область. Моделювання системи адміністративно-територіального устрою. Мінрегіон. С. 12.

¹¹ Про укрупнення сільських районів Волинської області: затв. Указом президії Верховної Ради Української РСР від 30.12.1962 р. *Радянська Волинь*. 1963. 3 січ. С. 1.

На основі зазначених аргументів та зважаючи на функціонал нового району, було запропоновано формування адміністративно-територіальних одиниць субрегіонального рівня у форматі чотирьох районів:

1. *Володимир-Волинський* – адміністративний центр м. Володимир-Волинський (38,2 тис. мешканців); 12 сформованих чи передбачених до створення ОТГ; населення – 172,3 тис. осіб; площа – 2429 кв. км; відстань найвіддаленішого населеного пункту до центру – 56 км.

2. *Камінь-Каширський* – адміністративний центр м. Камінь-Каширський (11,0 тис. мешканців); 15 сформованих чи передбачених до створення ОТГ; населення – 152,4 тис. осіб; площа – 4455 кв. км.; відстань найвіддаленішого населеного пункту до центру – 89 км. (зона Полісся з низькою щільністю населення – 34 особи на кв.км. в межах району).

3. *Ковельський* – адміністративний центр м. Ковель (68,0 тис. мешканців); 20 сформованих чи передбачених до створення ОТГ; населення – 252,0 тис. осіб; площа – 7071 кв. км.; відстань найвіддаленішого населеного пункту до центру – 96 км. (зона Полісся з низькою щільністю населення – 36 осіб на кв.км. в межах району).

4. *Луцький* – адміністративний центр м. Луцьк (214,1 тис. мешканців); 27 сформованих чи передбачених до створення ОТГ; населення – 454,1 тис. осіб; площа – 6189 кв. км.; відстань найвіддаленішого населеного пункту до центру – 68 км (див рис. 6).

Рис. 6. Модель районного поділу ЦППР

Зокрема, позитивно сприймаючи такий підхід, на думку автора, він мав суттєві недоліки, котрі стосувалися Ратнівського району, який однозначно мав увійти до Камінь-Каширського району, а також північної частини Маневицького району (без Колківської ОТГ), яку більш доцільно було віднести до Ковельського району.

Однак, саме цей варіант моделювання розглядався 5 березня 2020 р. у м. Києві в Мінрегіоні як основний під час круглого столу «Реформування субрегіонального рівня АТУ України: можливі та оптимальні варіанти». На ньому автором пропонувалася така модель районів (повітів):

1. *Володимир-Волинський* (м. Володимир-Волинський, м. Нововолинськ, Володимир-Волинський, Іваничівський, Локачинський райони) з чисельністю населення 181,4 тис. осіб.

2. *Камінь-Каширський* (Камінь-Каширський, Любешівський, Ратнівський райони) з населенням 152 тис. осіб.

3. *Ковельський* (м. Ковель, Ковельський, Шацький, Любомльський, Старовижівський, Турійський та Маневицький (без Колківської ОТГ) райони) з населенням 252 тис. осіб.

4. *Луцький* (м. Луцьк, Горохівський, Ківерцівський, Луцький, Рожищенський райони, Колківська ОТГ Маневицького району) з населенням 451,7 тис. осіб (див. рис. 7).

Рис. 7. Проект повітів (районів) В. Малиновського

Цей варіант повітів пропонувався автором і на нараді 4 квітня 2020 р. в обласній державній адміністрації щодо формування північного району Волинської області за участю керівництва області та представників Камінь-Каширського, Маневицького та Ратнівського районів. За її результатами облдержадміністрація направила відповідний проект до Мінрегіону для остаточного погодження. Однак, до оприлюдненого на початку червня 2020 р. Мінрегіоном проекту були внесені окремі зміни. Основна відмінність полягала в тому, що три ОТГ Ратнівського району: Велимченська, Забродівська, Самарівська повністю увійшли до складу Ковельського району, у результаті чого, кількість населення Камінь-Каширського району зменшилася на 20 тис. осіб і становить 132,4 тис., що не відповідає вимогам NUTS-3 (див. рис. 8). Окрім того, суттєво збільшилася диспропорція у кількість ОТГ між районами: у Ковельському районі їх стало 23, а у Камінь-Каширському районі – всього 5¹².

Рис. 8. Варіант Мінрегіону 2020 року

¹² Про утворення та ліквідацію районів: затв. постановою Верховної Ради України від 17.07.2020 № 807. *Голос України*. 18 лип. 2020 р. С. 8.

12 червня 2020 р. стало історичним днем у ході децентралізаційної реформи, адже цього дня Кабінет Міністрів України прийняв постанову «Про визначення адміністративних центрів та затвердження територій територіальних громад Волинської області», якою завершилося формування 54 територіальних громад області. Зокрема, було затверджено формат Камінь-Каширської міської ОТГ – найбільшої за територією в області, до складу якої ввійшли Боровенська, Броницька, Бузаківська, Великообзирська, Верхівська, Видертська, Воєгощанська, Видричівська, Ворокомлівська, Грудківська, Гуто-Боровенська, Добренська, Клітицька, Мельнико-Мостищенська, Олениненська, Осівцівська, Піщанська, Пнівненська, Полицівська, Раково-Ліська, Хотешівська, Черченська сільські ради Камінь-Каширського і Великоглушанська, Малоглушанська, Щитинська сільради Любешівського районів¹³. За кількістю населення вона стала четвертою після Луцької, Ковельської та Нововолинської територіальних громад.

На цьому ж засіданні Уряд погодив проєкт постанови Верховної Ради України про створення 129 нових районів замість 490 існуючих. У Волинській області затверджено чотири райони: Володимир-Волинський, Камінь-Каширський, Ковельський, Луцький. 17 липня Верховна Рада України прийняла також історичну Постанову «Про утворення та ліквідацію районів», якою було завершено реформування субрегіонального рівня АТУ України та відкрито шлях для проведення місцевих виборів 25 жовтня на новій територіальній основі. Цим документом було ліквідовано 490 районів і утворено 136 нових районів¹⁴. Саме така кількість повітів була обґрунтована автором у монографії (2010 р.)¹⁵ і докторській дисертації (2011 р.)¹⁶.

Отже, у результаті територіальної реформи, м. Камінь-Каширський цілком обґрунтовано залишився адміністративним центром новоствореного Камінь-Каширського району і таким чином продовжив довготривалу історичну традицію центру північного Полісся. Відтепер подальший розвиток цього субрегіону залежатиме від активності територіальної громади Камінь-Каширщини.

---

¹³ Про визначення адміністративних центрів та затвердження територій територіальних громад Волинської області: постанова Кабінету Міністрів України від 12.06.2020 р. № 708-р. *Урядовий кур'єр*. 2020. 10 лип. 2020. С. 8-9.

¹⁴ Про утворення та ліквідацію районів: затв. постановою Верховної Ради України від 17.07.2020 № 807. *Голос України*. 18 лип. 2020 р. С. 8-10.

¹⁵ Малиновський В. Я. Територіальна організація влади України: концептуальні засади трансформації: монографія. Луцьк: РВВ ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. С. 394-395.

¹⁶ Малиновський В. Я. Концептуальні засади трансформації територіальної організації влади України: регіональний та місцевий рівні: дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2011. С. 328, 365-366.

РОЗДІЛ VI. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ КРАЄЗНАВСТВА І ВОЛИНЕЗНАВСТВА

Ющук Іван

КНЯЗЬ ВОЛИНЯН МОЦАК

Арабський історик і мандрівник аль-Масуді (бл. 896— 956) залишив такий запис у книзі “Промивальні золота й копальні самоцвітів” (бл. 947), розділ 34: “Одне з племен колись у давнину мало царя, який називався Маджак, а саме плем’я називалося валінана. У давнину це плем’я мало владу над усіма іншими слов’янами, адже мало свого царя, якому корилися царі всіх інших племен”. У цьому повідомленні два загадкові слова *валінана* і *Маджак* та невизначений час: *колись у давнину*.

Щодо назви племені *валінана*, то більш-менш зрозуміло: аль-Масуді зараховує його до слов’ян, а інші слов’янські племена, крім волинян, з подібною назвою не відомі. Отже, йдеться таки про слов’янське плем’я волинян.

Час, про який говорить аль-Масуді, не може сягати глибше середини VII століття, тобто часу панування аварів. Тоді провідним племенем тут були дуліби. “У ті часи існували й обри [авари]... Ці ж обри воювали проти слов’ян і примучили дулібів, що [теж] були слов’янами”, — читаємо в літопису (*Літопис Руський / Пер. за Іпатським списком Л. Махновець. — К.: Дніпро, 1989. — С. 7*). Держави волинян, яка б “мала владу над усіма іншими слов’янами”, у цей час ще не могло бути. Волиняни піднялися після звільнення слов’ян від аварів. Про цей час у літопису сказано: “Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни”. Автор дослідження “Давні слов’яни на Волині (I тис. н.е.)” М.І.Жих справедливо зазначає: “Союз волинян якраз і прийшов на зміну дулібському, розгромленому аварами, й існував пізніше від аварської навали” (*Жих М.І. Древние славяне на Волини (I тыс н.э.). Часть вторая. — СПб., 2016*). У 981 році Волинська земля була приєднана до Київської Русі.

Отже, можна з цілковитою достовірністю припускати, що названий аль-Масуді Маджак князував “у давнину” в часовому проміжку між другою половиною VII і серединою IX століття.

Хто ж був той князь з неслов’янським ім’ям *Маджак*?

В “Енциклопедії історії України” під гаслом “Масуді” подано несусвітнє тлумачення цього імені: “Останнім часом все більшого визнання здобуває точка зору про те, що та частина оповіді М[асуді] присвячена Зх. та Центр. Європі, а під іменем Маджака прихований Карл Великий, імператор франків”. Виявляється: ім’я *Карл* російською мовою перекладається як *мужик* (“чоловік”), тож на цій підставі його без жодної логіки й ототожнено з ім’ям князя волинян (*Карл — мужик — Маджак*). Де Крим, де Рим, а де попова хата.

Власне, всі, хто пробував тлумачити ім’я *Маджак*, виходили із звукової близькості імен, ігноруючи навіть місце й час. Тож одні науковці вважають, що це неточно передане ім’я князя Божа (але ж надто вже велика різниця між тими іменами); інші — що йдеться про Мундзука, батька вождя гунів Аттілі; ще інші — що тут мається на увазі вождь дакійських слов’ян VI століття Мусокій, а дехто — що це персонаж валлійського фольклору Мадок (ім’я, справді, досить співзвучне з іменем Маджак); його пробували також ототожнити з Мезамиром, послом до аварського хана Баяна, з польським королем Мешком I і навіть з біблійним Мешехом (Див.: *Кибинь А.С. Маджак, древний герой раннеславянской истории. // Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях. — Вып 7. 2017. — С.48 —49*).

Проте дослідники чомусь не враховують того, що ім’я *Маджак* писав араб і арабською мовою. В арабській мові нема голосного звука *о*. Якщо доводиться арабською мовою записувати чужі власні назви, звук *о* передають через *а* або *у*: *Лондон* — *Landan*, *Москва* — *Musku*. В українській мові є чотири африкати: *ц*, *ч*, *дз*, *дж*, в арабській — лише один, близький до *дж*, який в різних регіонах вимовляється по-різному. Отже, через *дж* передано один із чотирьох слов’янських (українських) африкатів. Аль-Масуді через *дж* передав звук *ц* в імені чеського короля Венцеслава (921—929) — *Ванджслав*.

Знаючи деякі особливості арабської мови, спробуємо, отже, відновити первісне звучання імені князя волинян, підставляючи українські звуки замість арабських: виходить, що арабський

Маджак — це таки український *Моцак*. Таке слово й тепер є в українській мові: *Як цупко він нап'яв на плечі кобеняк! Хто з плеч його зірве додолю, хай буде той уже моцак* (Є.Гребінка). Слово *моцак* означає “силач”. Цілком можливе ім'я для вождя племені чи об'єднання племен. І прізвище *Моцак* в Україні не рідкість.

В інших слов'янських мовах такого слова нема. Близьке до нього за звучанням польське слово *mosarz* означає “володар”.

Якщо вірити арабському історичу аль-Масуді (а підстав не вірити йому нема), з другої половини VII століття, після повалення панування аварів, на землях Волині існувало могутнє об'єднання слов'янських племен, власне держава волинян. Певний час на чолі цієї держави стояв князь *Моцак*, “якому корилися царі всіх інших племен”. На жаль, про цю державу майже нічого невідомо.

Гаврилюк Олександр

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ЗАХІДНОГО ПОЛІССЯ У ПЕРШЕ ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ¹⁷

У перше десятиріччя після закінчення Другої світової війни в сільському господарстві Західного Полісся (цим терміном окреслюють український регіон, що займає північні та центральні райони сучасних Волинської й Рівненської областей) здійснювалися перетворення, які носили непростий, а нерідко й трагічний характер. Стратегічна мета заходів радянської влади в означеній галузі після повторного приходу на територію регіону передбачала ліквідацію приватної власності на землю, суцільне кооперування – через колгоспи – селянських господарств для утвердження тоталітарних виробничих відносин і викачування ресурсів з села, переборення «приватновласницької психології» селянина та перетворення його у найманого раба держави. Отже, будь-якої альтернативи економічним змінам у західнополіському селі не висувалося: компартійні та радянські органи дотримувалися курсу на неодмінну колективізацію. Тоталітарній системі вона слугувала зручним і до того ж випробуваним засобом економічного та політичного закабалення сільських трудівників.

Щоправда, форсоване кооперування селянства регіону розпочалося лише з другої половини 1947 року. У перший повоєнний час (1945 – середина 1947 років) радянська влада, зважаючи на сильну протидію її заходам з боку Української повстанської армії (УПА), певною мірою намагалася завоювати у селян авторитет, враховуючи їх прихильність до індивідуального господарювання. Для привернення на свій бік селянства, насамперед його бідняцьких та середняцьких верств, компартійно-державні органи в аграрній політиці вдалися спочатку до незначних тактичних поступок. Так, відразу ж після остаточного вигнання гітлерівців земля, забрана ними у селян, поверталася селянським господарствам. Щоправда, при цьому була визначена гранична норма землекористування на один селянський двір: у поліських районах Волинської та тодішньої Ровенської областей вона складала 15 га (для інших районів – 10 га).

Такий захід переслідував декілька цілей. Насамперед, за його допомогою влада повела активну політику щодо економічного обмеження «класово-ворожих елементів», тобто, заможного селянства, яке вважалося потенційним і головним суперником колективізації. Запровадження граничної норми землекористування сприяло також збереженню малоземелля, бо вилучена земля у більшості випадків не розподілялася між безземельними та малоземельними господарствами, а передавалася до державного земельного фонду. З 309 тис. га і майже 185 тис. га, що їх він нараховував відповідно у Волинській та Ровенській областях, десятки тис. га припадали на поліську зону. Отже, тоталітарний режим навмисне, всупереч офіційно проголошеній політиці, не використовував у регіоні, як і в інших тодішніх західних областях України, усіх наявних можливостей для вирішення проблеми малоземелля. Велика кількість малоземельних господарств

---

¹⁷ Стаття є передруком (із скороченням та певним текстовим редагуванням) авторського матеріалу, опублікованого у колективній праці «Західне Полісся: історія та культура: монографія / авт. кол.: Г. В. Бондаренко, О. Н. Гаврилюк, А. А. Дмитренко, О. М. Карліна, В. О. Кудь, М. М. Кучерепа, М. М. Кучинко, О. Ю. Ленартович, В. В. Надольська, В. В. Пришляк, М. Г. Тиский, Г. М. Хлібовська, Я. М. Шабала, А. Г. Шваб; наук. ред. В. К. Баран. Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. С. 523–538».

мала забезпечити соціальну базу майбутньої колективізації. Крім того, більшовицький досвід передбачав здійснення колективізації в умовах гострої «класової боротьби» в західнополіському селі, а остання могла спалахнути лише за помітного соціального розшарування. Тому передача малоземельним та безземельним господарствам навіть незначної кількості вилученої у заможних селян землі додатково роздмухувала у регіоні вогонь соціального протистояння.

Кроками держави щодо завоювання симпатій у селянства поліських районів Волинської та Ровенської областей були надання безкінним господарствам на пільгових умовах деякої кількості коней, кредитів, насінневих позик, організація земельних громад. Однак діяльність останніх, за відвертим визнанням органів влади, нерідко спрямовувалася не на виконання господарських робіт, а на здійснення поточних економічних та політичних кампаній, ініційованих «згори» [1].

Водночас з такими кроками сталінський тоталітарний режим відразу ж після приходу на Західне Полісся розгорнув брутальний визиск села за допомогою хлібопоставок. Їх розміри невпинно зростали, а збирання нерідко здійснювалося із застосуванням щодо селянства фізичного насильства. Господарі, які не мали зерна для виконання поставок, змушені були купувати його в інших місцевостях краю, продаючи для цього худобу, одяг, інше майно. Навіть за запізнення при здачі хлібопоставок люди притягалися до відповідальності. Тих, хто не виконував поставок, чекала досить суворого кара. Прикладом може бути доля мешканця села Покащів тодішнього Олицького району Волинської області І. Мартинюка: за невиконання хлібопоставки його було засуджено на 10 років ув'язнення. Інший селянин, мешканець села Одереди того ж району Я. Козак за подібний «злочин» був засуджений владою на 5 років позбавлення волі [2]. Чимало аналогічних випадків мало місце й у поліській зоні Ровенської області.

Важким тягарем для селянських господарств регіону були також примусові лісозаготівлі та хлібозакупки. Виснажували селян Західного Полісся і запроваджені владою високі податки. В історичній літературі радянського часу підкреслюється, що бідняцькі та частина середняцьких господарств нібито отримували додаткові пільги або повністю звільнялися від державних податків. Проте архівні матеріали та свідчення очевидців подій повоєнного періоду дають змогу поставити зазначене твердження під сумнів. Факти говорять, що на Західному Поліссі, як і в інших регіонах України, кожен селянин чи селянка з свого господарства змушені були здавати державі щорічно, окрім визначеної зернової норми за відповідну площу земельної ділянки, часто непосильну кількість сільськогосподарської продукції. Питання стягнення такого податку суворо контролювалося місцевими компартійними та радянськими органами. При цьому, як показує досвід повоєнного компартійного керівництва Ровенської області, рішення завжди приймалося одне – податкове зобов'язання має бути неухильно виконане [3].

За користування зайвим півгектаром землі господарство повинно було сплачувати 250 крб. Щоб уникнути цього, селяни часто применшували на папері розміри власних ділянок. Мешканці села Балашівка нинішнього Березнівського району Рівненщини А. Чеберяка та В. Чеберяка згадували, що «...всі тоді писали менше землі, ніж було насправді, тому що ніхто не ходив і не міряв, скільки ти маєш землі. Так ось, за ці, так би мовити, наші землі, яких нараховувалося до 10 га, ми платили 30 кг м'яса і 6 метрів (600 кг – авт.) зерна на рік; почали вже здавати молоко» [4].

Держава примушувала здавати і шкіру забитої худоби. Існував навіть податок на фруктovi дерева та куці. Однак, у найпівнічніших районах Волині та Рівненщини він не сплачувався, тому що тут росли майже одні «дички». Велике обурення сільських жителів викликав ганебний податок, який називали «холостяцьким»: дівчина після досягнення повноліття змушена була сплачувати податок за те, що не мала дитини! Вдови загиблих фронтників також були зобов'язані сплачувати цей податок, якщо не мали дітей. У разі несвоєчасної сплати податків встановлювалися нові розміри платежів, вищі від попередніх, причому термін їх оплати щоразу скорочувався.

Стягнення податків супроводжувалося насильницькими діями з боку компартійних та радянських працівників. Одним із вражаючих фактів може бути випадок, що стався у селі Личани Маневицького району Волинської області: взимку 1947 року інструктор місцевого районного комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У) Белоусов, перебуваючи там з метою перевірки сплати податків, за несвоєчасну їх оплату побив багатодітну селянку Василюк, яка була вагітною і яка внаслідок побоїв передчасно народила мертву дитину [5].

Для висмоктування грошей із західнополіського селянства його примушували підписуватись на неодноразові державні позики. З тих селянських господарств, що не бажали або не могли підписатися на позику, належна сума «вибивалася» примусово. При цьому часто спостерігалися випадки самочинного збільшення уповноваженими її розміру. Особливо непокірних заарештовували, закривали на декілька діб у підвалах, всіляко залякували. Траплялися факти, коли господарство було не в змозі підписатися на позику; у такому випадку на відповідну суму грошей з двору забиралися будь-які речі, які потім часто розбазарювалися [6]. Для стягнення позик, податків та інших платежів селами ходили фінансові агенти, яких, як згадують очевидці, люди боялися, неначе вогню. Цим словом навіть лякали неслухняних дітей. У селах фінагенти не тільки «вибивали» з населення гроші, а й займалися агітаційно-пропагандистською роботою.

До жорстоких економічних заходів 1945–1947 років сталінського СРСР стосовно західнополіських селян додавалися й інші біди, зумовлені його політикою. До них належали трудові набори у ремісничі училища та школи фабрично-заводського навчання (ФЗН), на відбудовні роботи, насамперед у східні райони республіки. Командна економіка сталінської моделі могла розвиватися винятково екстенсивно, тобто, за рахунок додаткового залучення робочої сили. Для цього широко використовувалися систематичні трудові мобілізації або організаційні набори у першу чергу сільської і – меншою мірою – міської молоді. «Згори» на місця доводилися визначені кількісні показники таких мобілізаційних заходів, що підлягали обов'язковому виконанню. Так, розпорядження з Києва від 18 червня 1945 року на адресу виконавчого комітету Ровенської обласної Ради депутатів трудящих (облвиконкому) наказувало спрямувати 1 620 осіб на відбудову й розвиток господарства м.іста Львова, а від 18 вересня 1945 року – 700 осіб (з них 650 – з сільської місцевості) – у школи ФЗН, ремісничі та залізничні училища [7].

Подібна практика визначення рознарядок щодо набору робочої сили продовжувалась і в наступні роки. Цим кроком тоталітарна система намагалася одночасно припинити притік у лави українського повстанського руху так необхідних йому людських резервів. Певна частина мешканців сіл Західного Полісся (у першу чергу з економічно слабких господарств, землі яких були практично непридатні для обробітку тощо) добровільно зголошувалася переїхати працювати на нові місця або піти на навчання до ремісничих училищ чи шкіл ФЗН. Проте в основній масі такий процес мобілізації населення здійснювався насильницькими методами. Траплялися випадки, коли мобілізували молодь без документів, іноді дітей віком до 12 років. У разі відмови записуватися до примусових наборів у різні школи чи на відбудовчі роботи людей засуджували до позбавлення волі на 2–3 роки.

Органи внутрішніх справ часто проводили масові арешти тих, хто ухилявся від наборів у ФЗН і особливо на відбудову підприємств Східної України, зокрема, шахт Донбасу. Цим самим із західнополіського регіону, як із західних областей УРСР загалом, тоталітарний режим намагався вивести якомога більше населення, одночасно скеровуючи сюди десятки тисяч українців зі сходу республіки, росіян, представників інших національностей СРСР.

Як свідчить довідка Центрального комітету (ЦК) комсомолу України до ЦК КП(б)У від 14 лютого 1946 року про діяльність комсомольських організацій Західної України, за час організаційного набору на роботу з території регіону було мобілізовано 8 314 осіб сільської та міської молоді, у тому числі для ремісничих училищ і шкіл ФЗН на місцях – 4 917 осіб, для Сталінської (нині Донецької), Ворошиловградської (нині Луганської) та Дніпропетровської областей – 3 397 осіб [8]. Серед них було чимало вихідців із Західного Полісся. Історик української діаспори П. Лаврів підкреслює: «Старожили кажуть, що саме «западники» збудували центральний район Донецька. Опинившись в російськомовному середовищі, де «хохли» називають себе «перевертнями», застрашена молодь забувала рідні звичаї, обряди, діалекти й поступово русифікувалася, їхніми душами ніхто не турбувався» [9].

Західнополіське село терпіло й від масових військових постоїв, що часто здійснювалися за рахунок самих мешканців. Вони супроводжувалися зловживаннями, мародерством військовослужбовців, які вилучали у селян «лишки» продуктів і фуражу, а нерідко і їхнє майно, безглуздими жертвами серед цивільного населення. Проте найбільше занепокоєння й острах у селянства Західного Полісся викликали насильницькі дії, що їх чинили різноманітні компартійно-державні уповноважені, представники радянських каральних органів з будь-якої причини або й без

неї. Селянство мало жити у страху й «одногосно» при цьому підтримувати рішення вищого керівництва. Відверто про це 17 травня 1947 року сказав заступник Голови Ради Міністрів УРСР Д. Коротченко на нараді компартійного активу західних областей України: «Ми повинні село переродити і поставити остаточно на наші рельси. Хай душа селянина нам не співчуває, треба, щоб співчуття виражалось чи підняттям рук чи криком “ура!”, а мовчання не виїде!» [цит. за: 10].

На насадження такої атмосфери у західнополіському селі спрямовувалася й політика компартійно-державних органів, мета якої полягала у проведенні масової колективізації. Однак, незважаючи на гучні заклики чи примусові кроки властей, мешканці сіл Західного Полісся не поспішали, за незначним винятком, записуватися до колгоспів. У регіоні, де панівним було індивідуальне сільське господарство, до колгоспного ладу на той час сформувалося негативне ставлення. Це було наслідком сумного досвіду радянської упередженості у передвоєнні роки, тривалої нацистської окупації та антирадянської і антиколгоспної агітації українського повстанського руху. Не випадково перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов ще у березні 1944 року в листі на ім'я Й. Сталіна «Про становище у Ровенській і Волинській областях УРСР» підкреслював, що у бесідах з селянами звільнених районів «... багато задають питання про колгоспи. Німці і націоналісти налякали селян колективізацією» [11].

Причиною негативного ставлення до колгоспів стала і масова поява у західнополіських селах жертв голодомору 1946–1947 років з Наддніпрянської України, Російської Федерації та Молдавії. Голодуючі пробивалися сюди у пошуках хліба та порятунку і служили яскравим свідченням «переваг» колгоспного ладу. Вони, як сповіщали навіть вищі посадові особи з органів внутрішніх справ західних областей України, самі багато у чому агітували проти колгоспної системи [12].

Нарешті, уже відновлені або новостворені у регіоні форсованими методами колгоспи виявлялися неспроможними показати селянинові на практиці власних переваг над одноосібним господарством. Підтвердженням може бути приклад колгоспу імені М. Ватутіна Костопільського району на Рівненщині, урожайність жита у якому за підсумками 1946 року склала всього 2,5 ц з га (при середньому показнику 6–6,5 ц з га в індивідуальних селянських господарствах). Колгосп заборгував державі з хлібоздачі 68,6 ц зерна, насінневої позики – 36 ц, натуральної оплати машинно-тракторній станції (МТС) – 47 центнерів [13]. Такий стан справ був наслідком швидкої втрати членами цієї (та й інших артільей) через сталінські економічні принципи господарювання зацікавленості у результатах праці. Це спричиняло низьку трудову дисципліну, байдуже ставлення до виконання обов'язків і, як наслідок, зменшення виробництва сільськогосподарської продукції.

До причин такого становища колгоспів можна віднести й те, що їх матеріальна база була надзвичайно слабкою. Адже її основу і головне джерело поповнення становили примітивний інвентар та живе тягло у першу чергу бідняцьких господарств. А вони виявилися дуже підірваними війною. Проведений у 1948 році Центральним статистичним управлінням УРСР облік сільськогосподарських машин та знарядь в індивідуальних селянських господарствах західних областей показав, що останні мали у своєму розпорядженні дійсно примітивний інвентар і то у недостатній кількості. На 100 господарств припадали 33 плуги, 41 борона, з яких 12 були залізні, а інші – дерев'яні. Управління зафіксувало наявність у селянських господарствах, зокрема, й Західного Полісся, навіть сох [14]. Практично відсутньою була кардинальна допомога колективним та індивідуальним селянським господарствам новою технікою і з боку держави. Щодо МТС, то їх слабка матеріальна база, нестача кваліфікованих кадрів, запчастин, перебої у постачанні пального, інструментами та інші прорахунки не дозволяли виконувати необхідний обсяг робіт для допомоги усім існуючим тоді колгоспам.

Жалюгідне економічне становище майже усіх перших існуючих повоєнних колгоспів пояснюється також і надмірно роздутим адміністративним апаратом управління, значним розбазарюванням колгоспного майна, до чого нерідко були причетні компартійні та радянські органи. Наприклад, навесні 1946 року керівництво колгоспу імені Ватутіна Межирицького району Ровенської області продало «на сторону» 20 свиней і використало, як записано у довідці, для потреб власного господарства 6 телят, 3 свиноматки, 2 бики, 1 корову. Відповідальні працівники тодішнього Рафалівського району у місцевому колгоспі «Правда» забрали для власних потреб кількох поросят. Факти самопостачання керівників Березнівського району за рахунок місцевих колгоспів змушений був визнати і засудити навіть Ровенський обласний комітет КП(б)У у рішенні

від 15 липня 1947 року [15]. Аналогічні й систематичні дії, що класифікувалися тоді як одне з порушень статуту сільськогосподарської артілі, мали місце в багатьох інших колгоспах поліської зони Ровенської, а також Волинської областей. Ці факти, безперечно, ставали відомі одноосібникам і аж ніяк не сприяли росту популярності колгоспного ладу.

Для частини селян, насамперед бідняків, які, незважаючи навіть на ці недоліки у діяльності сільськогосподарських артілей, бажали колективно господарювати, вагомим стримуючим фактором щодо вступу до колгоспів виступала загроза помсти з боку УПА. Повстанський рух вороже ставився до запровадження колгоспів. «Проти колгоспів, – підкреслював відомий ідеолог Організації українських націоналістів (ОУН) П. Полтава, – ми виступаємо тому, що вони з'являються знаряддям нещадної експлуатації селянства большевицькою правлячою клікою. Тому, що вони є основною причиною нужди і смерті українського села» [цит. за: 16].

У боротьбі проти колгоспного ладу на теренах Західного Полісся УПА і ОУН використовували різні засоби: авторитет національно-визвольного руху, контроль за переміщенням населення, агітацію, диверсії і т. д. Антиколгоспні акції повстанців спричиняли й жертви серед сільських мешканців. До їх числа потрапив І. Дубинчук з села Постійне тодішнього Деражнівського району на Рівненщині – перший, хто у селі подав заяву до колгоспу. Ними стали також активісти колгоспного руху М. Мацюк та З. Козел, працівники сільської ради А. Кипень та І. Ладан – усі із села Мельники-Мостицькі Ратнівського району Волинської області, ін.

Однак незрівнянно масштабнішими і жакливішими були репресивні заходи тоталітарного режиму, спрямовані на подолання опору мешканців Західного Полісся масовій колективізації. До страхотливих жертв призводили провокаційна діяльність псевдобандерівських загонів, акції влади з виселення безневинних осіб, зокрема, депортації сільських мешканців, звинувачених у приналежності до так званого «куркульства». Такі депортації у широкому масштабі розпочалися наприкінці 1947 року. Остання з них відбулася у 1951 році і обґрунтовувалася потребою очищення західноукраїнських теренів, в тому числі й Західного Полісся, від осіб, які нібито завдають шкоди колгоспам у їх організаційно-господарському зміцненні. Разом із заможниками депортувалися й бідняцькі та середняцькі сім'ї – ті, які не вступили до колгоспів і, таким чином, автоматично ставали «куркульськими» і відносилися до «ворогів колгоспного ладу». На Волині та Рівненщині сюди потрапили поліщуки П. Данилевич, О. Боярчук, М. Кирилук, М. Бакун, П. Мосейчук з сім'ями та багато інших родин [17]. Усі вони увійшли до числа тих 1 445 сімей так званих «куркулів» чисельністю 12 135 осіб, які станом на 1 січня 1953 року були виселені із західних областей України. З місць примусових поселень їх практично усіх звільнено до початку 1960-х років.

Насильство над селянством Західного Полісся різко прискорило темпи колективізації у регіоні. На кінець 1948 року число колгоспів тут зросло майже у чотири рази. На листопад 1949 року їх кількість збільшилася ще у півтора рази. До середини 1951 року колективізованими виявилось 95% усіх селянських господарств поліської зони Волині та Рівненщини. Таким чином, на початок 1950-х років колгоспний лад став панівним в економіці західнополіського села.

Утвердження колгоспного ладу зумовило ліквідацію тут й численних хутірських господарств. Хутори при командно-авторитарній системі визначалися як вкрай нераціональна форма ведення господарства. Справжньою причиною ворожого ставлення до неї було те, що вона означала збереження індивідуального власника, незалежного від волі державних органів. Тому майже одночасно з розкуркуленням розпочалася масова ліквідація хуторів. Означена політика обернувся для хуторян матеріальними збитками, фізичними та моральними стражданнями. Проте на початок 1950 року мережа хуторів ще залишалася досить чисельною: у Волинській області вона нараховувала трохи більше 35 тис., на Рівненщині – майже 11,5 тис. господарств. Через це влада активізувала насильницьку діяльність з ліквідації хуторів; при цьому вона всіляко заохочувала селян до переселення у село, видаючи це за надзвичайне благо [18]. Силкові методи у справі ліквідації хутірських господарств зумовили майже повне їх зселення протягом 1951–1953 років. Практика показала, що тимчасова вигода у цьому питанні обернулася через деякий час набагато більшими втратами. Ліквідацією хутірських господарств значною мірою було підірвано зв'язки селянина з землею, втрачалось почуття господаря. Багато хутірських господарств можна було і у той час раціонально використати для розвитку тваринництва, птахівництва, овочівництва.

Отже, на початок 1950-х років економічно західнополіське село було включене у систему соціалістичних виробничих відносин. Остаточо виявилися знищеними особливості його

аграрного розвитку. Воно почало жити у складі єдиного організму, господарську основу якого складав колгоспний лад. У Західному Поліссі він був надзвичайно слабким. Колгоспи без допомоги часто не могли провести сівбу, доглянути посіви, зібрати урожай. Тому широкого розповсюдження набуло шефство над цими господарствами, що стало відмітною рисою радянського сільського господарства практично на усі роки існування СРСР. Однак і це не рятувало ситуацію. Її поліпшенню не допомагали і заходи щодо укрупнення колгоспів, яке здійснювалося у цей період. Безсилим виявилось також встановлення жорсткішого політичного контролю за діяльністю колгоспів, що його забезпечували політичні відділи МТС, організовані у західних областях УРСР у грудні 1949 року і розформовані рівно через чотири роки. Причиною бід колгоспного ладу у Західному Поліссі, як і в усьому СРСР, була не відсутність належного керівництва ним, а система відносин, на яких він будувався: примусове викачування продукції, мізерна оплата праці, незадовільний рівень матеріально-технічної бази, розкрадання колгоспного майна, ін. Наслідком такого стану речей стало зростання непрестижності хліборобської праці. Сільські мешканці регіону, насамперед молодь, стали ухилятися від роботи у колгоспах і шукали шляхів від'їзду у місто. Негативно позначилося на стані продуктивних сил західнополіського села й часткове переселення селян регіону у південні райони Української РСР, інші радянські республіки. За 1950–1953 роки внаслідок «добровільно-примусового» скерування на переїзд у південні райони УРСР тільки з поліської зони Волинської області переселилося майже 8 тис. селянських господарств (підраховано автором за: [19]).

Таким чином, повоєнне десятиріччя виявилось непростим для сільського господарства Західного Полісся. Центральною подією для цієї галузі у другій половині 1940-х – на початку 1950-х років стала колективізація. Вона спричинила насадження у регіоні неефективної колгоспної системи, позбавлення західнополіського селянина почуття господаря-хлібороба і перетворення його на політично безправного й економічно залежного від тоталітарної системи виробника продукції.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 75. Спр. 174. Арк. 4.
2. Із спогадів жительки села Покашів Ківерцівського району Волинської області Т. Харанюк.
3. Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.). Ф. Р-400. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 125–127.
4. Із спогадів жителів села Балашівка Березнівського району Рівненської області А. та В. Чеберяків.
5. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 62. Арк. 62.
6. Там само: Спр. 126. Арк. 112–116.
7. Держархів Рівненської обл. Ф. Р-204. Оп. 2. Спр. 132. Арк. 59; Спр. 158. Арк. 46.
8. Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР. 1939–1989. Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Ю. Ю. Сливка. Київ : Наук. думка, 1989. С. 106.
9. Лаврів П. І. Історія південно-східної України. Львів : МП «Слово», 1992. С. 126.
10. Голубченко І. Коли ми вмирили, нам дзвони не грали. ОУН-УПА в боротьбі за державність України (1942–1953 рр.). Дзвін. 1993. № 7–9. С. 96.
11. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 107. Арк. 2.
12. Там само. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 75. Арк. 154.
13. Держархів Рівненської обл. Ф. Р-204. Оп. 2. Спр. 326. Арк. 10.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 5926. Арк. 103.
15. Держархів Рівненської обл. Ф. Р-400. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 4–5.
16. Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952. Документи і матеріали. Мюнхен : [б. в.], 1953. С. 529.
17. Архів Управління Міністерства внутрішніх справ у Волинській області. Ф. Р-6. Спр. 4805. Аарк. 23; Спр. 254. Арк. 9; Спр. 4720. Арк. 22; Архів Управління Міністерства внутрішніх справ у Рівненській області. Спр. Р 572. Арк. 10; Спр. Р 1280. Арк. 7, ін.
18. Червоний прапор. 1950. 15 жовтня; Радянська Волинь. 1952. 10 квітня.
19. Державний архів Волинської області. Ф. Р-6. Оп. 9. Спр. 152. Арк. 34; Оп. 10. Спр. 161. Арк. 26–28.

ЗНАЧЕННЯ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Історія людства нараховує понад мільйон років, за які воно пройшло шлях від первісності до сьогодення. На цьому довгому шляху було чимало важливих етапів, проте найраніший з них – доба первісності – як дитинство людини, є неповторною. Вона є і залишиться надзвичайно цікавою, бо становить основу всього пізнішого, вищого розвитку людського суспільства. Вивчати ж її найдоцільніше на базі археологічних джерел, адже лише завдяки їм вдається сягнути глибин історії, коли людина робила свої перші кроки до прогресу. Саме в ці далекі часи і були закладені підвалини нинішньої цивілізації. На світанку історії людина здійснила найвидатніші винаходи. Вона освоїла вогонь, навчилася будувати житла, знайшла спосіб полювати на великих тварин, винайшла лук і стріли, навчилася виготовляти доцільні знаряддя з каменю, посуд з глини, одяг з конопель і льону, почала користуватися водним транспортом. Та це ще далеко не все. Наші пращури стали першовідкривачами зернових та інших культурних рослин, одомашнили багато видів диких тварин, без чого просто неможливо уявити життя сучасних людей. В ті далекі часи з'явилися і перші паростки духовної культури.

Найкращих результатів при вивченні студентами цього важливого етапу історії людського суспільства, на нашу думку, можна досягти, залучаючи як допоміжні, відповідні твори художньої літератури, завдяки яким в уяві слухачів створюються яскраві образи далекого минулого. Слід мати на увазі, що історична наука і художня література черпають матеріал з одного джерела: реального життя і взаємно доповнюють одна одну. Отже, своєрідність історичних творів полягає у поєднанні наукових даних і художнього вимислу. Спираючись на конкретні історичні факти, письменник в той же час дає простір своїй багатій фантазії і змальовує хвилюючі реалістичні картини минувшини. Література тим і цікава, що вона складається з багатьох жанрів і стилів, багатьох методів і користується різноманітними засобами самовираження [14, с. 7].

Як же на практиці поєднати реальні події історії первісного суспільства з художньою літературою? Прийоми роботи з літературно-історичними текстами можуть бути різними, але найкращими, на нашу думку, прийомом є включення на певному етапі подачі історичного матеріалу фрагментів з відповідного художнього твору. Як правило, це має бути яскравий уривок, що передає колорит тієї доби і збуджує уяву студентів. Зрозуміло, що основним змістом роботи викладача в студентській аудиторії є подача програмового матеріалу, а літературна конкретизація має лише допомагати слухачам краще засвоїти його. Для цього можуть бути використані художні твори, в яких описуються такі згадані вище події в житті наших предків, як застосування вогню, побудова перших жител, виготовлення перших знарядь праці тощо.

Загальновідомо, що лише з появою людини починається історія. Отже, перед тим, як розпочати розгляд цих питань, потрібно з'ясувати, якою була сама людина. На основі знайдених кісткових останків палеоантропологам вдалося відтворити її зовнішність в загальних рисах. Як для людської істоти людина раннього палеоліту мала досконалу фізичну будову. Її зріст був такий же, як і в сучасної людини, об'єм черепної коробки – майже такий же, однак яким був її вміст нам не відомо. Ця людина жила близько 100-40 тисяч років тому [13, с. 46]. Однак уявити її внутрішній світ, її, так би мовити, психологію студентам-першокурсникам, здебільшого вчорашнім школярам, нерідко буває важко. І ось тут допомогу їм може надати художня література, наприклад, уривок з оповідання видатного українського історика, академіка Михайла Грушевського «Предок». «Раптом при непевнім огні ватри... я побачив його – мого предка. Він сидів, положивши свою голову на коліна. Був цілий голий, тіло його було вкрите буйним темним волоссям. Такий же волос вкривав його широкі, сильно видовжені наперед щелепи і зверху майже сягав густих брів на широкім, похилім чолі. Дрімаючи, він тривожно прислухався до гуркоту каміння на стежці, куди приходили до води мешканці недалекої печери – лви. І рука його механічно стискала палицю – його одну зброю. Ніч гнітила його страхом не тільки присутністю сього близького звіра, а й сама собою, як страшне загадкове царство злих сил, що... поглинули сонце. Але скоро його увагу зайняли перші проблиски дня. Вони наповнили його пригноблену душу утіхою. Сонце, світло, день верталися знову» [2, с. 20-21].

Страшною була ніч для первісної людини і лише день рятував її від нічних жахів. Але існував ще один засіб проти темряви – вогонь, яким найдавніші люди не володіли. І тому чи не найзнаменнішою подією в історії первісного суспільства було оволодіння людиною вогню. За археологічними даними вогонь став відігравати колосальну роль у житті первісних людей в середньому палеоліті (120-35 тисяч років тому), в час максимального зледеніння на землі. Сьогодні ми ще не знаємо, як наші пращури навчилися користуватися вогнем, яким чином первісна людина здобула першу жаринку для свого вогнища. Можливо, це була лава від діючого вулкана, від якої загорівся ліс, можливо, це було дерево, яке спалахнуло від блискавки, а можливо, це була купа зіпрілої самозагорілої трави. Хто знає? Але як би то не було, вогонь – це чудове джерело тепла – допоміг вижити первісній людині в умовах жахливого холоду. Завдяки вогню, людина вигнала з затишних печер звірів, яких до того смертельно боялись, і перетворила печери в свої житла.

Для первісної людини вогнище стало її надійним охоронцем. З ним ніч перестала бути чорним провалом, який раніше можна було пережити лише заховавшись, спробувати забути страх перед невідомим, затаївши навіть подих. З вогнем доісторична людина навчилася не боятися темряви, вчилася слухати, говорити і мріяти. Вогонь зближував людей. Від перших вогнищ на стоянках в небо став підніматися апетитний димок від смаженого м'яса, яке було набагато смачнішим від сирого. Так виник звичай приносити здобич до загального вогню. Так людина стала єдиною живою істотою, що відчувала втіху від можливості розділити їжу з іншими собі подібними. Для неї вогнище стало новою формою суспільного життя.

Вогонь приносив радість у побут наших предків. Важко уявити собі більше нещастя для племені, ніж втрата вогню. Ось як живо описав цю страшну подію французький письменник Жозеф Роні-Старший у відомому романі «Боротьба за вогонь». «В непроглядну ніч тікали уламри, збожеволівши від страждань і втоми; усі їх зусилля були марними перед великим нещастям: вогонь був мертвий! Вони підтримували його в трьох клітках вдень і вночі. Навіть у найважчі часи підтримували вони в ньому життя, оберігали його від непогоди, переносили його через ріки і болота. Він ніколи не розлучався з ними...Його червоні зуби захищали людину від безмежного страшного світу; всі радості жили тільки біля нього. Він добував із м'яса смачні запахи, робив твердими кінці рогатин, він підбадьорював у темних лісах і в глибині печер. Він був батько, охоронець, рятівник. І ось тепер він мертвий! Уламри тікали, осиротілі, в осінню ніч... «Що станеться з уламами без вогню? – в горі застогнав вождь. – Як вони житимуть?» [10, с. 9-11].

На пошуки вогню відправився мужній воїн Нао з двома юнаками. Попри витривалість і сміливість мандрівників, їхні дні були сповнені тривоги, а ночі небезпек. «Більш за все – повідомляє автор – вони страждали через відсутність вогню. В безмісячні ночі їм здавалося, що вони назавжди опинилися в мороці, який навалювався на них величезним тягарем. І тоді їх охоплювало почуття безпорадності й самотності» [10, с. 23].

Отже, викладач має змогу показати слухачам, яким безрадісним було життя людини допоки вона не навчилася добувати вогонь. Минув час і вона-таки винайшла прийоми його добування шляхом тертя двох шматків сухого дерева або висікання іскри ударом каменя об камінь. Однак це було непросто. Щоб оволодіти навичками добування вогню людині потрібно було зробити тисячі спроб. Ось як описує цей складний процес автор названої книжки. Якось «... Нао помітив серед верболозу жінку, яка вдаряла одним каменем інший. Посипались іскри, потім загорілись гілки. Він подумав: «вахи (назва племені, з яким зустрівся герой книги в пошуках вогню) ховають вогонь у каменях». І з тих пір, як переконався, що таємниця полягає саме в каменях, він наважився сам добути вогонь. Для цього потрібні були два камені: твердий кремій і трохи м'якший колчедан. Нао, запасшись сухою травою, довго вдаряв одним каменем об інший. І раптом... у Нао зупинилось дихання... на одній з травинок з'явився маленький вогник! Тоді уламр обережно роздмухав полум'я: воно проковтнуло свою слабку здобич і перекинулося на інші стебла трави. І Нао пізнав величезну радість. Він відчув, що здобув могутність, якою не володів жоден з його предків. Тепер ніхто не зможе вбити вогонь у людей його племені!» [10, с. 73-74].

Інший спосіб добування вогню описаний у повісті письменника і вченого Сергія Покровського «Мисливці на мамонтів»: «Біля вогнища сиділи старики і старші мисливці. Перед ними стояв голий Уа (підліток, який мав пройти ритуал посвячення в мисливці) і швидко крутив долонями загострену палку. Нижній кінець її був вставлений в дирку, видовбану в сухому шматку дерева. Палка вертілась як веретено. Від тертя кінець її обвуглився і почав куритись. Пахучий

димок сірим черв'яком піднімався з дирки. Уа почав роздмухувати іскру. Він накрив її сухою травою і продовжував дуги з усієї сили. Нарешті народився вогонь, трава загорілась, і юнак став підкидати тонкі сухі гілки. Вогонь лизнув їх, і за кілька миттєвостей полум'я вже весело застрибало і стало пожирати товсті гілки» [8, с. 58].

Студентам варто наголосити, що приборкання вогню було однією з найважливіших подій давньої історії людського суспільства. Можливо, це був перший крок людини за поріг тасмниць Природи.

У зв'язку з похолоданням вже в період середнього палеоліту актуальною для первісної людини стала потреба в житлі. Цілком резонно в допитливої частини студентів може виникнути запитання: а який вигляд мали давні людські оселі, адже із зрозумілих причин, до нашого часу вони не збереглися. Отже, уявлення про них можуть дати хіба що художні твори плюс фантазія самих слухачів.

Вчені вважають, що першими житлами людей були печери. На нашу думку, доволі яскравий опис печерного житла можна знайти в науково-фантастичному романі академіка Володимира Обручова «Земля Саннікова». Описуючи печеру, в якій жили люди давнього кам'яного віку – племені вампу, автор зауважує: «Вона була напівтемна, волога з низьким склепінням, закіптюженим багатолітніми вогнищами. Розглядаючи це житло, мандрівники не могли не подумати, яким же похмурим було життя цих первісних напівлюдей. Вони рятувалися від холоду у похмурих сховищах, оспорожуючи їх у лютого ведмеда чи печерної гієни» [7. с. 125].

Однак печери були не скрізь і на рівнинах оселі мусили мати інший вигляд. А якими вони були? Археологічними розкопками на палеолітичних стоянках первісних людей Подніпров'я, Прикарпаття і Волині рештки ймовірних жител зафіксовано у вигляді чорних плям, вугликів від вогнища та кісток тварин і навіть бивнів мамонтів, розмішених по колу [4, с. 11-12]. На основі цих залишків вчені намагаються реконструювати давні житла. Однак, для учнів і студентів-першокурсників зрозуміти це досить складно. Тому і в цьому випадку на допомогу їм можна залучити фрагменти художніх творів. Ось як описує житла давніх мисливців і збирачів палеоліту автор повісті «Мисливці на мамонтів» Сергій Покровський: «Вурри (назва племені) мешкали в курних землянках, схожих на глибокі нори. В середині житло нагадувало велике шатро або чум. Конусоподібний дах підтримувався міцним стовпом. Земляні стіни зсередини були облицьовані частоколом з ялинкових жердин, пов'язаних для міцності ликом і лозою. На долівці лежали шкури оленів, що служили постелями. Світло і повітря проникало сюди через вхід» [8, с. 23, 31]. В житлах була неймовірна тіснява, бо в них мешкало кілька родин з дітьми різного віку, як про це пише автор.

Студентам варто знати, що житло є найконсервативнішим елементом культури, тому і на завершальному етапі кам'яного віку, тобто в неоліті, що датується археологами VI-IV тис. до н.е., характер жител мало змінився, хоча помітно покращився. Як свідчать археологічні дослідження неолітичних поселень, житла були заглиблені в ґрунт і мали різну конфігурацію [4, с.20]. Від них залишились лише невеликі впадини, які виділяються на ґрунті темним забарвленням та окремими знахідками кісток кам'яних виробів, зрідка фрагментів ліпного посуду. Звичайно ж, недосвіченій молоді, вчорашнім школярам, вони небагато говорять, тому і тут на допомогу їй може прийти художня література, присвячена історичним подіям. Зокрема, в повісті вченого і письменника Сергія Покровського «Селище на озері» подається яскравий опис неолітичного житла. «Хижина Мандру нагадувала конус, глибоко вритий в землю. Щоб проникнути в неї треба було пройти через вузький коридор. Долівка хижини була принаймі на цілий метр нижчою від рівня ґрунту. Земля, викинута при викопуванні житла, оточувала його валом. В нього впиралися нижні кінці довгих жердин, що підтримували дах з очерету, який зверху покривали шкури звірів. Димовий отвір наверху був єдиним вікном, через яке проникало світло. Хижина була велика. Основою її було коло. З внутрішньої сторони стіни закриті плетеним з гілок тином, закріпленим кілками. Вздовж стін знаходились земляні нари, накриті звіриними шкірами. На них можна було сидіти як на лаві і лежати як на постелі. Кільце нар переривалось лише біля входу. Тут стояли два стовпи, які підтримували дах. Інші два стовпи стояли навпроти входу. Ще по одному було врито на правій і лівій стороні» [8, с.131-132]. Автор повісті згадує про димовий отвір наверху, який дає право вважати, що вогнище знаходилось в центрі житла, що, до речі, часто підтверджується і археологічними розкопками.

Спостерігаючи за змінами в житлобудуванні кам'яного віку, не можна не помітити прогрес у побуті людей палеоліту і неоліту: від темних печер неандертальців до облаштованих землянок кроманьйонців. На цьому прикладі студентам можна продемонструвати безперечний прогрес у розвитку первісного суспільства. Впадає в очі наскільки вище стояли люди нового кам'яного віку від людей давнього кам'яного віку.

Важливою сторінкою історії первісного суспільства є заняття наших предків. Вже усталилась думка, що загалом вони були збирачами і мисливцями. Дійсно в цьому є резон. Як свідчать археологічні розкопки на палеолітичних стійбищах, люди полювали на зубрів, ведмедів, гігантських оленів і навіть на мамонтів, кістки яких є досить частими знахідками. Яскравим прикладом цього можуть служити рештки житла на Мізинській стоянці, що на Чернігівщині. Як показали підрахунки, на його спорудження було використано понад 300 кісток великих тварин: 32 мамонтів, кількох гігантських оленів, 1 носорога і кількох вовків [5, с.36]. Особливо вражає велика кількість кісток і бивнів мамонтів. Відомо, що це був велетенський звір і в порівнянні з ним людина була пігмеєм. І все ж таки, вона успішно полювала на цих гігантів. Адже це була проста здобич. Мамонт – це гора м'яса, його горб – гора жиру, його шерсть – гора волосся, його бивні – матеріал для виготовлення знарядь і прикрас, нарешті його кістки і ребра – чудове паливо для вогнищ. Отже, було за що боротися.

Але це була надзвичайно сильна тварина і минули тисячоліття, перш ніж люди насмілились напасти на неї. І то не окремі мисливці, а велика кількість осіб, які заганяли звіра у заздалегідь підготовлені пастки. Здебільшого, це була достатньо глибока яма, у дно якої додатково вкопували загострений зверху кіл, на який напорювалася жертва, що потрапляла в пастку. Зазвичай яму викопували стежці, якою звірі йшли на водопій, та ретельно маскували її.

Ось як описав спосіб загінного полювання в повісті «Мисливці на мамонтів» Сергій Покровський: «Мохнаті хумми паслися на поляні. Раптом старий вожак тривожно підняв вуха. На протилежній стороні поляни...почувся тріск палаючих гілок. За вогнищами ховалися двоногі. Старі хумми відчували біду. Вони бачили, як жовті язики вогню розгоряються з трьох боків по краях поляни. Лише одна сторона була вільні від вогню. Вожак подав сигнал і рішуче направився по стежці, а за ним потягнулись інші. Слідом за стадом з палаючими смолоскипами бігли групи мисливців. Всі кричали і колотили палками по стовбурах дерев. Раптом вожак зупинився: шлях був перекритий кількома стовбурами ялин, які лежали впоперек одна на одній. Залишався вільним лише вузький прохід. Він вів на стару покинуту стежку, з обох боків огорожену жердинами. Самки натискали на нерішучого вожака. Задній загін мамонтів напивав на середню частину стада. В цей час свист і галас прозвучав з новою силою, і вожак рішуче ринувся через прохід. За ним посунула решта мамонтів. Вожак вийшов на засипану снігом площадку, обнесена з двох сторін високою огорожею. Але не встиг він зробити по ній і двох кроків, як вона провалилася під важким звіром. Щось гостре глибоко проникло в його нутрощі. Великан був у полоні, а тим часом перелякане стадо двома потоками промчало повз пастки. Мисливці верещали, мов божевільні. В голову звіра летіли списи і каміння... Старий мамонт сконав наступного дня. Чоловіки спускалися в яму і виносили звідти шматки жирного горба мамонта. Вони обдаровували всіх. Ділилися по-братськи шматками м'яса. Бенкет розпочався. Їжі мало вистачити на багато днів» [8, с.99-100, 102-105].

Слід наголосити, що загінний спосіб полювання, даючи багатьом особам достатньо їжі, водночас об'єднував їх у міцні колективи. Поступово, в період пізнього палеоліту (30-11 тис. років до н. е.) замість первісного людського стада сформувався родовий лад.

Минули тисячоліття, на землі відбулися кліматичні зміни. В результаті танення льодовика встановився сучасний ландшафт: улоговини наповнились водою і стали озерами, усталилась нинішня гідросистема, з'явився сучасний ґрунт з травою та відповідною рослинністю. Клімат також став близьким до сучасного. В археології цей період прийнято називати середнім кам'яним віком – мезолітом, який датується X-VI тисячоліттям до нової ери. За цих умов зазнав змін і тваринний світ.

Потепління в кінці льодовикової епохи, привело до зволоження клімату і збільшення снігового покриву. Бурани та ожеледиці взимку обумовлювали періодичну нестачу кормів і масовий мор траводіних. Густих шерстяний покрив мамонтів, носорогів, вівцебиків, розрахований на холодний, але сухий клімат, намокав під час відлиг. Заморозки після відлиг призводили до змерзання мокрої шерсті і загибелі тварин від переохолодження. Ці фактори привели до

вимирання представників мамонтового фауністичного комплексу і значного поширення північного оленя, пристосованого до існування в умовах тундри [3, с17-19].

За цих умов полювання на дрібну звірину люди винайшли нову ефективну зброю – лук і стріли, – яка дозволяла вбивати дичину на відстані. Як зауважує знаний дослідник пам'яток доби мезоліту професор Леонід Залізняк, лук і стріли були основним знаряддям полювання мезолітичних мисливців, про що свідчать масові знахідки крем'яних вістрів стріл на стоянках. Якщо економічною суттю пізнього палеоліту було колективне загінне полювання на стадних ссавців, то мезоліт – це епоха індивідуального полювання з луком на стадних копитних [3, с.61-62]. Зазвичай полювали на таких тварин як кабан, косуля, заяць чи на птахів. Проте особливого значення набуло полювання на мігруючих тварин – північних оленів. Наприклад, для тогочасного населення Волині, яке мешкало на межі тундри і лісу, воно було першорядним. Як основне джерело їжі та інших засобів існування у тундровій зоні, північний олень визначав спосіб полювання на нього. Мігруючі стада, які нараховували до 1000 особин, навесні мандрували на північ, а восени повертались на південь. Причому вони мали традиційні місця переправ через ріки. Олені спускалися до води балкою або руслом невеликої притоки, як це зафіксовано археологами при впадінні річки Кормин у Стир на Маневиччині [5, с.50].

Добре знаючи поведки тварин, первісні мисливці навесні і восени влаштовували на таких переправах полювання, так звані поколки, в ході яких надовго забезпечували себе запасом м'яса. Цікавим був сам процес полювання. Щоб не злякати оленів, мисливці ставали на певній відстані від переправи, вниз по течії ріки. Ось як про це сказано в оповіданні Юрія Логвина «Останній мисливець на мамонтів»: «Після того, як пройшли на північний схід олені щільними гуртами, мов грозіві хмари, мисливці... згуртувалися, щоб бити їх при переході через ріку. Але били не оскажено і пожадливо. Полювання влаштували так. Поробили плоти з жердин та хмизу і на цих плотах підбиралися до безконечної валки оленів. Один мисливець бив гарпуном оленя, другий обмотував голову ливною, а третій жердиною керував плотом. Били мисливці оленів, підбираючись лише знизу, проти течії. Вона змивала кров, розчиняла її, то й запаху крові не було чути оленям...

Кілька днів без перерви палали багаття в стійбищі. Біля них жінки й дівчата підсушували, підв'ялювали і коптили оленину. Старі баби крем'яними скребками вишкрябували мездру з оленячих шкур.

Усі були щасливі, бо полювання було вдалим, вся здобич була розпатрана і заготовлена краще, ніж будь-коли! Бо, певно, Оленяча Матір, зглянувшись на них і зробила їм щедрий дарунок після жорсткої, прехолодної зими...» [6, с.23-24].

М'ясо вбитих тварин їли сирим поки воно було теплим, пекли на вогні, або, як про це сказано вище, порізавши на тонкі пластини, в'ялили на сонці чи коптили над димом. Проте археологи висловлюють припущення, що в період мезоліту люди вже почали варити їжу. Але як це було можливо, якщо керамічний посуд ще не винайшли? Дослідники мезолітичних пам'яток вважають, що їжу могли варити в... дерев'яному посуді, час від часу вкидаючи у воду розпечені на вогні камені [3, с.70]. Останні є частими знахідками на місці вогнищ і біля них. Зокрема, це зафіксовано і на мезолітичній стоянці біля с. Мала Осниця Маневицького району Волинської області [5, с.53]. Як почалося варіння їжі досить образно говорить в романі Генрі Райдера Хаггарда «Льодяні боги»: «Снідаючи, вождь племені Ві зауважив, що їжа приготована якось по-новому. – Я нічого такого ніколи не їв – сказав він. Як приготовлений цей лосось? Тоді його син Фо показав йому видовбану всередині колоду, в якій була вода, що кипіла, і розповів, як упродовж багатьох днів він випалював серцевину обрубка, а коли все очистив, налив у порожнину води і накладав туди розпечені на вогні камені аж поки не закипіла вода. Тоді опустив у воду випотрошену рибу і продовжував кидати туди камені доти, доки риба не зварилась.

Скоро варіння їжі поширилось. Всі в племені займались випалюванням дерев'яних колод, вичищали обвуглену серцевину крем'яними скребками і кип'ятили воду розпеченими каменями. В неї кидали не лише рибу, а й м'ясо і яйця. Так навіть беззубі старі і маленькі дітки могли вживати варену їжу, замість обвугленого на вогні м'яса. То й здоров'я членів племені покращилось» [11, с.131].

Неординарною подією в житті первісної людини було приручення собаки – першого дикого звіра, який став її незмінним помічником на полюванні і вірним охоронцем. Ось як про це говорить в названому вище романі «Льодяні боги»: «Розтягнувшись на узбережжі на значну

довжину, стояло чимало будівель, подібних до індіанських вігвамів. Біля них бродили гостроморді, довгошерсті, похмурі і міцні звірі, яких сучасна людина вважала б радше вовками, а ніж собаками. Родоначальниками їх колись і справді були вовки. Але ці звірі були більш-менш ручними і становили чи не найцінніше надбання племені, яке з їхньою допомогою відлякувало справжніх хижих вовків та інших диких звірів, що блукали в навколишніх лісах» [11, с.103].

В період мезоліту в окремих районах люди почали приручати й інших тварин. В оповіданні Юрія Логвина «Останній мисливець на мамонтів» старий мисливець, говорячи про пришельця з далеких країв, зауважує, як той «розповідав, що в їхньому та сусідніх родах дійшли до ось яких хитрощів: малих козенят і поросят при полюванні не вбивають, а беруть до стійбища. Жінки їх доглядають і вигодовують поки вони не виростуть, а тоді вже забивають для їжі» [6, с.28]. Так почалося одомашнення диких тварин, які з часом зробили життя давніх людей незалежних від капризів полювання.

Значні водойми, що виникли внаслідок танення льодовика, були добрим середовищем для існування водоплаваючих птахів, на яких також полювали первісні мисливці. Зокрема, у Волинському краї не лише в мезоліті, а й у неоліті полювання на великих птахів перетворювалося на своєрідний промисел. Особливо ефективним було полювання на гусей. Люди помітили, що десь із середини липня у гусей починається період линьки, коли вони втрачають здатність літати і стають легкою здобиччю мисливців. І саме цей час використовували давні мисливці для масової ловлі птахів і заготівлі їхнього м'яса про запас. Ось як описав цей процес академік Володимир Обручов у відомому романі «Земля Саннікова»: «Завчасно на березі озера були облаштовані загорожі з тонких жердин, увіткнутих у землю. Дві стінки огорожі починалися біля води на відстані сотні кроків одна від одної, а далі вони звужувались і перетворювались у вузький коридор, який виходив на майданчик, огорожений з усіх боків. У призначений день члени всього роду, озброївшись палками, оточили озеро і стали криками ганяти гусей, які ховалися в очереті. Сотні птахів були зігнані в кінці озера. Передні, підпливши до берега, стали вилазити з води і переходити до огорожі. За ними потягнулася решта птахів. Нарешті всі опинилися в тупику. Тепер загонщики, які ввійшли слідом за птахами, почали без жалю бити їх. В повітрі миготіли закривавлені палки, купи вбитих і поранених птахів росли на очах. Нарешті всі птахи перебиті. Люди руйнують огорожу, підбирають здобич і несуть на стоянку. Там все звалюють на купу і починається общипування пуху і потрошіння. Уже ввечері почалось копчення тушок птахів. Їх підвішували на жердинах, а на землі розпалювали сирі дрова, які не горіли, а курились. І так тривало кілька днів, аж поки вся птиця не була закопчена і придатна для зберігання впродовж тривалого часу» [7, с.153-156].

Дуже важливим для розуміння розвитку давнього суспільства є вивчення його засобів виробництва. За визначенням вчених, таку саму вагу як будова останків кісток має для вивчення зниклих тваринних видів, залишки засобів праці мають для вивчення зниклих суспільно-економічних формацій. Формації різняться не тим, що виробляється, а тим як виробляється, якими засобами праці. І справді досконалість знарядь праці є показником рівня розвитку суспільства. Знахідки кам'яних знарядь, що дійшли до нас крізь віки, свідчать, що найдавніші з них були ледь оббиті. Людина раннього палеоліту ще не вміла ретушувати, тобто шляхом дрібних сколів загострювати знаряддя. Вона закінчувала роботу там, де пізніший майстер лише розпочинав її. Впродовж тисячоліть первісні майстри вдосконалювали обробку каменю. Вдосконалюючи свої знаряддя, людина і сама вдосконалювалась. Праця робила її кмітливою і все більше віддаляла від того дикуна, яким був її далекий предок.

Ось як образно описано весь процес виготовлення ножа пізньопалеолітичним майстром у повісті Сергія Покровського «Мисливці на мамонтів»: «Тупу-Тупу закінчував свій крем'яний ніж. Він робив найбільш тонку частину роботи – наводив ретуш. Біля каменя, на якому він сидів, лежало кілька крем'яних желваків, котрі добували з глибини вапняків. На великому камені-наковальні він розбивав желвак ударним каменем. Потрібна була велика майстерність, щоб відбити від желвака шматки, придатні для виготовлення знарядь. Відколовши шматок, Тупу-Тупу старанно оглядав його і, якщо він годився, продовжував подальшу обробку. Обробляв його поступово і дуже обережно. Короткими різкими ударами відбивав від шматка крихітку за крихіткою аж поки кремій не перетворювався з його волі на гострий ніж» [8, с.65-66].

В праці зростала майстерність цих «ковалів» кам'яного віку. І на його завершальному етапі – в неоліті – вони освоїли такі складні операції, як шліфування, пиляння і свердління каменю. Зріс

і асортимент знарядь праці: від примітивного ручного рубила, єдиного знаряддя людей раннього палеоліту, до сокир, долот, свердел, пилок, тесел, різців та інших, виготовлення яких вимагало від людини не лише вміння, а й терпіння. Ось як описує виготовлення неолітичним майстром пилки Сергій Покровський в повісті «Селище на озері»: «Уомі робив крем'яну пилу. Це була кроптка праця. Між двома половинами розщепленого впоздовж шматка осики треба було закріпити близько півтора десятка гострих крем'яних зубців; заздалегідь підібрані однакових розмірів дрібні осколки треба було розмістити так, щоб усі зубці були на одній лінії. Мало того, кожний з них треба було закріпити і перевірити, щоб він твердо сидів у своєму гнізді, вирізаному крем'яним долотом» [8, с.159-160]. Такою пилою можна було зрізати тонке дерево або розпиляти м'які породи каменю: вапняку чи пісковика.

В повісті описується майстерня часів неоліту, в якій виготовлялися різні знаряддя праці і зброя. «Карась був чудовим майстром з обробки каменю. Ніхто в усьому селищі не вмів надати такої гладкої, правильної і красивої форми своїм виробам, як він. В його майстерні все було облаштоване так, щоб працювати було зручно. Посередині лежав великий валун, який служив йому сидінням. Перед ним, поміщався інший, менший валун, що служив йому наковальнею. На ньому Карась розбивав крем'яні желваки і обробляв камені інших порід. Справа знаходився великий камінь, на якому він обточував кремінь, та кілька брусків з пісковика для загострювання наконечників списів. Зліва стояв вкопаний в землю глиняний горщик. Він мав кругле дно і тому міг стояти лише у виритій для нього ямці. В ньому завжди була вода для змочування точильного каменя. Поруч були дві купки піску – в одній був крупнозернистий для грубої поліровки, а в іншій – дрібнозернистий для кінцевого глянца кам'яного виробу» [8, с.138-139].

Використовуючи художню літературу, студенти можуть краще уявити, як первісна людина винайшла один з найдавніших видів транспорту – водний. Вже люди доби палеоліту стикалися з необхідністю перетинати ріки. Це спонукало їх робити плоти. Вони були ще дуже недосконалі. Ось як описує такий виріб письменник Жозеф Роні Старший у повісті «Печерний лев»: «По знаку Уна (головного героя книги) жінки підхопили безформенну, громіздку споруду з гілок і стовбурів дерев і спустили її на воду. Жінки, притискаючи до себе дітей, стрибають на пліт. Ун і Зур покидають берег останніми. Пліт плыв по великій річці, крутячись серед водоворотів, підхоплений бурхливою течією. Кілька разів в особливо небезпечних місцях жінки зіскакували з плота у воду, щоб полегшити навантаження на споруду, яка загрожувала розвалитися. І все ж пліт наближався до протилежного берега...» [9, с.130]. Описаний пліт був ще примітивним плавзасобом, але він був попередником досконалого човна, який люди винайшли в неоліті. Знахідки човнів-довбанок того часу відомі на річці Оскіл на Харківщині. У студентів може виникнути цілком резонне питання: як давні люди могли зробити човен без металеві сокири чи пили? Свою версію відповіді на це питання подає згадуваний уже вчений і письменник Сергій Покровський в повісті «Селище на озері». Він розповідає, як майстер Карась для виготовлення човна використав повалений бурею стовбур товстого дуба. Для початку він вирішив відокремити від стовбура коріння, де мала бути корма, і верхівку дерева, де мав бути ніс човна. Перерубати товстелезний дуб, та ще й у двох місцях було нічим, отож майстер вирішив зробити це з допомогою вогню. Потрібна була обережність, щоб перепалити дерево у потрібному місці і не дати згоріти цілому, але «Карась добре знав своє ремесло. Минуло все літо і частина осені поки дубовий стовбур був нарешті перепалений у двох місцях, і величезна колода відокремилась від коріння і верхньої частини... Навесні знов розпочалась вперта праця. Спочатку треба було корявій товстій колоді надати форму човна. На це пішло літо і частина осені. На третій рік розпочалося саме довбання човна. Щодня, після риболовлі, Карась із своїми синами виколупував по крихтах деревину колоди кам'яним долотом і теслом. Він став схожий на незграбне корито. Борти були ще дуже товсті. Це все ще був не човен, а важка довбана колода. Аж на четверте літо розпочалось викінчення човна. Крок за кроком стінки ставали тоншими» [8, с.139-141]. За який час човен-довбанка був готовий.

З наведеного уривку студенти можуть уявити, скільки наполегливої праці треба було докласти нашим предкам, щоб примітивними знаряддями зробити таку річ. Це не може не викликати щире захоплення перед працелюбністю і наполегливістю пращурів, адже саме завдяки їх винахідливості і важкій праці народились ті плавзасоби, які стали далекими прототипами сучасних кораблів. А в ті, віддалені від нас, часи такі човни давали змогу нашим предкам подорожувати і сприяли встановленню контактів з іншими людськими громадами.

Приклади застосування художньої літератури при вивченні матеріальної культури первісного суспільства доволі переконливо свідчать про її ефективність. Не меншим є її значення для розуміння духовного життя наших пращурів. В процесі трудової діяльності людина пізнавала навколишній світ і своє місце в ньому. Однак, не розуміючи справжньої сутності речей, вона наділяла їх у своїй уяві надприродними властивостями, нерідко вважаючи їх розумними істотами, яким поклонялась. Люди вважали священними вогонь, камені, дерева незвичайної форми, амулети-фетиші тощо. Так у намаганні пізнати світ і не вміючи пояснити його людиною, з'явилися первісні релігійні вірування.

Основними складовими первісної релігії були тотемізм (віра людини в те, що її предком міг бути звір, птах чи, навіть, дерево), анімізм (віра в духів) і магія (віра в те, що на природний хід подій можна впливати неприродними засобами). Вірування ці ніби й різні, але насправді дуже пов'язані між собою. Первісні люди вважали, що світом керують духи – всюдисутні незрозумілі начала добра і зла. Невидимі, вони здатні впливати на долю людини. Проте існує магія. Давня людина вважала, що вона може впливати на світ, проводячи магичні дієства, поєднуючи слова, предмети, поступки.

Одухотворення всього, ототожнення себе і природи, віра у всеосяжний необмежений взаємовплив – це було зрозуміло людині. Лише там, де починається невизначеність, де Незрозуміле навалюється на людину несподіваними перепонами, загрозами і нещастями її ділова орієнтація поступається сліпому страху. А там, де починається невизначеність і страх – закінчується здоровий глузд і вступає в силу безмежна віра в авторитет. За таких умов виникає потреба в людині, яка безстрашно вступає у контакт із Незрозумілим, і людські громади висувають із свого середовища таку людину. Ця людина – чаклун. Він потрібен – заклинатель, що вириває милість від духів і захищає наскільки може від їх свавілля своїх співплемінників.

Серед явищ навколишньої природи об'єктом поклоніння давніх людей був вогонь. Для них він був живою істотою. Так вважав і головний герой згаданого вже роману Жозефа Роні-Старшого «Боротьба за вогонь» Нао. «Вогню, як і тваринам – вважав він – потрібна здобич. Вогонь живиться гілками, сухими травами; він здатен рости і породжувати інші вогні, але може й померти. Якщо його позбавляють їжі він стає маленьким, як муха, але може відродитися від однієї травинки і стати великим... Вогонь – це тварина; в той же час він не подібний до жодної з них. В нього немає ні ніг, ні тулуба, але він прудкіший за антилопу, у нього немає крил, але він сягає хмар... Нао любив вогонь і водночас боявся його» [10, с.27].

Тут варто наголосити, що з давніх часів у багатьох народів світу вогонь вважався священним. І такі вірування зберігалися впродовж віків. Цікаво, що порівняно недавно це спостерігалось у традиції пастухів Українських Карпат. Перед початком кількомісячного перебування худоби на полонині ватаг пастухів розпалював прадавнім способом «живу ватру», яка мала горіти круглодобово впродовж усього сезону перебування вівчарів на полонині – від ранньої весни і до пізньої осені. Як і в часи первісності, втрата вогню могла принести біду. Щоб цьому запобігти, для постійного догляду за ватрою призначалася спеціальна людина, як це красномовно говориться в історичному романі Володимира Гжицького «Опришки» [1, с.9-10].

Об'єктом поклоніння первісних людей подекуди були дерева незвичайної форми. В деяких племен вони вважалися тотемними, тобто предками окремих членів роду. Таким було священне дерево, до якого прийшов після тривалого вигнання з племені за начебто його народження від Злого Лісовика, головний герой повісті Сергія Покровського «Селище на озері» – Уомі. З дитинства він відчував любов до нього. «Це був товстий дуб з кучерявою головою, що височіла над лісом, і двома товстими безлигими гілками, які нагадували широко розкинуті руки з розчепіреними пальцями. Між ними, вище людського зросту, виднілося чорне дупло, схоже на відкритий рот з товстими губами. Вище дупла – дві чорні, штучно видовбані і випалені вогнем ямки, над якими були природні нарости у вигляді насуплених брів. Нижня частина стовбура нагадувало піку чудовиська з роззявленою пащекою і чорними очима, що наводили жах. Це був Старий Дабу – священне дерево, природний ідол для навколишніх поселенців. Його нижні гілки були обвішані жертвуваннями: шкірками горностаїв, білок, бобрів. Вони були подякою мисливців за щасливе полювання або попередніми підношеннями, що мали задобрити могутнього хазяїна лісу» [8, с.113]. Уомі, як і в дитинстві, прийшов поклонитися Великому Дабу. «Він кинув м'ясо в розкриту пащу, а далі вимадав кров'ю вбитого поросяти губи ідола... І душа Дабу явилась

йому в образі пугача. – Знайте, – промовив Уомі до членів племені – батько Уомі – сам Дабу! Він прийняв мою жертву. Пугач їв м'ясо, яке Уомі йому приніс. Він дав мені перо, щоб усі знали: Уомі – син Дабу» [8, с.130]. І всі визнали, що його батько не Лісовик, а могутній предок роду – Дабу.

Однією з ранніх форм духовної культури була магія, тобто намагання людини вплинути на природний хід подій неприродними засобами. Серед мисливців була поширена так звана «виробнича магія», яка супроводжувалась спеціальним ритуалом. У згадуваній вже повісті Сергія Покровського «Мисливці на мамонтів» розповідається, як три мисливці Ао, Вовча Ніздря і Улла, виявивши сліди мамонтів, вирішили шляхом чаклування спрямувати їх у бік їхнього стійбища, щоб стати здобиччю поселенців. «Вовча Ніздря вибрав місце, де прямовисна стіна обриву підступала до ріки. Ао підійшов до обриву і впевненими помахами списа накреслив на гладкій стіні обриси горбатого слона на товстих ногах. Він був покритий довгим волоссям і високо піднімав кінці могутніх бивнів. Щойно Ао закінчив рисунок, як всі троє відскочили від нього. Вони увіткнули в землю вістря догори свої списи і затягнули пісню, під монотонний мотив якої розпочали мисливський танець. І пісня, і танець не були для них розвагою. Це було заклинання, яке мало принести їм, як вони думали мисливське щастя. Нарешті танець закінчився. Мисливці по черзі встромили списи в переможенного хумму: один в око, другий – в серце, третій – в живіт. Цим чаклування завершилось. Воно віддавало хумму в їх владу. Вони вірили, що тепер мамонту від них не втекти» [8, с.11-13].

Якщо на ранній стадії розвитку первісного суспільства чаклувати могли всі, як це видно з наведеного вище уривку, то в період нового кам'яного віку в громадах стали виділятися окремі люди з начебто особливими здібностями у спілкуванні з духами чаклуни. В той час, крім дерев, як згаданий дуб Дабу, священним вважалися й окремі тварини. Священною твариною і предком окремих родів вважався бик. Для давніх людей він був втіленням войовничої міцці, непереможної і грізної сили. Прикладом вшанування цієї тварини може бути знахідка глиняної фігурки бика на неолітичному поселенні в с. Рованці на околиці Луцька [5, с.68].

Чи не найяскравіше культ бика відображено на унікальній пам'ятці давньої історії – Кам'яній Могилі, яка знаходиться в Запорізькій області, неподалік Мелітополя. Це давнє капище з гротами, на стінах яких є чимало різноманітних зображень часів кам'яного віку, а серед них і грізних биків, лягло в основу сюжету оповідання Юрія Хорунжого «Мелодії Кам'яної Гори», в якому йдеться про посвячення підлітків племені молочаїв у мисливці. «Плем'я вирудалося до Гори Бика – купи каміння, що височило на крутому березі річки Молочної... Владарював там чаклун, що жив у землянці під Горою. Люди племені говорили про Гору, що до неї треба ходити, коли хочеш щасливого полювання, добірного улову і багатого збору плодів. І чаклун, що краще за всіх розумівся на таємничих знаках, захованих у печерах, стверджував це... Він виліз із землянки у шкурі Бика з рогами, що якимось дивом трималися на голові, і запросив юнаків підійти ближче до Гори. Дванадцяттеро юнаків, стримуючи страх, вступили до грота. Темрява одразу поглинула їх. Чаклун запалив вогонь і всі побачили на стелі зображення бика з довгими рогами і нахиленою грізно головою. «Наш оборонцю! – заволав чаклун. – Ти захищаєш плем'я від злих сил!» Бик, здавалося, хитнув рогами. Чаклун махав руками і полум'я хиталося на всі боки, а бикові очі раз к раз спалахували. Чаклун раптом упав навколішки, буцав рогами землю, белькотів щось... Далі він вигукнув: «Дивіться вгору! Це знак Неба!» Юнаки побачили на стелі зображення четвірки биків, що стояли колом – хвостами всередину, а роги наставили на невідомого ворога. «Отак і ви мусите захищати своє плем'я». На поміч їм ставав їх предок – Бик. Слідом за чаклуном усі вилізли з печери, і плем'я зустріло їх войовничим галасом... Дванадцяттеро юнаків спустилися з Гори Бика і вождь почепив на шию кожному бичачий ріг, щоб боялися їх вороги і звірі» [12, с.42-44]. Відтепер юнаки стали дорослими.

Отже, якщо в часи палеоліту посвячення в мисливці підлітка здійснювали старики, як про це йшлося в сюжеті про добування вогню тертям двох шматків дерева, то в неоліті ритуал посвячення здійснював чаклун.

І на завершення короткого екскурсу в сферу духовної культури первісних людей у світлі художньої літератури звернемо увагу на особливості похоронного обряду, також пов'язаного з релігійними віруваннями.

Поховань доби палеоліту – неандертальців і кроманьйонців відкрито археологами поки що небагато, тому літературно-художня інтерпретація похоронного обряду первісних людей, які вже

усвідомлювали себе людьми, допомагає слухачам образно уявити цей процес. Ось як описує Сергій Покровський у згадуваній вже повісті «Мисливці на мамонтів» похорон найстаршої жінки роду Червоних Лисиць. «Стара Ло зовсім розхворілась: боліло серце, задуха не полишала її. Нарешті вона звеліла покликати своїх діток і старших внучок і оголосила, що хоче переселитися в підземні луки. Усі вислухали її спокійно і скоро все стійбище було зайняте підготовкою до переходу в підземні луки хворої матері Ло. За землянкою, біля самої стіни, чоловіки вирили яму завдовжки три кроки і завглибшки близько одного метра й засипали дно зеленою хвоею. Все тіло Матері матерів посипали червоною вохрою. Стару загорнули в м'яке хутро і опустили на дно ями. Біля тіла поставили берестяний посуд з рибою, м'ясом і горіхами, прикраси, які при житті любила Ло і зверху заклали яму смерековими гілками та закидали землею. На цьому обряд поховання був завершений» [8, с.106].

Від часу перших захоронень людей в середньому палеоліті минули тисячоліття. В поховальному ритуалі відбулися певні зміни, про що свідчать неолітичні могильники в Подніпров'ї і на Волині [4, с.21].

В іншій оповісті Сергія Покровського «Селище на озері» подано докладний опис поховального ритуалу в людей неолітичного часу. Ось що говорить автор про похорон найстарішого мисливця і рибалки, глави роду – Мандрю. «Зранку чоловіки почали рити яму. Копали серед інших, більш ранніх могил, на вершині пагорба, на відстані двохсот кроків від селища. Дно ями засипали шаром трави. Тіло Мандрю перенесли з хижини і опустили на дно ями. Мандрю положили на правий бік. Руки його були зігнуті в ліктях, а ноги підігнуті в колінах. Людина ніби спала. Зверху тіло посипали червоною вохрою. Червоний колір – колір крові. Червона вохра – символ життя і відродження. Це робили для того, щоб покійник прокинувся молодим і сильним у світі, куди він переселявся. В цьому і полягав обряд похорону. Залишалось лише як слід спорядити покійника. В могилу положили його лук і стріли, спис, пращу... старе весло. Жінки поставили два горщики: в одному з них було м'ясо, а іншому – мед. В той час почулося виття собаки, яку притягли до могили, і задушили. Піжму підняв задушену собаку і сказав: «Мандрю, візьми свою лайку: вона не захотіла залишатися тут без тебе». З цими словами він кинув її до ніг покійника. Могилу прикрили гілками і засипали піском» [8, с.146-147]. Далі упродовж трьох днів жителі селища справляли прощальну тризму [8, с.148-149].

Резюмуючи сказане в статті, слід зауважити, що далеко не всі сторони життя первісних людей вдається розкрити завдяки художній літературі. Людське життя багатогранне і таким воно було навіть у далекі часи. Отож ми торкнулися лише небагатьох (хай навіть і дуже важливих) подій давньої історії, згаданих у художніх творах вітчизняних і зарубіжних письменників, окремі з яких були відомими вченими. Гадаємо, що наведені, хоч і нечисленні, факти залучення художньої літератури при висвітленні подій сивої давнини говорять про їх ефективність. І цю справу варто продовжувати.

Слід сказати, що історичну науку і художню літературу ріднить не лише предмет дослідження, а й кінцева мета: розкрити закономірність розвитку конкретної епохи і через художні образи повніше висвітлити історичну обстановку, суспільно-економічні відносини, думки і почуття людей.

Література

1. Гжицький Володимир. Опришки. Кармалюк. Історичні романи. – Львів: Каменяр, 1971.
2. Грушевський Михайло. Предок // дерево пам'яті. – Випуск 1. – Київ: Веселка, 1990. – С.17-22.
3. Залізняк Леонід. Нариси стародавньої історії України. – Київ: Абрис, 1994.
4. Кучинко Михайло. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині. – Луцьк: Надстир'я, 1994.
5. Кучинко Михайло, Кучинко Зоряна, Златогорський Олексій. Історія культури Волині давнього та середньовічного часу. – Навчальний посібник. – Луцьк: Волинські старожитності, 2013.
6. Логвин Юрій. Останній мисливець на мамонтів Дерево пам'яті. – Випуск1. – Київ: Веселка, 1990. – С. 22-40.
7. Обручев Владимир. Земля Санникова. Роман. – Одесса: «Маяк», 1986.
8. Покровский Сергей. Охотники на мамонтов. Поселок на озере. – Челябинск: Южно-Уральское книжное издательство, 1964.
9. Рони-Старший Жозеф Анри. Пещерный лев. – Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство. – 1987.

10. Рони-Старший Жозеф Анри. Борьба за огонь // Приключения в каменном веке. – Москва: РИА «Юго-Запад», 1992. – С.9-92.
11. Хаггард Генри Райдер. Ледяные боги // Приключения в каменном веке. – Москва: РИА «Юго-Запад», 1992. – С.93-200.
12. Хорунжий Юрій. Мелодії Кам'яної Гори // Дерево пам'яті. – Випуск 1. – Київ: Веселка, 1990. – С.41-47.
13. Чмихов М., Кравченко Н., Черняхів І. Археологія та стародавня історія України. – Київ: Либідь, 1992.
14. Шевчук В. У світі фантазії українського народу // Огненний змії. – Київ: «Молодь», 1990.

Крішан Акаш

ЩЕ ОДНЕ РОДИННЕ ГНІЗДО САНГУШКІВ: ХАРАКТЕРИСТИКА МІСЬКОЇ ЗАБУДОВИ КОВЕЛЯ У XVI-XVII СТ.

З початком містобудування в історії людської цивілізації розпочалося безліч якісно нових процесів, пов'язаних з розвитком державотворення та структуризації націй як окремих суспільств. Міста здавна мали свій, особливий, вплив на долі людей, зокрема засновників і власників цих самих урбаністичних центрів.

Кілька століть переважна більшість земель Правобережної України перебувала у складі міжнародного гіганта Ранньомодерного часу – Речі Посполитої. Міста цієї держави також мали своїх впливових і могутніх покровителів. І йдеться не лише про представників суто польської магнатурі – Замойських із Замостя, Потоцьких з Потоку або Чарнецьких із Чарнця. На Волині теж існувало чимало визначних князівських родин, чії представники також опікувалися своїми родинними гніздами, якими і стали саме міста.

Наразі ми зосередимося на аналізі міської забудови ранньомодерного Ковеля, який, як і його північний «сусід» - урбаністичний центр Камінь-Каширський, понад століття належав одній з гілок могутнього волинського роду Сангушків. Декілька поколінь останніх, починаючи з кінця XV ст., як і їх польські «колеги», гордо іменувалися Сангушками-Ковельськими. Причому цей титул нащадки данього роду залишили собі і після того, як Ковель вибув із шеругу їх володінь, перейшовши до рук інших володільців.

Однак саме князі Сангушки-Ковельські, як і їх близькі родичі Сангушки-Коширські, відіграли непересічну роль у постанові та розвитку нового урбаністичного центру на Північно-західній Волині. І, звичайно ж, саме вони (напрямую або ж опосередковано) вплинули на характер міської забудови свого родинного гнізда. Про це й оповімо далі.

Потрібно визнати, що топографія Ковеля Ранньомодерного часу залишається практично недослідженою. Незважаючи на це, джерела дозволяють зробити ряд важливих спостережень, зокрема, вони вказують на існування в місті типового для будь-якого урбаністичного осередку Волині просторового поділу, в центрі якого була головна «артерія» – **ринкова площа**. Про її досить великі розміри на початку XVII ст. свідчить та обставина, що з 4-х сторін площу оточувало 49 домів [12, с. 109-112]. Цікаво, що в останній чверті XVI ст. розміри ці були значно менші, адже по периметру площі розташовувалося всього 19 домів [2, арк. 429-429зв]. Для порівняння: у Острозі на 1577 р. нараховувалося 43 ринкові будинки, тобто майже стільки ж, скільки у Ковелі у 1616 р. [8, с. 518-541] На думку М. Петрова, практично кожне українське місто Речі Посполитої мало ринкову площу, проте вона не завжди розміщувалася за певною усталеною схемою. Так, у Ковелі в останню чверть XVI ст. ринок мав трикутну форму, тоді як, наприклад, в Острозі, – чотирикутну, що було зумовлене особливостями міського рельєфу [16, с. 76-90].

Як і в кожному ранньомодерному місті, у Ковелі існувала своя **мережа вулиць**. Однією із головних «магістралей» міста здавна була *Володимирська* вулиця, що, судячи з назви, тяглася від південних околиць Ковеля до його центру. За припущенням краєзнавця А. Семенюка, вона розташовувалася на так званому «старому місті» [21, с. 168]. Відповідно до податкових списків 1576 р. у місті пролягали, окрім вже згаданої, також вулиці *Маціївська*, *Замкова*, *Кошерська* [8, арк. 46зв, 60зв], *Горшарська* (*Гончарська?*) [9, арк. 132, 183зв], *Підрицька* (*Подрович?*) [8, арк. 66-

66зв], Лазебна, Підгласька, Русакова, Луцевич (Луцевичька?), Воленська ("Воля") [2, арк. 429зв-436зв; 8, арк. 79зв; 9, арк. 155зв]. Втім, у повоєнний час (після подій Хмельниччини) у місті лежали не лише зазначені вулиці, а й деякі нові, які, напевно, з'явилися вже на початку XVII століття. Згадки про них відсутні у документах XVI століття, хоча, можливо, ці нові вулиці просто змінили свої старі назви.

У березні 1678 р. лавники побували в будинку з «плацем» Василя Найдоніка, котрий проживав на вулиці Зарубній [3, арк. 140зв]. В актах ковельського магістрату знаходимо інформацію про вулицю *Парканську*, на якій у 1697 р. стояв будинок міщанки Юхимки Городянки [8, арк. 18 зв; 9, арк. 17зв]. А вже наступного року у записах міського писаря фігурує *Крива вулиця*, яка розташовувалася поблизу Парканської [9, арк. 70]. Також є відомості про вулицю Кусакович, яка згадується у 1688 р., а у 1693 р. фігурує вулиця Кухраниців [6, арк. 116зв; 7, арк. 273]. Також на кінець XVII ст. фіксуються і старі назви; зокрема, відомо, що Лазебна вулиця пролягала неподалік від Замкової.

Основним типом **земельних ділянок**, якими володіли ковельчани на території міської забудови, були т. зв. «плаці» або «грунти», згадки про які доволі часто знаходимо у документах ковельського магістрату. Ці поняття паралельно фігурують в актах, і це дає підстави припустити, що вони не були тотожними, а різниця полягала, можливо, у їхніх розмірах. На «плацах» стояли будинки представників досить заможного прошарку міської спільноти Ковеля (членів ремісничих цехів, торговців, магістратських урядників, шляхтичів, осіб духовного стану). На «грунтах» розміщувалися оселі значно бідніших міщан (різноробів, пастухів), котрі в актових записах ідентифікуються як «халупи» [3, арк. 53, 54зв]. Втім, з аналізу джерел випливає, що іноді окремі представники міщанської громади володіли будинком на «грунті», а не на «плаці», що становить собою певний виняток з «правила» [3, арк. 72зв]. Між цими двома видами споруд – халупами і будинками (мурованими «кам'яницями» або ж дерев'яними «домами») – існувала суттєва різниця, зумовлена, передусім, плануванням. Цікаво, що на ринку земельної нерухомості у Ковелі часто виступають не цілі «плаці» та «грунти», а їх окремі частини – ділянки у половину, чверть, півтора плаці [7, арк. 265-275].

До Ковеля, як і кожного великого міста, можна було потрапити через **міські брами**, яких у нашому випадку було щонайменше дві. Вони, вірогідно знаходилися на різних берегах Турії: одна з них мала назву Заріцька, а друга – Володимирська (швидше за все, вона знаходилася на однойменній вулиці) [6, арк. 168 зв – 169; 9, арк. 111].

До центральної частини Ковеля («старого міста») в досліджуваній період прилягали **передмістя**. Одне з них – *Глин'янка* – було дуже давнє і періодично згадується в джерелах ще з XVI ст. [2, арк. 436зв-437]. У 1576 р. в місті існувала вулиця, яка поєднувала це передмістя з ринковою площею [2, арк. 433зв]. Ще одне передмістя ранньомодерного Ковеля називалося *Козиний ринок*, де, судячи з назви, відбувалися торги. До Козиного ринку прилягало дві вулиці, що сполучали його з іншими частинами міста. Так, там знаходилася вулиця Коширинська, яку не варто плутати з Коширською [2, арк. 433-434]. Третє передмістя у джерелах згадується як Заріччя [7, арк. 265-275зв].

Передмістя являли собою повноцінні райони урбаністичного осередку, де міг проживати значний відсоток міщан. Так, до прикладу, на одному з передмість Кам'янця-Подільського – Біланівці, у ранньомодерну добу знаходилося близько 30 міських господарств, де, відповідно, мешкало від 150 до 200 осіб. Взагалі, кількість передмість в українських містах Речі Посполитої могла бути і більш значною: У ранньомодерному Золочеві існувало аж 6 передмість – Підгороддя, Фільварок, Шляхи, Глин'янське, Львівське та Брідське; стільки ж у Кам'янці-Подільському – Підзамче, Довжок, Руські Фільварки, Татариська, Кубачівка, Карвасари [10, с. 416; 18, с. 378].

Окрім вже згаданих передмість до Ковеля, «прислухали» **фільварки** [13, с.41-42] заможних жителів міста, які розташовувалися за річкою у с. Колодному. Вони прилягали до міських меж і належали до юрисдикції ковельського магістрату. Тамтешні земельні ділянки (плаці і волоки) користувалися неабияким попитом серед ковельських міщан, про що свідчать неодноразові записи купівлі-продажу нерухомості «за річкою» та «в Колодному» [9, арк. 55, 147, 199 зв - 200]. Одразу ж наголосимо, що деякі ковельчани, навіть ті, що протягом свого життя не перебували на міських урядах і не були обрані цехмістрами виробничих об'єднань, могли володіти і будинком, і фільварком за межами центральної частини міста [3, арк. 177]. Цей факт свідчить про

те, що велика нерухома власність у Ковелі належала не лише міській верхівці. Можливо, окремі жителі Ковеля у своїх фільварках утримували пасіки, як це ми бачимо на прикладі Кам'янця-Подільського [18, с. 381], проте у джерелах згадки про це відсутні.

Головною захисною спорудою у королівському місті був **замок** – укріплення, розташоване на стратегічній місцині. Його побудовою традиційно переймалися власники маєтку або ж королівські старости. Замки закладалися з метою забезпечити обороноздатність певної території від сусідів і татар, які, проте, нечасто доходили до північно-західного закутку Волинського воєводства.

Поряд із основною функцією волинські замки виконували ще одну не менш важливу роль – в них розміщувалися суд і адміністрація, або «замковий» уряд, який представляв на Ковельщині владу короля (старости). Про внутрішній і навіть зовнішній вигляд місцевого замку ми, на жаль, нічого не знаємо. Традиція датує його зведення кінцем XV – початком XVI ст., коли власником Ковеля був князь Василь Михайлович Сангушко [15, с. 74]. Найімовірніше, замок був дерев'яним, позаяк його рештки (одна з башт з воротами) проіснували аж до 1805 р., коли були зруйновані за наказом російської імперської адміністрації. Цілком можливо, що з плином часу ковельський замок також набув певних оборонних елементів з каменю. Позаяк за неперевіреними даними протягом XVI-XVIII ст. ця міська твердиня була оточена (кам'яними?) стінами та баштами з кількома воротами (в'їзними брамами). Подібна практика, коли дерев'яні конструкції укріплення через деякий період «замінювали» на кам'яні, широко застосовувалася на всіх землях Речі Посполитої. Так, згідно з королівською люстрацією у 1627 р., галицький староста Анджей Потоцький перебудував місцевий замок «з дерев'яного на кам'яний» [24, с. 199].

Щодо приблизного місцезнаходження замку – можемо погодитися з київським дослідником Л. Прибеґою, який стверджує, що «для Волині з переважаючим низьким, болотистим ландшафтом та безліччю невеликих річок з широкими долинами характерне розміщення укріплення на невисоких пагорбах, захищених ріками та заболоченими заплавами». В якості найбільш яскравих прикладів дослідник наводить локації Луцької і Дубенської фортець [21, с. 38]. Зробимо обережне припущення, що у подібній місцині у заплаві Турії поблизу Ковеля і було побудовано ще князями Сангушками оборонну споруду – захист і спокій місцевих жителів. Його початковий вигляд, очевидно, мав риси оборонного двору, обкопаного ровом та оточеного частоколом. Основними оборонними елементами середньовічних українських фортифікацій були дерев'яні вежі, дах яких покривали гонтою. В одній з веж облаштували «укріплені ворота зі складними замками». У частоколі та вежах вирубувалися бійниці для ведення обстрілу позицій вірогідних нападників [17, с. 205].

З огляду на географічне розташування об'єктів міської забудови на обох берегах **річки Турії** ковельські міщани здавна практикували метод наведення «загат», тобто перегороджували водяну артерію. Наприкінці XVII ст. згідно із переліком повинностей, населення мало загачувати Турію на чотирьох ділянках [7, арк. 265]: цілком вірогідно, що саме стільки й існувало **переправ** між обома частинами міста. Втім, не лише «загати» допомагали міщанам переправлятися з одного берега річки на інший. Застосовувалася і практика побудови **мостів**. Один з них за переписом 1693 р. мав споруджувати десятник Міцько Склярчук з міщанами, чії господарства входили до його десятка [7, арк. 273зв]. І цю повинність мали виконувати усі мешканці міста [6, арк. 271зв]. Цілком можливо, що розташування Ковеля на водному шляху спонукало міську громаду використовувати цей природний фактор як позитивний чинник успішного і більш швидкого транспортування різноманітних вантажів. На користь цього може свідчити той факт, що у 1559 р. король Сигізмунд наказав ковельському старості Францу Фальчевському надіслати 600 бочок вівса «водним шляхом», тобто малими суднами, до Києва [1, с. 121]. Звичайно ж, логічно вважати, що ковельчани займалися риболовлюю і, причому, не лише на річці, але й на інших водоймах: в актових книгах того часу згадується міський став, за користування яким місцеві рибалки мали сплачувати по 15 злотих щороку [6, арк. 271зв].

Найбільшою громадою у досліджуваній період були русини (з початку XVII ст. вже належали до уніатів). На їхню чисельну перевагу в місті опосередковано вказує велика кількість церков. Однією із найдавніших з-поміж них був *Благовіщенський собор*, зведений ще на початку XVI ст. князем Василем Михайловичем Сангушком [22, с. 43]. У часи, коли місто належало кн.

Андрієві Курбському, при храмі діяло братство, яке піклувалося про матеріальне забезпечення культової споруди та священика [10, с. 48].

Інша *Воскресенська* церква згадується у джерелах з 1549 р. [18, с. 151] В наступні десятиліття вона неодноразово руйнувалася, зокрема, була дощенту знищена пожежею на початку 1690-х. Однак у 1696 р. її було відбудовано коштом тогочасного ковельського старости Стефана Лещинського, який пожертвував на храм 5.000 золотих [18, с. 155]. Після відбудови церква фігурує в джерелах вже як соборна [6, арк. 60; 7, арк. 14 зв., 15 зв.; 8, арк. 102-102 зв., 104]. З другої половини XVI ст. і до кінця досліджуваного періоду при ній діяв шпиталь для убогих [7, арк. 265зв].

Окрім цих церков, у місті функціонували ще дві – *Введенська* та *Чеснохрестенська*, або *Хрестовоздвиженська* [10, с. 48-49].

Католицька громада міста групувалася навколо костелу св. Анни, спорудженого у першій половині XVI ст. У часи воєнного лихоліття 1648-1649 рр. і цю культову споруду не оминула гірка доля: її було зруйновано – вбито [25, с. 373]. Однак, вже у 1676 р. згідно з наказом короля Яна III Собеського костел було повністю відбудовано, і він продовжував функціонувати надалі [14, с. 71-75].

Єврейська громада (кагал) з кінця XVI ст. активно розселялася по території міста. Це призвело до того, що представники спільноти порушили усталений у більшості міст Речі Посполитої припис компактно селитися окремо від християн. Подібне розпорядження видала свого часу володарка Ковеля Бона Сфорца, наказавши євреям тримати нерухомість лише на *Жидівській* вулиці [12, с. 149; 23, с. 168]. Проте до кінця XVII ст. члени кагалу проживали практично в усіх частинах міста [12, с. 124]. Про існування «жидівської» вулиці згадується лише раз за 1687 р. [арк. 44зв.-45] Детальніше про це див. Там само. – Спр. 8, арк. 44 зв.-45. Також в актах фігурує невідома вулиця, що починалася за єврейським кладовищем [6, арк. 44 зв – 45; 8, арк. 31]. Цій же громаді належав цілий шерэг об'єктів, які знаходилися у віданні старших членів кагалу і задовольняли освітні та релігійні потреби вірних. У 1677-1681 роках тут згадуються синагога («божниця»), школа та кладовище («окописько») [5, арк. 53-53 зв].

У досліджуваній період міська забудова Ковеля була типовою для більшості урбаністичних осередків Волинського воєводства і в цілому відповідала потребам жителів. У ранньомодерний час місто було розділене на три частини річкою Турією, через яку міщани переправлялися за допомогою мостів та «загат» (містків). Основна частина жилої забудови і центральна площа Ковеля знаходилася у гирлі річки на острові. У досліджуваній період (як і до цього) у міста функціонувала досить розгалужена мережа вулиць (їх ми нарахували 12), які з'єднували центр з трьома передмістями (Козиний ринок, Глинянка, Заріччя), де також проводилися торги (Козиний ринок), і мали свої «городи» та «фільварки» більшість мешканців (Глинянка, Заріччя). Владні структури (магістрат і старостинська адміністрація) розташовувалися у будівлях у центральній частині міста. Це були, відповідно, ратуша та замок. Принагідно зауважимо, що перша знаходилася поряд із ринковою площею, позаяк саме міський уряд постійно виступав у ролі першої судової інстанції, а відтак в «екстреному порядку» полагоджував майнові конфлікти торгівців та покупців у Ковелі. Тогочасне місце проведення ярмарків і торгів являло собою традиційне скупчення міщанських крамниць («кліток», «лавок» та «столів»). Загалом можна відзначити, що події середини XVII ст. фактично не змінили характер міської забудови, а лише призвели до нищівної руйнації її окремих об'єктів (ратуші, брам, мостів), котрі міщани почали активно відбудовувати вже у перші мирні роки на Ковельщині.

Список використаних джерел та літератури

1. Архів ЮЗР. – К., 1907. – Ч. 8, т. 5. – 701 с.
2. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1, оп. 1, спр. 1. [Мікрофотокопія поборових книг маєтків Волинського воєводства з Головного архіву давніх актів у Варшаві: Archiwum Skarbu Koronnego, № 31]. – 724 арк.
3. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 6 [Ковельська міська книга за 1676–1678 рр.]. – 190 арк.
4. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 6 а [Ковельська міська книга за 1676–1680 рр.]. – 196 арк.
5. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 7 [Ковельська міська книга за 1680–1686 рр.]. – 279 арк.
6. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 8 [Ковельська міська книга за 1686–1690 рр.]. – 283 арк.

7. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 9 [Ковельська міська книга за 1690–1694 pp.]. – 283 арк.
8. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 10 [Ковельська міська книга за 1694–1697 pp.]. – 227 арк.
9. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 11 [Ковельська міська книга 1697–1700 pp.]. – 273 арк.
10. *Бондарчук А.* Православне братство в історії Ковельщини // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Матеріали XII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (Ковель 23-24 жовтня 2003 року). Збірник наукових праць.* – Луцьк, 2003. – Ч. 1. – С. 48-49.
11. *Вихованець Т.* Острозький ринок XVI-XVIII ст.: топографія та соціальна структура // *Наукові записки.* – Вип. 7 [Історичні науки]. – Острог-Торонто-Нью-Йорк, 2006. – С. 518-541.
12. *Заяць А.Є.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. – Львів, 2003. – 205 с.
13. *Золочівщина. Її минуле і сучасне.* / Упор. В. Болюбаш. – Нью-Йорк-Торонто-Канберра, 1982. – 662 с.
14. *Матвійчук М.* Католицькі святині Ковеля // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України і Волині. Матеріали XXIX Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Ковель, 5-6 грудня 2008 року.* – Луцьк, 2008. – С. 71-75.
15. *Каретников С.* Волинская губерния. Географическо-исторический очерк. – Ковель, 1905. – 90 с.
16. *Маркина В. А.* Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е годы XVIII ст. – К., 1971. – 175 с.
17. *Паньків М.* Оборонні споруди XV-XVIII ст. Прикарпаття. // *Замки України: дослідження, збереження, використання. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції.* – Галич, 2011. – С. 203-216.
18. *Пащук О.* Життя ковельчан за законами Магдебурзького права // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України і Волині. Матеріали XXIX Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Ковель, 5-6 грудня 2008 року.* – Луцьк, 2008. – С. 151-157.
19. *Петров М.Б.* Польський ринок Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст. в історико-топографічній структурі міста // *Наукові праці Кам'янець-Подільського Державного педагогічного університету. Історичні науки.* – Т. 5 (7). – С. 76-90.
20. *Петров М.Б.* Міські землеволодіння в структурі економічного життя Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського Державного педагогічного університету. Історичні науки.* – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 14. – С. 375-388.
21. *Прибега Л.* До питання типологічної класифікації мурованих замків України // *Замки України: дослідження, збереження, використання. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції.* – Галич, 2011. – С. 35-40.
22. *Сас П.М.* Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годов XVI в. – К., 1989. – 230 с.
23. *Семенюк А.* З історії вулиць Ковеля // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України і Волині. Матеріали XXIX Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Ковель, 5-6 грудня 2008 року.* – Луцьк, 2008. – С. 168-170.
24. *Тимус К.* Твердиня над Дністром. // *Замки України: дослідження, збереження, використання. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції.* – Галич, 2011. – С. 196-202.
25. *Ярошинський О.Б.* Волинь у роки української національної революції середини XVII ст. – К., 2005. – 458 с.

ЗАХІДНЕ ПОЛІССЯ У СВДЧЕННЯХ ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНИХ ДЖЕРЕЛ ТРЕТЬОЇ ЧВЕРТІ XVI СТ.

Джерела вивчення соціально-економічної проблематики на українських землях середини XVI ст. представлені різноманітними за видовою належністю джерелами, але вони у територіальному та хронологічному вимірах представлені вкрай нерівномірно. Серед них, очевидно, чи не найважливішими з точки зору інформативності є документи, створені безпосередньо у сфері функціонування господарських структур (які в усіх випадках відображають і аспекти соціальні), в першу чергу, та пов'язані з різноманітними маєтковими операціями. Серед них виділяється група джерел описово-статистичного (статистичного) характеру та різна облікова документація. В сукупності таких джерел вирішальне значення для дослідження проблем соціально-економічної історії має група документів, створених у сфері діяльності доменіальних та фіскальних структур, як державного, так і приватного походження. Досить часто для дослідження соціально-економічних проблем в українській (і не тільки) історіографії пріоритетними для використання вважаються описи різноманітних маєтків – інвентарі та дільчі акти, а для державних володінь – і люстрації. Широко використовуються документи державного податкового обліку – поборові реєстри та тарифи подимного.

Для середини XVI ст., коли на українських землях практика «інвентаризування» (ревізування, люстрування) не була достатньо зафіксованою в широких масштабах, дослідники не мають описань як невеликих, так і достатньо значних маєткових комплексів. Винятком для Волині (та близьких за характером суспільних відносин та територіально і етнічно теренів) є описово-статистичні джерела, які стосуються Ковельщини, Кременеччини, а також Пінщини і Кобринщини, які перебували в складі Великого князівства Литовського, та Холмщини, Любомльщини та Ратненщини, які входили до складу Польського королівства. Останні не можуть розглядатися в усій повноті як рівнозначні з першими, хоча б в силу різних спрямованостей соціально-економічного розвитку. Відтак, постає питання про місце Західного Полісся для вивчення соціально-економічної історії Волині та України середини XVI ст. Тут можна відзначити два аспекти даної проблеми. По-перше, навряд чи можна суттєво розмежовувати стан розвитку господарських та соціальних структур суміжних (і практично тотожних в цьому сенсі) територій – йдеться про Ковельщину, Кобринщину та Пінщину. По-друге, останні були (і значною мірою залишаються) переважно етнічно українськими, а отже відривати їх від українського історичного процесу не варто. На жаль, вивчення цього регіону щодо досліджуваного періоду як в білоруській, так і в українській історіографіях не можна вважати задовільним.

Вивчення різних сторін соціальної та економічної історії Волині, як і Полісся, не може не спиратися на типологію – хоча б географічну, оскільки ці регіони відрізняються природними особливостями настільки суттєвими, що без їх врахування неможливий більш-менш об'єктивний їх розгляд. О Яблонівський стосовно Полісся наголошувалися на його цілком відмінних від решти Волинського воеводства природно-географічні умови, на підставі чого воно виділялося в окрему географічну зону (*osobna topograficzna kraina*) [1] з виділенням трьох районів згрупованих навколо основних його річок – Турії, Стира та нижніх Горині та Случі [2]. Для Полісся пінського також виділяли два помітно відмінні терени, локалізовані стосовно р. Піна, де її правобережжя (заріччя) було властиво поліським [3]. Волинь (як і Поділля) ділилася на значно більшу кількість таких районів (шість), пов'язаних з розташуванням відносно річкових басейнів регіону; при цьому як приклади приводилися виключно володіння латифундійного характеру (або королівщини, які такий статус вже втратили) [4]. Джерелами проведення дослідження для О. Яблонівського були в першу чергу податкові документи – поборові реєстри 1570, 1577, 1583 та 1589 рр. На жаль, для адміністративно поза волинських територій Полісся вони не збереглися.

До середини XVI ст. відносяться ревізії замків 1545 та 1552 рр., ревізія пуш 1559 р. ревізія Пінського та Кльоцького князівств 1552 – 1555 рр., писцева книга Пінського староства 1561 – 1566 рр. та ревізія Кобринського староства 1563 р. [5]. Крім перших двох, ці документи стосувалися маєтностей, які якийсь час перебували у володінні королеви Бони. Інтенсивне впорядкування описово-статистичної документації стосується і Ковельського староства, яке, як і інші маєтності перебували у володінні Бони до 1556 р. [6]. Згодом документація її адміністрації стала основою як

для подальшого ревізування цих маєтностей, так і для проведення (чи розширення) в них волочної поміри. Для дослідження як Полісся, так і інших теренів Великого князівства Литовського, важлива інформація міститься також в ревізії пуш та звіриних переходів 1559 р. [7].

Хронологічно давнішою є ревізія замків 1545 р., але вона лише частково охоплює поліські території, а саме – Чернеггородську волость [8]. Її характеристика не може вважатися достатньо повною, оскільки перш за все стосується повинностей відносно луцького замку. Набагато інформативнішими є наступні документи. Перш за все, це стосується ревізії Пінського та Кльоцького князівств (староств) 1552 – 1555 рр., проведена під керівництвом Станіслава Фальчевського. Вказана вище назва дана публікаторами, але в оригіналі документ названо ресстром – «ресстр поміряння землі на волоки» [9]. Хоча елементи впорядкування землекористування на українських та білоруських землях відомі й раніше, але в таких масштабах Пінщині, очевидно, належить першість. Назва документу фіксує той факт, що поміру було проведено за розпорядженням Бони місцевому старості Станіславу Фальчевському, а безпосередні роботи із землевпорядкування здійснювали Ян Горецький Яна Дубовського та Богуша Міхновича [10].

«Ревізія» містить свідчення про населені пункти, церковні, міщанські, зем'янські та селянські наділи та умови роздачі землі селянам, міщанам, духовенству, зем'янам тощо. На цей час на території Пінського староства знаходилося місто (Пінськ) та два містечка (Мотиль та Набель), 103 сільські поселення. Більшість останніх розташовувалася на правому березі р. Піна і називалася зарічними [11]. Територія поділялася (села об'єднувалися) у 13 в'їтівств. Подібна система організації латифундій практично не використовувалася в інших частинах Волині та Полісся. Можна говорити лише про існування в'їтівств у Ковельському старостві, але свідчення про це відносяться до пізніших, після люблінських часів. Скоріше за все, воно були запроваджені тут в часи володіння Ковельщиною Бони.

Волочна поміра не тільки намагалася впорядкувати землекористування, але й створити чи розширити мережу фільварків та дворів. Згідно зі свідченнями «Ревізії» фільварків на території Пінського староства існувало два фільварки (сілецький та ставецький) та три двори (дружилівський, ститичевський та кнубівський). На значну кількість сіл їх було явно дуже мало. Можливо, це пояснюється якістю землі. Так, серед наділів селян та міщан землі гарної якості було всього близько 20%, а поганої якості – біля 42%; решта припадала на землі середньої якості. Фільварки не були значними, при всіх проживала невільна челядь, яка мала земельні наділи [12]. Найменшим був кнубівський двір (дворець), при якому проживала челядь, бортники та стрільці [13].

Селянські повинності були традиційними. Це і відробітки, і грошові чи натуральні повинності. Перші могли переводитися в грошову форму. Існував ряд повинностей, які поклалися на всю громаду чи відбувалися спільно чи почергово. Це були стація, сторожа та підвода. Традиційною була медова данина.

На 1561 - 1566 рр. припадає чергова ревізія Пінського староства. Це створює можливість для порівняння його становища протягом десятиріччя, визначення перебігу різноманітних процесів тощо. Передусім лист великого князя про проведення в пінському старостві, як і інших державних володіннях, волочної поміри. Це завдання покладалося на Лавріана Войну. До складу Пінського староства входило на цей час 3 міста (місто та два містечка) та вже 105 сіл [14]. Зберігався поділ староства на в'їтівства. Їх було вісім: Купетицьке, Паршевицьке, Чернчицьке, Курелицьке (Кужелицьке), Дружилівське, Христоболотське, Кигирівське та Хоєнське [15].

Основною тяглою силою фільварків, яких було чотири, була колишня невільна челядь, яка мала земельні наділи ще з часів попередньої поміри і називалася городниками. Недалеко від Пінська знаходився Сілецький фільварок, на який було виділено 12 волок землі. Повинності на фільварок відбували 18 городників (3 волоки 18 моргів) [16]. Таке співвідношення землі не було характерним і навряд чи городники могли повністю обробляти фільваркову землю. Отже, до панщинних робіт повинна була залучатися додаткова робоча сила, значною мірою (якщо не повністю) – селяни сусідніх сіл. В даному випадку – це мешканці сіл Купетичі. Це може підтверджуватися виділенням для робіт на ставець кому фільварку цілого Чернчицького в'їтівства (10 сіл) [17].

Документ характеризується низкою важливих інформативних особливостей. Так, в ньому містяться вказівки на кількість селянської худоби, яка використовувалася для польових робіт (воли та коні). Подібні свідчення дають можливість ґрунтовніше розглядати селянське господарство. По-друге, «Ревізія» містить свідчення про співвідношення окремих елементів фільваркових дворів, що дає можливість поширити такі дані на інші подібні житлові та господарські складники. Так, фільварок у с. Ставок містив фільварковий пляц розміром 12 прутів, на гумна та обори було виділено 20 прутів, а на двірські городи – 2 морги 5 прутів [18].

Ревізія Кобринського староства 1563 р. була проведена Дмитром Сапігою. На території староства знаходилося три міста: Кобрин, Добучин (Пружани), Городець. За кількістю сільських поселень Кобринське і Пінське староства також не різнилися. Так, у першому на 1563 р. нараховують 98 сіл та 8 дворів [19]. У Кобринському старостві виділялося 6 волостей та існувало 18 в'їтівств.

За чисельністю населення міста Кобринщини та Пінщини (по три в кожній) можна поділити на три групи. Виділяється Пінськ, де кількість будинків обраховують на 700-800 [20]. Кобрин та Добучин, а можливо й Набель за мірками середини XVI ст. можна віднести до міст середніх, з кількістю міських пляців понад 300. Городець мав дещо більше 200 пляців і за урбанізаційними показниками суттєво від Мотиля не відрізнявся. Підтвердженням цьому може бути наявність в них тільки по одній церкві. Правда, в більшому Добучині їх було лише дві, а в Кобрині – чотири [21]. За цим показником виділявся Пінськ, який був єпархіальним центром.

Для території західного Полісся, розташованого у Волинській землі/воєводстві джерел описово-статистичного характеру не збереглося. Винятком може вважатися інвентар Ковельського староства 1556 р., коли воно було відібране у королеви Бони Жигимонтом-Августом. Він з точки зору інформації соціально-економічного характеру можна вважати спрощеним, де сільські поселення охарактеризовані дуже загально, але міста (їх було при – Ковель, Вижва та Миляновичі) описано достатньо детально. Текст інвентаря свідчить про спроби проведення і на території Ковельського староства волочної поміри, що було результатом діяльності адміністрації Бони [22]. Як зазначалося вище, тут можна віднайти сліди і інших її нововведень.

На південь від Берестейського воєводства, окрім Волинської землі, розташовувалися розлогі королівщини Хомської землі, які на середину XVI ст. перебували в складі Польщі і господарський стан яких супроводжувався створенням державних ревізійних документів – люстрацій. Найбільш інформативною вважається перша люстрація, яку було проведено у 1564 р. В даному випадку це відноситься до Любомльського та Ратненського староств.

Важливу складову джерельної бази вивчення соціально-економічного розвитку по поліській частині Волинського воєводства становлять податкові реєстри, які збереглися за 1570, 1577, 1583, 1589 рр., а також пізніший тариф подимного 1629 рр. Вони містять свідчення як про державні, так і про приватні володіння. Це важливо й тому, що на відміну від білоруських земель, вони достатньо пізно стали об'єктом створення джерел описово-статистичного характеру або не збереглися до нашого часу.

У виняткових випадках до поборових реєстрів Волині потрапляли й окремі володіння, які розташовувалися на території Берестейського воєводства. Йдеться про частину Дубровицької волості, якою володів Олізар Кирдей-Мильський, одружений на кн. Ганні Юріївні Гольшанській-Дубровицькій. Очевидно через те, що основні його маєтності знаходилися на території Волинського воєводства, він і подав свідчення про свої дубровицькі маєтки до волинського побору 1570 р. [23]. В подальшому подібних випадків у волинських поборових реєстрах не траплялося.

Уся сукупність податкових джерел другої половини XVI ст. за об'єктом оподаткування поділяється на дві групи. Люблінський сейм 1569 р. запровадив для інкорпорованих українських земель побор, який збирався з усього непривілейованого населення від володіння нерухомістю в містах і заняття ремеслом чи промислами в містах і селах, а також за користування землею з селян та міщан. Таким чином, він був складним за структурою податком. Окремо виділялися особи, що не володіли нерухомістю, але обкладалися податком (люзні, гультаї). Поголовний податок накладався на єврейське населення, але свідчення про нього на етапі опрацювання поборових даних включалися до загальних територіальних показників. Отже, окреслений терміном “побор”

податок фактично складався з відмінних платежів. З точки зору документального оформлення результатів збирання податку на рівні державної скарбниці він частіше за все був єдиним. Первинні реєстри (квити та рекогніції), створювані власниками чи їх представниками, називали податок по-різному: посеребщина, поголовне, подимне, побор, плат поборний [24]. Збереглися документи, які відображають, очевидно, в зв'язку з необхідністю коштів на військові потреби, впровадження спеціального податку для державних та духовних маєтностей (наприклад, у 1570 р.) [25]. У цьому випадку платежі збирав представник Скарбу, а не призначений сеймом поборця [26]. При вибиранні податку створювалися спеціальні списки – поборові реєстри (їх необхідно відрізнити від створюваних у подальшому реєстрів-сумаріїв, для чого вживати термін “первинні”). Процес передачі зібраного податку в руки поборці супроводжувався творенням таких різновидів документації, як квити та рекогніції. Вони були тотожними за змістом і були реєстрами-розписки про віддачу та отримання податкових сум. Квити та рекогніції про сплату податку з волинських маєтностей майже не збереглися. Вони могли містити як повністю узагальнену інформацію, тобто дані про грошову суму, вибрану та сплачену з того чи іншого володіння, так і частково узагальнені свідчення, які вказували кількість підданих всіх категорій, з яких було взято податок. Всі вцілілі первинні поборові реєстри, які зберігаються у Скарбі Коронному, припадають на 70 – 80 рр. XVI ст. В окремих випадках вони збереглися у складі родинних архівів (наприклад, реєстр Острозької волості 1604 р., частина якої розташовувалася на території Малого Полісся [27]).

З крупних волинських латифундій від 70-х рр. XVI ст. до нас дійшли первинні поборові реєстри маєтностей Чернечгородок, Турійськ, Несухоїжі [28]. Всі вони належали кн. Романові Сангушку, одній з найпомітніших фігур Великого князівства Литовського; він тоді обіймав посади житомирського старости, брацлавського воєводи та польного гетьмана [29]. Їх важливість як історичного джерела полягає, окрім іншого, в тому, що в сумарному реєстрі 1570 р. Р. Сангушко згаданий серед осіб, які не заплатили побору [30] і таким чином є єдиними документами про стан його володінь на час переходу Волині до складу Польщі.

Через деякий час після смерті кн. Р. Сангушка (1571 р.) та його дружини згадані маєтки опинилися в руках кн. В.-К. Острозького як опікуна дітей покійних (опікунами також були матір (кн. Г. Збаразька) та свекор (Г. Ходкевич) Р. Сангушка, кн. К. Вишневецький та П. Загоровський). В результаті цього було створено інвентарі, які описували, очевидно, всі маєтки Р. Сангушка; але до нашого часу збереглися описи тільки Чернечгородського, Поворського та Карасинського дворів, Береської та Голятинської волостей [31]. Цей інвентар є одним з найдавніших описань приватновласницьких поліських латифундій Волині. Відтак існує можливість порівняння свідчень поборових та доменіальних документів.

Первинний поборовий реєстр Несухоїзької волості 1569 р. включає в себе описи замкових сіл (8), духовних маєтків (7) та боярських сіл (3). Первинний поборовий реєстр Турійської волості містить описи замкових (6) та боярських (12) сіл. Чернечгородська волость була на той час єдиним безміським господарсько-адміністративним комплексом серед усіх волинських володінь кн. Р. Сангушка (згодом таким міським центром Чернечгородщини став Романів (Колки) [32]. Окрім самого Чернечгородка в складі волості реєстр називає ще 12 поселень.

Інвентар Чернечгородщини 1578 р. не так чітко структурований, як поборові реєстри, оскільки відображає не державні фіскальні, а внутрішньогосподарські податкові категорії населення. Вони в даному випадку були різноманітнішими. Інвентар виділяє господарства дворищні (Чернечгородок і Маневичі), що сплачують по 60 або 80 грошів (очевидно, також дворища; Ситна Воля і Своз), що платять по 30 грошів (скоріш за все півдворища; Колки, Рудники, Дідовичі, Сопотовичі, Своз, Козин Став, Брюховичі), з грошовим чиншем у 24, 20, 15, 12 і ін. грошів; стосовно селянських господарств с. Козлиничі важко визначити їх розподіл по дворищах, але в складі, очевидно, останніх таких часток (сплачували по 30 гр.) могло бути 5, 6, 14, 34. Інвентар знає нерозділені господарства, шість категорій городників, чотири категорії підсусідків, а також вольників та новоосажених, вйта, лісника, боярина, товаришів (мабуть, рудника) [33]. Окрім цього, він містить вказівки на розмір дворової землі (засів станом на початок квітня), величину медової данини, кількість озер та ставів та ін.

Поряд із Сангушками до найбільших поліських латифундистів розглядуваного часу можна віднести кн. Чорторійських. Їх маєтності зосереджувалися навколо родового гнізда – м.

Чорторийськ [34], Чорторийська волость представлена в усіх збережених на сьогодні поборових сумаріях. Найдавніший зі збережених сумарій 1570 р. подає сумарні дані по волості.

Таким чином, можна говорити про те, що сукупність джерел описово статистичного характеру Західного Полісся є унікальною складовою джерельної бази вивчення соціально-економічної історії українських та білоруських земель ранньомодерної доби. Вони містять різноманітні свідчення, вартісні для вивчення поліських латифундій, розвитку господарства (панського, міського та селянського), урбанізаційних процесів у регіоні, історико-демографічних проблем та може стати основою вивчення цілого ряду спеціальних історичних дисциплін (зокрема, історичної топоніміки). Їх використання просто необхідне при дослідженні аграрної реформи у Великому князівстві Литовському. Коло джерел вивчення соціально-економічної історії Західного Полісся може бути розширена при використанні архівних джерел, які зберігаються в Україні (документи володимирських та луцьких судово-адміністративних установ, містких актових книг), Білорусі (берестейські судово-адміністративні установи), Польщі (скарбова документація), а також в родинних архівах цих країн. В даній статті не зверталася увага на історію вивчення проблеми, до якої долучилися представники різних національних історіографій, що мало б стати предметом спеціального дослідження.

Література

1. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т. XIX. – S. 74.
2. Там само. – S. 74.
3. Ревизия Пинского и Клѣцкого княжеств, составленная пинским старостой Станиславом Хвальчевским в 1552 – 1555 г. – Вильно, 1884. – с. XXII.
4. Źródła dziejowe... – Т. XIX.. – S. 74 – 75.
5. Ревизия Пинского и Клѣцкого княжеств...; Ревизия Кобринской экономии, составленная в 1563 году Дмитрием Сапегою, с присовокуплением актов Браславского земского суда, относящихся к Кобринской архимандрии. – Вильно, 1876.; Писцовая книга бывшего Пинского староства, составленная по повелению короля Сигизмунда Августа в 1561 – 1566 г. Пинским и Кобринским старостой Лаврином Войной. – Вильно, 1874. – Ч. 1.
6. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. - Ф. 1 «Скарб коронний». – Оп. 1. – Од. зберіг. 4.
7. Ревизия пущ и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском с присовокуплением грамот и привилегий на входы в пущи и на земли, составленная старостою мстибоговским Григорием Богдановичем Воловичем в 1559 году, с присбавлением другой актовой книги, содержащей в себе привилегии, данные дворянам и священникам Пинского повета, составленной в 1554 году. – Вильно, 1867.
8. Литовька метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. – К., 2005.
9. Ревизия Пинского и Клѣцкого княжеств... – С. 3.
10. Там само
11. Там само. – С. XXIII.
12. Там само. – С. 42, 42, 103, 169, 181.
13. Там само. – С. 171 – 172.
14. Писцовая книга бывшего Пинского староства. – С. IV.
15. Там само.
16. Там само. – С. 113 – 117.
17. Там само. – С. 248 – 329.
18. Там само. – С. 244.
19. Ревизия Кобринской экономии... – С. III.
20. Ревизия Пинского и Клѣцкого княжеств... – С. XXVI; Писцовая книга бывшего Пинского староства. – С. IX.
21. Ревизия Пинского и Клѣцкого княжеств... – С. XXX; Писцовая книга бывшего Пинского староства. – С. VI, VIII.
22. Атаманенко В., Дубляница Т. Інвентар міста Ковель 1556 р.// Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в українській та європейській історії. – Ковель, 2018. – Вип.. 65. – С. 13 – 22.
23. Źródła dziejowe... – S. 8.

- 24.Центральний державний історичний архів України в м. Києві... – Ф. 44: Вінницький гродський суд. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 53, 64, 87, 104, 154, 284, 638 та ін.
- 25.Archiwum Główne Akt Dawnych. – Archiwum Skarbu Koronnego. – Dział I. – № 31. – К. 160.
- 26.Там само.
- 27.Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття.- К.; Острог; Нью-Йорк, 2004. – С. 105 – 184.
- 28.Центральний державний історичний архів України в м. Києв.. .- ... – Ф. 44. – Арк. 171-177, 301-309зв., 312 –327зв., 339-359,
- 29.Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С.295.
- 30.Źródła dziejowe... – S. 35.
- 31.Центральний державний історичний архів України в м. Києв... – Ф. 25. – Од. збр. 18. – Арк. 306 – 311; Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1852. – Т.3. – Отд. II. – С. 17 –59; К., 1898. – Т.3. – Отд. II. – С. 75-93; Кравченко В. Інвентарні описи волинських маєтків князів Сангушків другої половини XVI століття // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1999. – Т. ССXXXVIII. – С.385-414.
- 32.Заєць А.Є. Урбанізаційний проєс на Волині в XVI першій половині XVII століття. – Львів, 2003. – С.59.
- 33.Кравченко В. Інвентарні описи... - С.395 – 401.
- 34.Архив Юго-западной России. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 21; Заєць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003. – С.48.

Атаманенко Віктор

ПЕРВИННІ ПОБОРОВІ РЕЄСТРИ ВОЛИНСЬКИХ МАЄТКІВ КНЯЗІВ САНГУШКІВ СЕРЕДИНИ XVI СТ.

Описово-статистичні джерела з історії волинських міст, в тому числі їх соціальної структури та економічних становища, другої половини XVI – першої половини XVII ст. представлені різноманітними їх видами. Серед них особливою інформативністю відзначаються інвентарні описи, які чи не найбільш повно – і за характером інформації, і за кількісною представницькістю – дають можливість розгляду різних урбаністичних характеристик. При цьому, вони не найчастіше використовуються при вивченні проблем історії міст Волині ранньомодерного часу, оскільки збереглися в незначній кількості, де на чільному місці залишаються документи державного податкового обліку – поборові та подимні реєстри. Значна частина праць, які стосуються проблем соціально-економічної історії (в тому числі, й урбаністичній тематиці) Волині, та й інших українських земель, ранньомодерного часу спираються на документи державного оподаткування. Від часу до середини XVI ст. подібних джерел збереглося вкрай мало. Для речі Посполитої характерними були регулярність оподаткування та кращий контроль за збором податків. Вони також збереглися не повністю, але представлені за ряд років. Отже, хронологічна репрезентативність цієї групи джерел також не може вважатися задовільною. Найчастіше використовуються опубліковані сумарні поборові реєстри. Первинні ж реєстри використовуються нечасто і є майже невведеними до наукового обігу як дослідниками, так і археографами. В літературі висловлюються відмінні погляди щодо інформаційної якості різних категорій податкових документів кінця XVI – першої половини XVII ст.

Українські історики поборову документацію вважають «часто неповною й неточною, але єдиною» [1], а тому за браком іншої – важливою категорією джерел для вивчення соціально-економічної історії України.. В той же час, незважаючи на згадані вади, їх вважають достатньо репрезентативними в територіальному відношенні, що робить при використанні їх свідчень можливим вивчення значного кола проблем [2]. Подібні характеристики таким джерелам давали й польські історики. Не згадуючи характеристик дотичних до українських теренів різних категорій описово-статистичних джерел, які давалися польськими дослідниками починаючи з Павінського та О. Яблоновського, на можна не вказати на сучасну активізацію досліджень поборових реєстрів,

в тому числі при використанні комп'ютерних технологій та створення їх електронного видання [3]. Не можна не згадати й незначність археографічного опрацювання реєстрів первинних, які стосуються Волині середини XVI ст. Воно стосується лише декількох латифундій них комплексів.

При цьому сумарне представлення податкової інформації знайшло відображення як у значному рівні їх археографічного опрацювання (починаючи з 70-х рр. позаминулого сторіччя) [4], так і пов'язаної з цим характеристикою інформативних можливостей цих джерел [5]. Специфіка інформації в таких джерелах мала наслідком їх використання не в усій інформативній повноті, а часто – для ілюстрації становища окремих категорій населення, характеристики окремих міських поселень та визначення історико-демографічних характеристик регіонів. Податкова документація й на сьогодні залишається часто використовуваною в конкретно-історичних дослідженнях.

Уся сукупність податкових джерел кінця XVI – першої третини XVII ст. за об'єктом оподаткування поділяється на дві групи. Люблінський сейм 1569 р. запровадив для інкорпорованих українських земель побор, який збирався з усього непривілейованого населення від володіння нерухомістю в містах і заняття ремеслом чи промислами в містах і селах, а також за користування землею з селян та міщан. Таким чином, він був складним за структурою податком. Окремо виділялися особи, що не володіли нерухомістю, але обкладалися податком (вищим – люзні, гультяї). Поголовний податок накладався на єврейське населення, але свідчення про нього на етапі опрацювання поборових даних включалися до загальних територіальних показників. Отже, окреслений терміном “побор” податок фактично складався з відмінних платежів. З точки зору документального оформлення результатів збирання податку на рівні державної скарбниці він частіше за все був єдиним. Первинні реєстри (квити та рекогніції), створювані власниками чи їх представниками, називали податок по-різному: посеребщина, поголовне, подимне, побор, плат поборний, ланівщина [6].

На широту оподаткування впливали різні чинники. Це і татарські напади останньої чверті XVI ст. (1575, 1577, 1578, 1588, 1593 рр.), які призводили до державної та приватної практики звільнення маєтків від сплати податків, що передбачалося й сеймовими ухвалами. Більше того, спустошення Волині під час масштабних нападів 1577 та 1578 рр. Мали наслідком триваліші за визначені поборовими універсалами терміни звільнення від сплати податків [7]. Менші можливості для контролю з боку збирачів побору над повнотою збирання податків створювала і наявність значної кількості латифундій на території Волині. Дана обставина могла провокувати приховування дійсного стану маєтків. звільнення від сплати податків могли викликати й пожежі. Відомо про пожежі в Володимирі (1560, 1563, 1564, 1568, 1573, 1632, 1641 рр.), Луцьку (1571, 1580, 1582, 1583 двічі, 1617, 1633 рр.), Дорогостоях (1573, 1585 р.р.), Базалії (1579 р.), Серкизові (1587 р.), Литовижі (1588 р.), Береську (1591 р.), Збаражі (1591 р.), Базарі (1591 р.), Степані (1591 р.), Новому Вишнівцю (1596 р.), Старокостянтиніві (1599 р.), Острозі (1604, 1634 та 1635 рр.), Камені (1607 р.), Ковелі (1624 р., двічі), Вишгородку (1626 р.), Олиці (1628, 1629, 1630 рр.), Степані (1629), Несухойжах (1630 р.), Рівному (1634 р.), Тайкурах (1634 р.), Соколі (1634 р.), Маначині (1635 р.), Дорогобужі (1635 р.), Кременці (1635 р.), Рильську (1635 р.), Клевани (1635 р.), Хлапотині (1645) [8]. На основі свідчень сумарного поборового реєстру 1589 р. можна говорити про пожежу в Дубно, в якій згоріла половина міста і що вона відбулася в проміжку від 1585 до 1593 р. [9].

Незначна частина волинських первинних поборових документів за 70–80-ті рр. XVI ст. збереглася [10]. Крім того, опубліковано окремі первинні поборові реєстри таких міст, як Турійськ, Несухойжі, Дубно, Остріг, Литовіж, Старокостянтинів [11]. Але лише перші два документи стосуються середини XVI ст. Залишаються невиданими первинні реєстри середини XVI ст. таких міських поселень, як Буремель, Звинигород, Острожець, Коблин, а також Звягель, частина належних якому маєтків розташовувалася на території Київського, а не Волинського, воєводства.

Первинні поборові реєстри 1569–1570 рр. служили основою створення сумачія 1570 р. Останній містить свідчення про вибирання податку з майже 50 волинських міст, а також фіксує власників, котрі його не сплатили. До останніх віднесено й кн. Романа Сангушка [12], на той час одну з найпомітніших фігур не лише України, а й земель, що входили до складу Великого князівства Литовського; він тоді обіймав посади житомирського старости, брацлавського воєводи та польного гетьмана [13]. Він володів містами Турійськ, Несухойжі, Звинигород з волостями, а

також безміською Чернечгородською волостю. Відповідно, ці маєтності не знайшли представлення в сумарії. Це, можливо, було пов'язано з тим, що на рубежі 1569 та 1570 рр., коли й збирався та вручався поборці податок, він перебував за межами своїх волинських володінь, оскільки був задіяний у військових діях і лише. Очевидно, саму суму побору та відповідну документацію було передано до Скарбу пізніше, через що вона до сумарного волинського реєстру і не потрапила.

Через деякий час після смерті Р. Сангушка (1571 р.) та його дружини згадані маєтки опинилися в руках кн. В.-К. Острозького як опікуна дітей покійних (опікунами також були матір (кн. Г. Збаразька) та свекор (Г. Ходкевич) Р. Сангушка, кн. К. Вишневецький та П. Загоровський). В результаті цього було створено інвентарі, які описували, очевидно, всі маєтки Р. Сангушка; але до нашого часу збереглися описи тільки Чернечгородського, Поворського та Карасинського дворів, Береської та Голятинської волостей [14]. Цей інвентар є одним з найдавніших описань приватновласницьких поліських латифундій Волині.

На 1570 р. Кошер та Камінь(Камінь-Каширський), а також Горохів, належали представнику іншої гілки кн. Сангушків – Леву Сангушковичу- Кошерському. На жаль, первинні поборові реєстри про перші не збереглися, хоча сумарний містить такі свідчення.

Таким чином, податкова документація не в усій повноті фіксує свідчення про земельні комплекси Волині. Такі лакуни пов'язані з рядом причин – і способом збирання побору, і станом маєтностей, і рівнем поширення податкової практики.

Поданий в додатках текст звенигородського реєстру відтворено за правилами. Але літеру «ять» передано жирним «і», а «малий юс» - жирною «я».

ДОДАТКИ

Regestr wybirania [...] z Czerngrodek y s przisiolkow k niemu naliezaczich a(nno) 1569 [...] przies Ludwiczkiego

Wies Czerngrodek	Chwiedecz	
Dworzisko Tiskowycz	Zuk	
Iszop		Koszeliewycz
Kaczko	Chwiedecz	
Sienko	Liewon	
Nieliepko	Yaczko	
Sthepan	Oliexiey	
Waczko	Zuk	
Pawel	Onisko	
Iwaszko	Marko	
Andros	Oliesiey	
Hriczko	Micz	
Maczko		Laniewicz
Hriczowicz	Josko	
Kostiukowicz	Stheczko	
Tereszko	Lukyan	
Juszko	Josko	
Kuzma	Hucz	
Pilip	Andrzeiecz	
Maxym	Werbilo	
Condrath	Olieszko	
Hriczko	Hriniecz	
Sienko	Wasko	
Condratowycz	Paszewycz	
Andrzej	Wakula	
Koth	Jaczko	
Manko		Przecziszczki
23	Iwaszko	
171 z		Mikolienskie

Klim			Hriczko	
Onoczko			Kuniecz	
Ochrem			Chwiedecz	
	Szepeliewycz			Bolsunowycz
Andrzej			Iwaszko	
Liewko			Byczkowycz	
	30		Hriczko	
172			Hawrilo	
[Orasth]				Sczerbowycz
[Jacz]			Kroniecz	
Wasko			Troszko	
Jorochwiewy			Maxim	
	Muzkotycz		Josko	
Maczko			Makiey	
Hawrilo			Marko	
Iwasko			Mathwiewy	
Pilip			Hricz	
Josko			Leczko	
Marthin				Tarasowycz
Hricz			Sawka	
	Holewycz		Andrzej	
Chwiedko				29
Troszkowycz			173	
Chwathko			Ostap	
Sienko			Danilo	
Wasko			Tymosz	
Mikita		17		Komornik
	Komorniky		Pilipowa	
Sokol				Kolsk
Makar			Choma	
Iwasko			Hucz	
Huk			Waczko	
Jaczko		5	Chwiedina	
	Maniewycze		Olisiey	
	Maximowycz		Kuzma	
Ostap			Moysiey	
Maxym			Mikitha	
Dorosz			Charython	
Babysz			Saczina	
Mysko			Jaremey	
	5		Paniuta	
172z			Harasim	
Sienko			Olieszko	
Stheczko			Serhey	
Kuzma			Olieszko	
Pawel			Iwaniecz	
Sienko			[Kuchlik]	
Troszewycz			Oxiuta	
Naum			Lecz	
Joszko			Timosz	
Olieszko			Cond Rath	
	Puthkowycz		Juszko	
Choma			Jancelik	
Iwaszko			Jowiecz	

Bogdan		Tomilo	
Robczyk		Sthepan	
	30	Mikolay	
173z		Lukasz	
[...]			Hliebowycz
Stharecz		Iwan	
Hucz		Jaczko	
Lukyan		Kucz	
Kornilo		Moczko	
Kowal		Piotrasz	
Kuniecz		Iwaczko	
Juczko			Kolochnowycz
	Rudniky	Andrzej	
Sawka		Moysiey	
Tomilo		Parchom	
Paczina			Hrybowycze
Sanko		Ignath	
Prothas		Sienko	
Jusko		Marthin	
Chwiedecz	27		
Wasiuk		174z	
Omielko		Andrzej	
Chwiedina		Michal	
Sawka		Siemion	
Jaczko		Marthin	
[Jarmola]			Swyrydowycze
Dorosz		Danilo	
Konon		Andrzej	
Pawel		Timosz	
Iwaniecz		Chwiedecz	
Onisko		Wasko	
Ohey		Laczko	
Trochim			Paczkowycze
Andrzej		Charko	
[Woythko]		Saczko	
Iwan		Hricz	
	Komornik	Iwaszko	
Iwaniecz		Moysiey	
			Ogrodniky
31		Jaczko	
174		Chwiedecz	
	Wies Kozlinicze		Wies Bruchowycze
Jusko			Kosowycze
Wasko		Panas	
Iwan		Choma	
Pietrasz		Chwiedor	
Wasył		Jaczko	
Hrycz			
Iwaszko	19		
Hawrilo		175	
Wasył		Sidor	
Marthin		Jaczko	
Chwiedecz		Michno	

Kuzma		Chwiedecz	
	Lokaczewycze	Kuzma	
Waczina		[Maszko]	
Jaczko		Woron	
Nikon		Harasym	Ogrodnik
Kunasz			
Marthin		Borys	
	Kustarewycz	176	Sopotowycze
Sydor		Iwan	
Sienko		Moysiey	
Jaczko		Miczko	
Oxiey		Chwiedecz	
	Pozarowycz	Wasko	
Panas		Luczycha	
Janko		Omelko	
Wasko		Iwan	Dedewycze
Liewko		Jaczko	
Iwaszko		[Stharen]	
Lawriesz		Chwiedecz	
Sienko		Chwiedecz	
Sawon		Andrzej	
Honoszko		Jarmak	
Sawka		Oniskowa	
Stheczko		Moysiey	
	Misielycz	Czapyga	
Hryczko		Luczka	
Iwaszko		Ostap	Ogrodnik
Tymosz			
27		Maxym	Wasylkowycze
175z		Hriczina	
Iwan		Wasko	
Mycz		Sienko	
Liecz		Ignath	Ogrodnik
	Dylewycz		
Parchon		Hawrilo	
Serhey		176z	Ostapa Chonczowycza
Luczko		Jusko	
Jowlasz		Chacz	Ogrodnikiy
Sthepan			
	Kalieczyczy	Wasko	
Bogdan		Iwaniecz	
Klym		Saiecz	
Nikon		Kononcza	
	Wies Rudniky Szolthkowy	Sthepan	
	Kozyn Staw	Wasylicz	
Lukyan		Weremiej	
Sienko		Iwan	
Hawrilo		Sienko	
Hrycz			
	Swoz		
Onisko			
Serhey			

Wo wszystkich thych wsyach ymienia podleskiego
 Summa dymow 285.
 S kazdego po gr 10.
 Summa ogrodnikow 14.
 S kazde(go) po gr 4.
 Summa podsusiedkow 7.
 S kazde(go) po gr 2.

Summa wszego czini lowney sumy zlo 97/10.

Jakosz s tych wsy wiszeymianowanich tho iesth Czerngrodka, Maniewycz, Kozlinicz, Bruchowycz, s Kolku y z Rudnik dwoch, kthori wszi na then czas dzierzacz iey mcz pani Anna s Sobothky Pancziszkowa Chwalczewska przez mie sluzebnika swego [...]

Андреи Павловску властная рука

Центральний державний історичний архів в м. Києві.
 Ф. 44 «Вінницький гродський суд». Оп. 1. спр. 1. арк. 350 – 353.

Реистръ поборовыи которыи на соиме Любелском постановеныи
 выбран с подданных его млсти кнзя Романа Сангушка,
 воеводы brasлавского, гетмана дворного Великог князства Литовского,
 старосты житомирского, державцы речицкого.

Напервеи в містечку Звинигородском, которыи в рынку дома маюи

Лучка з дому гриш д (=4), з огород гр а 9 (=1) дал
 Грицко Шепелевич з дому гриш д, з огород гр а дал
 Давид з дому гриш д, з огород гр а дал
 Селивон з дому гриш д, з огород гр а дал
 Назар з дому гриш д, з огород гр а дал
 Журило з дому гриш д, з огород гр а дал
 Федор з дому гриш д, з огород гр а дал
 Жид Маико з дому гриш д, з огород гр а дал дал
 Жид Яцко з дому гриш д
 Жид Шлома з дому гриш д, з огород гр а дал дал
 а з роли с полпомерка грошеи і (=10) дал

Домов і Чинит гр н (=40)	Померок а [Чинит гриш і]	Ωгородов ф (=9) [Чинит ...]
-----------------------------	-----------------------------	-----------------------------------

[Всего чинит ...]

Месчане которые на улицы дома свои маюи

Савка Гладович з дому гриш в (=2) з огорода гриш а (=1) з роли с полпомерка грошеи і (=10)
 дал

Мас Юхникович з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка грошеи і дал
 Нестер Плютнич з дому гриш в з огород гриш а з роли с полмерка грошеи і дал
 Иван Полишко з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка грошеи і дал
 Грицко Литвин з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка грошеи і дал
 Явтух з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка грошеи і дал
 Андріи Синица з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка грошеи і дал
 Янко Литвин з дому гриш в з огорода гриш а
 Сенко Тирик з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка грошеи і дал
 Павел Литвин з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка грошеи і дал

Домов і Чинит гр к (=20)	Полпомерков ф Чинит гр ч (=90)	Огородов і (=10) Чинит гр і
-----------------------------	-----------------------------------	-----------------------------------

Всього чинит [...]

Мартишко Литвин з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал
 Глушко з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал
 Тимош Полубенчич з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал
 Левко Погребник з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал
 Андрію Голтяю з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал
 Якуб Литвин з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал
 Вохтишко Литвин з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал
 Процьк з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал
 Тишко Быльга з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал
 Богдан з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал
 Федор Половко з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал

Домов аі Чинит гр кв (=22)	З рол с полпомерков аі (=11) Чинит гриш рі (=110)	Огородов аі (=11) Чинит гриш аі
----------------------------------	--	------------------------------------

Всього чинит коп в (=2) гриш кг (=23)

Рац Пинчукович з дому гриш в (=2) з огорода гриш а (=1) з роли с полпомерка гриш і (=10) дал
 Прон з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал
 Карп з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал
 Нестер Дудка з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал
 Грицько Волошинович з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал
 Юрко Волошинович з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал
 Яцко Пинчукович з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал
 Лаврин Мороз з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал
 Грицько Боровик з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал
 Полуян Боярин з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал
 Юско Бурич з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал

Домов аі (=11) Чинит гр кв (=22)	З роли с попомерков аі (=11) Чинит гриш рі (=110)	Огородов аі (=11) Чинит гриш аі (=11)
--	--	---

Всього чинит коп в (=2) гриш кг (=23)

Мацко Полубенка з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал
 Яцко Галушка з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал
 Зенчая Удова з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал
 Данко з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал
 Стас Білик з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал
 Юц Бондарович з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал
 Денис з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал
 Левко з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал
 Грицько Свирник з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал
 Хома Чоботар з дому гриш в з огорода гриш а дал
 Яким з дому гриш в з огорода гриш а з роли с полпомерка гриш і дал

Пиличко з дому *грш* в з огорода *грш* а з роли с полпомерка *грш* і дал

Домов ві (=12) Чинит <i>гр</i> кд (=24)	З роли с полпомерков аі (=11) Чинит <i>грш</i> рі (=110)	Огородов ві (=12) Чинит <i>грш</i> ві
---	---	--

Всього чинит коп в (=2) *грш* кс (=26)

Которые мешчане халупки свои [на Зиюсе] мають

Тарас с халупы *грш* а (=1) з огорода *грш* а (=1) дал
 Гордыш с халупы *грш* а з огорода *грш* а дал
 Лавриш с халупы *грш* а з огорода *грш* а дал
 Остап Хлібникович с халупы *грш* а з огорода *грш* а дал
 Пас с халупы *грш* а з огорода *грш* а дал
 Сацко с халупы *грш* а з огорода *грш* а дал
 Федко Глянчин с халупы *грш* а з огорода *грш* а дал
 Жукъ с халупы *грш* а з огорода *грш* а дал
 Васко Гук с халупы *грш* а з огорода *грш* а дал
 Сидор Шинкар с халупы *грш* а з огорода *грш* а дал
 [Михно] Лукашеня с халупы *грш* а з огорода *грш* а дал
 Сенко с халупы *грш* а з огорода *грш* а дал
 Осташко с халупы *грш* а з огорода *грш* а дал
 Глубицкии с халупы *грш* а з огорода *грш* а дал
 Прочик с хаты *грш* а з огорода *грш* а дал
 Данило Синица с халупы *грш* а з огорода *грш* а дал
 Назар с халупы *грш* а з огорода *грш* а дал
 Заец с халупы *грш* а з огорода *грш* а дал
 [Даниш] с халупы *грш* а з огорода *грш* а дал
 Пац [...] с халупы *грш* а з огорода *грш* а дал
 Иван Пинчукович с халупы *грш* а з огорода *грш* а дал
 Стецко с халупы *грш* а з огорода *грш* а дал

Домов кв (=22) Чинит <i>грш</i> кв (=22)		Огородов кв (=22) Чинит <i>гр</i> кв (=22)
--	--	---

Всього чинит *грш* мд (=44)

Коморники которые в мешчан звинигородских в коморех мешкают быдло мають

Трохим *грш* д (=4) дал
 Иван Сус *грш* д дал
 Михно *грш* д дал
 Васко *грш* д дал
 Кваша *грш* д дал

Коморников е чинит *грш* к (=20)

Сенко с померка *грш* к (=20) дал
 Воит с померка *грш* к дал
 Гордіи, боярин путныи, с померка *грш* к дал

З бояр копа *гр*

Которыи мешчане погоріли у Звинигороде дома и гумна их убозство *взят* ничего
 Иван Солнечко

Центральний державний історичний архів в м. Києві.
Ф. 44 «Вінницький гродський суд». Оп. 1. спр. 1. арк. 350 – 353.

Література

1. Кісь Я.П. Аграрні відносини в містах Руського і Белзького воєводств у XVI-XIII ст. // Питання соціально-економічної історії. — Львів: Внд-во ЛДУ, 1978. — С.90.
2. Крикун А.І.Г. Масові статистичні джерела до історії Правобережної України! XVI-XVIII ст. // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку-К., 1988.-С.77.
3. „Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski”, 2015, №3: *Atlas historyczny Polski. Rejestry poborowe województwa poznańskiego w XVI w.*, red. M. Słoń, <http://www.atlasfontium.pl/index.php?article=poznanskie>, dostęp: 09.10.2017; „Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski”, 2015, №2: *Atlas historyczny Polski. Rejestry poborowe województwa kaliskiego w XVI w.*, red. M. Słoń, <http://www.atlasfontium.pl/index.php?article=kaliskie>, dostęp: 09.10.2017. Gochna M. *Elektroniczna edycja rejestrów poborowych województwa kaliskiego z drugiej połowy XVI w.*, “Studia Geohistorica. Rocznik historyczno-geograficzny”, z. 2 (2014), s. 143–150. Krzysztof Boroda O przydatności rejestrów poborowych z XVI wieku w badaniach demograficznych „Przeszłość Demograficzna Polski” 33, 2014 S. 21-38.
4. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т. XIX; Архив Юго-Западной России. – К., 1886. – Ч. VII. – Т. 1, 1890. – Т.2; *Баранович О.І.* Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство.-К., 1930.
5. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т. XII. – Cz. 2; *Баранович О.І.* Залюднення України... – С. 5 – 11; *Крикун М.Г.* Подимні реєстри XVII ст. як джерело // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни.- К., 1968. – С. 69 – 98; *Його ж.* Источники и историография демографического состояния Правобережной Украины накануне и во время Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. // Проблемы историографии и источниковедения истории СССР. – Днепрпетровск, 1979. – С. 126 – 137; *Кіку І.О.* Актові книги як джерело для вивчення демографії Волині першої половини XVII ст. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К., 1985. – С. 51 – 52.
6. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 44: Вінницький гродський суд. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 53, 64, 87, 104, 154, 262, 284, 638 та ін.
7. ЦДІАУК. – Ф. 25: Луцький гродський суд. – Оп. 1. – Од. зб. 41. – Арк. 2 – 52, 328 – 338 (558 – 559 зв.); *Атаманенко В.Б.* Свідчення про татарські напади на Волинь у луцьких гродських книгах другої половини XVI ст. // Матеріали I – III науково-краєзнавчих конференцій “Остріг на порозі 900-річчя” (1990 – 1992). – Остріг, 1992. – Ч. 1. – С. 13 – 14.
8. Заяць А.Є. Пожежі в містках Волині XVI – першої половини XVII ст (за архівними джерелами) // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 417.
9. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Archiwum Skarbu Koronnego. – №31. – К. 6v.
10. ЦДІАУК. – Ф. 44. – Оп. 1. – Спр. 1.
11. Атаманенко В. Минуле і сучасне Йогож Мин Його ж Болохівщина
12. Źródła dziejowe.-Т. XIX ...- S. 35.
13. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).- К., 1993.- С.295.
14. ЦДІА України в м. Києві. Ф. 25 “Луцький гродський суд”.- Оп. 1.- Од. збр. 18.- Арк. 306-311; Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов.- К., 1852.- Т.3.- Отд. II.- С. 17-59; К., 1898.- Т.3.- Отд. II.- С. 75-93; Кравченко В. Інвентарні описи волинських маєтків князів Сангушків другої половини XVI століття // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка.- Львів, 1999.- Т. ССXXXVIII.- С.385-414.

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ЖИТТЯ ПОЛЯКІВ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ТА ВИКЛИКИ ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ

Друга половина XIX – початок XX ст. стали для Волинської губернії періодом існування найстрокатішої етнічної структури населення. У цей час в губернії закріпилися, переважно як постійні мешканці, чисельні етнічні групи. Вони були активно залучені до багатьох процесів соціально-економічного, політичного і культурного життя краю. Згідно матеріалів першого всеросійського перепису населення 1897 р. в межах Волинської губернії проживало 70,1% українців (малоросів), 13,2% євреїв, 6,16% поляків, 5,73% німців, 3,5% росіян (великоросів) [14, с. IX].

Національна політика, яку російський царизм активно проводив на території Правобережної України з часу її приєднання до складу Російської імперії, була влучно охарактеризована Миколою І: «Один закон, одна мова, одна віра» [21, с. 5]. Денаціоналізація і насильницька русифікація поширювалася урядовими структурами в регіоні не лише на корінне українське населення (Валуєвський циркуляр, Емський указ та ін. заходи), але й стосувалася чисельних етнічних меншин, які вирізнялися стійкістю етнічної самосвідомості, збереженням мови і традицій.

До таких груп у краї належали, зокрема, поляки. Культурній сфері життя поляків, як й інших етнічних груп Волині, найбільшою мірою були властиві національні особливості. Ця обставина викликала необхідність з боку урядових органів її детальної регламентації.

Поразка першого польського повстання 1831 р. обернулася серйозними репресивними заходами щодо польських закладів освіти та культури на Правобережжі. Згідно з циркулярами Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова були закриті католицькі парафіяльні училища. Католикам було суворо заборонено вчителювати. Єдина поступка була зроблена у вигляді включення до переліку предметів, які вивчалися в російських гімназіях та повітових училищах, Закону Божого римо-католицького сповідання [8, арк. 4].

Такі скрутні умови існування призвели до появи у середовищі поляків культурно-просвітницького руху. Осередком його у Волинській губернії став губернський центр – м. Житомир. Тут у 50-х рр. XIX ст. з'явилося декілька польських товариств: товариство благодійності, яке організувало ремісничу школу і кілька притулків для дівчаток сиріт; товариство лікарів; землеробське товариство; кілька громадських читалень, місцевий польський клуб і театр [3, с. 283].

У 1959 р. Кароль Качковський, Ліон Лінковський і Олександр Гроза, культурні та суспільні діячі, які належали до близького оточення Юзефа Крашевського, створили в Житомирі Товариство для видання і поширення дешевих польських і іноземних книг у Південно-західному краї [20, арк. 18]. У розпорядженні товариства перебували книгарня, літографія та друкарня, де друкувалися книги польською мовою, в тому числі й ті, які не мали цензурного дозволу. Окрім видавничої справи члени товариства поставили перед собою завдання розповсюдження серед населення видрукованої літератури за здешевленими цінами. Діяльність Товариства передбачала також увезення різних товарів із Царства Польського та із-за кордону, що мало здійснюватися його таємними агентами.

Оскільки Товариство було утворене без урядового дозволу, то його діяльність відразу викликала серйозні підозри у місцевої адміністрації. Негативно був сприйнятий владою вихід в Києві у 1859 р. книги К. Качковського «Звіт, поданий книжково-видавничому Товариству в Житомирі дня 22 квітня 1859 року», в якому автор піднімав питання польського національно-культурного відродження. Тому вже на початку 1860 р. наказом київського генерал-губернатора І. І. Васильчикова діяльність Товариства була припинена [20, арк. 18].

Слід висловити припущення, що таємна діяльність польських книговидавців, спрямована на патріотичне виховання поляків краю була продовжена й в наступні роки. Прорахунки, які дали привід владі відкрити кримінальну справу про діяльність таємного польського Товариства, були сповна враховані членами організації.

Польське повстання 1863 р. дало привід російському уряду накласти остаточну заборону на будь-який вияв польськості у західних губерніях, зокрема в культурі та освіті. Після повстання губернатори Південно-західного краю отримали таємний циркуляр Міністерства внутрішніх справ імперії, яким заборонялося використання польської мови в установах та державних закладах [19,

арк. 47]. Викладання польською мовою заборонено також у приватних закладах. Заборона торкнулася публікації та вивчення знаменитих польських гімнів. Для здійснення у межах губернії постановок драматичних творів польською мовою необхідно було отримати особистий дозвіл начальника Південно-західного краю, про що Волинський губернатор обов'язково ставив до відома повітових ісправників та житомирського поліцмейстера [10, с. 145].

Повністю втратила офіційний статус польська освіта. Статистичні дані досліджуваного періоду свідчать, що у Волинській губернії лише у трьох повітах – Житомирському, Овруцькому, Новоград-Волинському, станом на 1897 р. виховною та навчальною діяльністю займалися 362 поляка [14, с. 164–165]. Тільки римо-католицька духовна семінарія Житомира продовжувала підготовку священнослужителів з урахуванням не лише релігійних переконань, але й національної приналежності парафіян губернії. У різні роки в ній навчалось від 30 до 66 хлопчиків [6, арк. 64–65; 7, арк. 73–74; 13, с. 64–65].

На противагу російському шкільництву створювалися приватні пансіони, діяли таємні школи, в яких навчалися у своїй більшості діти польських поміщиків, шляхти. Незареєстровані польські школи утримувалися коштами поміщиків, міщан та заможних селян і засновувалися переважно місцевими ксьондзами. У різний час такі заклади, діяли у м. Старокостянтинові, м. Красиліві, с. Купелі Старокостянтинівського повіту; м. Шумську Кременецького повіту; у с. Бутовцях Заславського повіту; м. Луцьку та с. Лаврів Луцького повіту; с. Бистраки Володимир-Волинського повіту та інших населених пунктах [18, арк. 1–20; 17, арк. 1; 9, арк. 40; 1, с. 4].

Відкриття таємних навчальних закладів викликало занепокоєння російської адміністрації. Кожен відомий, факт перевірявся, мировими, посередниками, поліцією. За умови підтвердження відомостей польські заклади ліквідовувалися, а особи, які ініціювали їх діяльність, притягалися до відповідальності [19, арк. 1–24]. Так, у 1865 р. у Володимир-Волинському повітовому суді слухалася справа про таємне навчання дітей польській грамоті дворянкою Свідерською у маєтку князя Любомирського (с. Волиці) [5, арк. 430]. Проведення таємних занять рішенням суду було заборонено, на порушників накладені штрафи.

У 1909–1910 рр. місцевою владою на Волині було виявлено і закрито 6 таємних польських шкіл. Про існування таємної польської школи при римо-католицькому костелі м. Монастирище повідомила газета «Волинь» [2, с. 4]. Згідно розпорядження генерал-губернатора краю за утримання школи були накладені штрафи на настоятеля костелу (300 руб.), на вчительку (100 руб.), діяльність школи припинено. Таким чином, не зважаючи на дію положення Ради Міністрів від 24 серпня 1906 р. про відміну правил щодо покарань за таємне навчання у губерніях західного краю [15, с. 1589], місцева влада продовжувала ліквідовувати національні таємні школи.

Ще одним кроком у боротьбі з діяльністю таких навчальних закладів стала постанова генерал-губернатора Південно-західного краю Ф. Ф. Трепова, яка передбачала покарання не лише тих осіб, котрі відкривали школи і там навчали дітей, але й тих, хто допомагав у відкритті таємних шкіл. Разом з тим, керуючись вказівкою Міністерства внутрішніх справ, Ф. Ф. Трепов рекомендував губернаторам відхиляти прохання про навчання дітей-католиків Закону Божому в неурядових школах.

Таємні навчальні заклади, діяльність яких постійно переслідувалася офіційною владою, не могли задовольнити потреб польського населення у отриманні освіти. Частина поляків змушена була користуватися послугами державних освітніх закладів. В огляді Волинської губернії за 1900 рік [16, с. 85–88] подавалася така статистика співвідношення учнів обох статей за релігійними переконаннями в навчальних закладах:

Міністерства народної освіти і внутрішніх справ

православних – 35,4 %

католиків – 24,8 %

іудеїв – 6,5%

лютеран – 1,3 %

магометян – 0,1 %

(навчання кожного учня обходилося казні в середньому у 95 рублів 65 копійок);

у початкових народних училищах

православних – 52,9 %

католиків – 3,8%

лютеран – 13,2 %

іудеїв – 3,3 %
 (навчання учня обходилося у 8 рублів 31копійку);
 церковно-парафіяльні і школи грамоти
 православних – 81,7%
 католиків – 2,0%
 лютеран – 0,4%
 (на навчання одного учня витрачалося 4 рубля 50 копійок).

Складаючи майже четверту частину учнів середніх навчальних закладів, у яких через стану і майнову обмеженість вступу, навчався незначний відсоток дітей (менше 0,1% загальної кількості учнів), поляки разом з тим складали незначну частину школярів закладів системи початкової освіти (найбільш масової на той час).

Політика русифікації торкнулася й громадського життя поляків краю. Так залишалися марними намагання польської громадськості створити товариства національного спрямування. Волинське губернське присутствіє у справах про товариства і союзи, створене у 1906 р., старанно вивчало проекти статутів бажаючих зареєструватися об'єднань і відкидало спроби формування польських організацій. Після обговорення проекту статуту Рівненського польського громадського зібрання Волинське губернське присутствіє прийшло до висновку, що «проектвана організація, як видно із самої назви і складу її засновників, безсумнівно має на меті об'єднання осіб польського походження на ґрунті їх винятково національних інтересів, що не відповідає основам російської державності» [11, арк. 37]. Такими ж були відповіді на прохання про утворення Житомирського польського жіночого гуртка, який ставив перед собою завдання підняття культурно-освітнього рівня поляків та польського товариства «Освіта», польського товариства освіти в м. Березно Рівненського повіту, Славутського польського товариства шанувальників мистецтва [12, арк. 33].

Пильна увага до освітніх закладів з боку державної влади, позбавлення їх польського впливу, обмеження католицького духівництва дозволили суттєво звузити можливості формування національних переконань підростаючого покоління. На польському населенні, яке мешкало у сільській місцевості, позначився також вплив живого середовища, представленого народними та історичними традиціями. Разом з тим антипольські заходи загострили національну самосвідомість поляків західних губерній. У доповіді київського, подільського і волинського генерал-губернатора на ім'я Миколи II (1901 р.) в зв'язку з цим зазначалося: «У наш час всі адміністративні посади зайняті виключно особами російського походження... Вони (польські дворяни – *авт.*) ревно охороняють польські звичаї і мову в побуті та діловому житті, наполегливо підтримують в громадському житті, де тільки можливо, і намагаються навіть у дрібницях, за повної офіційної обачності, нагадувати про польську національність. Особливо виразно цей напрям виявляється в деяких великих маєтках і на польських цукрових заводах, де пани, оточені натовпом шляхти і дрібних поміщиків... нагадують про куточки Польщі» [4, с. 2–3].

Таким чином, поляки Волинської губернії зазнавали значних утисків при спробах зберегти і розвивати свою національну самобутність. Наслідком польської національно-визвольної боротьби і повстань стала дискримінаційна політика російського царизму у культурно-освітньому житті етнічної групи.

Список використаних джерел

1. Воłyнь. 1887. № 104.
2. Воłyнь. 1912. № 33.
3. Воłyнь. Исторические судьбы Юго-западного края. СПб., 1886. 288 с.
4. Всеподданнейший отчет Киевского, Подольского и Воłyнского генерал-губернатора. К., 1901. 17 с.
5. Держархів Волинської області, ф. 359, оп.1, спр. 880.
6. Держархів Житомирської обл., ф. 67, оп. 1 (дод.), спр. 313.
7. Держархів Житомирської обл., ф. 67, оп. 1 (дод.), спр. 308.
8. Держархів Житомирської обл., ф. 70, оп. I, спр. 23.
9. Держархів Житомирської обл., ф. 70, оп. 2, спр. 24.
10. Держархів Житомирської обл., ф. 70, оп. 2, спр. 318.
11. Держархів Житомирської обл., ф. 329, оп. 1, спр. 86.
12. Держархів Житомирської обл., ф. 329, оп. 1, спр. 98.

13. Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. Житомир, 1895. 474 с.
14. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. VIII. Волынская губерния. СПб., 1904. 282 с.
15. Свод законов Российской империи, дополненный по продолжениям 1906, 1908 и 1910 гг. и позднейшими узаконениями 1911 и 1912 годов. СПб., 1913. Кн. 4. Т. XIV–XVI. 2130 с..
16. Статистический обзор Волынской губернии за 1900 г. Житомир, 1901. 160 с.
17. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 442, оп. 810, спр. 52.
18. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 442, оп. 837, спр. 250.
19. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 442, оп. 851, спр. 36.
20. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 1257, оп. 1, спр. 1, арк. 18.
21. Щербак М. Г., Щербак Н. О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). К., 1997. 89 с.

Бондаренко Геннадій

КРАЄЗНАВСТВО В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ

Величезні збитки несе суспільство у зв'язку з постійними клопотами з приводу поширення вірусної інфекції. Певний негативний відбиток вона накладає і на краєзнавчу діяльність. У першу чергу це проявляється у неможливості нормального спілкування і пошукової польової діяльності, яка обмежується різними карантинними заходами і проголошення приналежності регіону до певної зони ризику, особливо червоної.

Втім, сучасні комп'ютерні технології дають можливість проведення окремих, конференцій, презентацій, круглих столів тощо у системі онлайн, що певною мірою компенсує дефіцит очного спілкування. Такий спосіб проведення краєзнавчих заходів вимагає ретельної підготовки у сфері інформаційної діяльності, а також у навчанні користувачів оволодінням програмами, які дають можливість спілкування великій аудиторії.

У цьому випадку має бути вироблена висока культура спілкування учасників краєзнавчого заходу, особливо при виникненні дискусій і проведення дебатів.

Перші спроби такого спілкування показали, що створення технологічного майданчику для проведення заходу має бути ретельно підготовленим не лише фахівцями айти технологій, а й кожним, хто хоче висловитися, що бути конкретним і зрозумілим для інших.

Таким прикладом у Волинській області сало проведення презентації наукового збірника 68-ї Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любешівщина в історії України і Волині» 18 вересня 2020 р. Технологічний майданчик був наданий ректором Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти Петром Олешком, який є членом правління ВООНСКУ і керівником лабораторії волинезнавства.

Керівники конференції і деякі запрошені у студію виступаючі, не більше 10 осіб, були розташовані відповідно до правил і умов поведінки при карантині на відстані 1,5 метра й у масках. Вони могли бачити на великому екрані процес презентації та за потребою підходити до окремого мікрофона і виступати. Формат спілкування дозволив більшості учасників, які з'явилися у віртуальному ефірі взяти участь в обговоренні окремих питань і висловити свої думки з приводу публікацій наукового збірника конференції [1], який і став основним об'єктом обговорення. Тому можна сказати, що онлайн конференція фактично була презентацією збірника і розглянула питання поширення краєзнавчої освіти на Любешівщині та у Волинській області. Було прийнято рішення наступні конференції, якщо будуть продовжені карантинні умови проводити в онлайн форматі як презентації друкованих видань краєзнавчих конференцій.

Що їх успішно проводити має бути обрана відповідно програма для спілкування, яка влаштовує більшість учасників, зокрема зумм, скайп або враховувати інші можливості, у тому числі вайбер чи ват сап у телефонному режимі.

Джерела:

1. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любешів і Любешівщина в історії України і Волині Науковий збірник. Випуск 68. Матеріали LXVIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2020. – 432 с.

РОЗДІЛ VII. ІСТОРИОГРАФІЯ, БІБЛІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, РЕЦЕНЗІЇ

Кліш Петро

РЕЦЕНЗІЯ

на книгу «Повернуті із забуття: Довідник репресованих жителів Камінь-Каширського району. 1939–1956 роки», автори М. Я. Хитрик, В. М. Хитрик, Д. В. Хитрик. Луцьк: «Надстир'я», 2019.

У документально-публіцистичному виданні «Повернуті із забуття: Довідник репресованих жителів Камінь-Каширського району. 1939–1956 роки» автори М. Я. Хитрик, В. М. Хитрик, Д. В. Хитрик на матеріалах комісії з питань поновлення прав реабілітованих намагаються систематизувати дані про репресованих в 40–50-их роках ХХ століття жителів Камінь-Каширщини. За час роботи комісії (з 1991 р.) сформувався невеликий архів, в якому була зібрана у вигляді довідок, заяв, свідчень очевидців тих подій історія життя мешканців району у довоєнні та повоєнні роки.

У довіднику дані про репресованих наведені по населених пунктах в межах сучасного Камінь-Каширського району. Ураховуючи, що в той час частина сіл району перебувала у складі Ратнівського та Любешівського районів, для зручності в додатках книги подано адміністративно-територіальний устрій Волинської області 1946 року. Він цікавий й тим, що в складі багатьох сільських рад перераховано існуючі тоді хутори, які в 50-их роках ХХ століття практично повністю зникнуть. Ті з жителів, хто не попав під репресії, насильно будуть переселені до сіл. Ця, як називають автори «мала депортація», ще чекає свого дослідження.

Біографічні дані про репресованих розміщені по роках. Передвоєнні репресії об'єднані в розділі «1939–1941 рр.» Дані про подальші репресії подано окремо щорічно з 1942 по 1956 роки.

У книзі вміщено алфавітний покажчик репресованих сімей, де зазначено сторінки, на яких міститься матеріал про ту або іншу сім'ю.

Усі дані щодо арешту, вироку, карального органу, який виносив присуд, тривалості ув'язнення, спецпоселення чи заслання наводяться відповідно до даних архівних довідок або довідок про реабілітацію. Прізвища, імена, по-батькові, роки народження репресованих людей часто наводяться із помилками або в кількох варіантах, що подані в матеріалах комісії з питань поновлення прав реабілітованих. Також зазначається ступінь родинного зв'язку, якщо її можна встановити за архівними даними. Вироки судів, військових трибуналів містять посилання на статті кримінальних кодексів УРСР та РРФСР, які діяли на той час.

Довідник також містить дані про номери та місце зберігання архівних справ репресованих жителів району. Вони наведені у примітках до інформації про кожну сім'ю. Примітки також містять посилання на архівну довідку, що підтверджує факт репресій. Це полегшує пошук необхідного матеріалу для дослідження теми репресій на Камінь-Каширщині в 1939–1956 роках.

Автори не претендували на повне висвітлення теми, що потребує ретельного дослідження в архівах силових відомств України. Утім дане документально-публіцистичне видання буде корисним для вчителів історії, краєзнавців, людей, які цікавляться історією рідного краю.

Алла Дмитренко (м. Луцьк)

НОВА ПРАЦЯ ПРО ПОЛІСЬКЕ СЕЛО:

рецензія на книгу Олександри Кондратович «Воєгоща: крізь роки і віки», Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2019, 192 с.

В останні роки волинське краєзнавство поповнилося рядом книг з історії населених пунктів області. Однак – це лише невелика краплинка до створення справжнього літопису сіл і міст нашого краю. Більшість із них чекають своїх дослідників. Нова книга відомої дослідниці Олександри Кондратович про поліське село Воєгоще – ще один важливий штрих до історії не тільки Камінь-Каширщини, Волині, але й України.

Авторка нового краєзнавчого дослідження Олександра Кондратович добре відома читачам. Народилась у сусідньому з Воєгощею селі Кримне. Багато років працювала у селах району. Добре знає радощі, болі і печалі своїх земляків. З молодих років почала вивчення фольклорних перлин, збережених у пам'яті мешканців. Наполегливо, прискіпливо й цілеспрямовано досліджувала край, намагаючись сказати правдиве слово про своїх земляків. Результатом багаторічної пошуково-збирацької роботи стали численні фольклорно-етнографічні дослідження, написані на основі матеріалів, зібраних у різних куточках Камінь-Каширщини. Окремі з них витримали кілька видань і всі користуються заслуженою увагою читачів: «Калиновий квіт Полісся» (співаник), «Поліська весільна епопея», «Народний календар Волинського Полісся», «Народина, або Дарована Богом свіча», «Продиктоване серцем» (збірник вибраних статей), «На перехрестях долі» (спогади), – усього 16 книг і понад 400 статей, розвідок, нарисів, цікавих повідомлень і спостережень. Усі вони про рідну авторці Камінь-Каширщину, її людність, духовну та матеріальну культуру. Книги про родинні, весільні, календарні обряди, пісенну традицію краю та ін. є в бібліотеках не тільки волинян, а й у читачів різних куточків України, а також за кордоном. Завдяки цим працям авторка відома далеко за межами рідної Камінь-Каширщини, де її люблять і поважають за вагомих вклад у вивчення не тільки духовної культури, а й історії окремих населених пунктів. Свого часу побачили світ її книги «Нуйно на скрижалях історії і сьогодення», «Кримно і Бронця: минувшина та сьогодення». Тому поява нової праці («Воєгоща: крізь роки і віки»), присвяченої сусідньому селу, це продовження краєзнавчої епопеї відомої дослідниці України Олександри Павлівни Кондратович.

В особі Олександри Кондратович край має справжнього літописця – уважного, наполегливого, пильного і люблячого. Недарма саме вона стала першим лауреатом районної премії імені Василя Кмецинського, їй присвоєно звання почесного краєзнавця України. Авторка удостоєна й інших численних відзнак і нагород.

Пропонована читачам праця – своєрідне продовження попередніх пошуків авторки. Зважаючи на те, що село Воєгоще сусідить із її рідним Кримном, Олександра Кондратович звертає увагу на ті ниточки долі, які переплели ці два села. На основі аналізу взаємостосунків мешканців сіл робить глибокі висновки про те, яким важливим є сусідство не тільки в долі окремих сіл, але й України.

Книга Олександри Кондратович «Воєгоща: крізь роки і віки» – це широкоформатна панорама життя та поступу поліського села Воєгощі, історія існування якого сягає понад пів тисячоліття на своїй Богом даній землі і на тлі розвитку суміжних територій: Побужжя, Надстир'я, лісостепової зони Волині від давніх часів і до сьогодення. Авторка прозирає в давно минулі часи, середньовіччя шляхом аналізу археологічних досліджень Г. Охріменка, С. Панишка, В. Ісаєнка, П. Раппопорта, праць М. Теодоровича, М. Кучинка, інших науковців.

По крапельині, по найменшій зернині авторка збрала відомості про походження села, віхи побутування в просторі і часі, мовить про непрості сторінки буття першопоселенців в краю непролазних хащ, боліт та мочарів по сусідству із сипучими пісками – дарунками післяльодовикових дюн. Подекуди її розповідь веде у кам'яний вік, несе інформацію про перебування на поліській землі 200-300 років тому представників прадавньої ашельської археологічної культури.

Розповідь про відкриті В. Ісаєнком на кримненському озері Піщанка, що в трьох-чотирьох кілометрах від Воєгощі, жител часів Волинської неолітичної археологічної культури (III–IV тисячоліття до н. е.) дає підстави нашим сучасникам утвердитися на думці, що й у доісторичні часи існували спроби приборкати й окультурити поліські пущі.

З великим пієтетом О. Кондратович пише про тих першопрохідців, які, за висловом Лесі Українки, «мали в серці те, що не вмирає», відвойовували в непрохідних хащ, боліт,

сипучих пісків клаптик за клаптиком землю й перетворювали її хай і в не дуже родючу, та все ж плодоносну ниву, щоб зібрати мірку зерна, кіш овочів для прожитку себе та родини, користуючись лише мотикою та примітивним ралом.

Посилаючись на Інвентар (акт), складений інвентаризаційною церковною комісією 22 січня 1723 року, та листами колекторської інвестири, доводить помилковість твердження, яке знайшло відображення і в книзі «Літопис Камінь-Каширщини»: нібито сільська Свято-Миколаївська церква була побудована поміщиком Хойнацьким за певного внеску місцевої громади 1778 року. Цю дату піддає сумніву і М. Теодорович («Волинь в описі міст, містечок і сіл. Т. V. Ковельський повіт», с. 262). Простежуючи час надання Емілією Косаківською, хорунжою волинською, утримання старому капеланові Лаврентієві Баланді, авторка доводить, що він почав служити в церкві (на той час уже уніатській) у 1679 році. Він же спорудив на плебані (обійсті унійного священика) необхідні приміщення – будинок зі шпихлірчиком та коміркою, корівник, волоню, вівчарню, колешеньку, як зазначається в Інвентарі. Безперечно, за активної участі місцевого населення, яке мало чинити священикові «всілякі послушенства». До того ж знаходить відомості, що храм спорудили з кругляків за підтримки Емілії Косаківської та Міхала Гурського. По Гулевичах. Тож про поміщика Хойнацького не йдеться.

Отже, вік місцевого храму подовжено аж на 89 років. Однак пані Олександра на цьому не зупиняється й звертає увагу на фундуш, який дає ксьондз з Острога Єжи Заславський, котрому в певний час належало село, служителяві церкви у своєму помісті Воєгощі Стефанові Поповичу й затверджує документ у селі Несухойжі 1619 (!) року. Таким чином цей факт засвідчує, що воєгощанська церква вже в 1619 році існувала, іншими словами – за 159 років до офіційно визнаної дати. Проте і цю дату авторка не вважає остаточною. Вона звертає увагу читача на фразу, яку вжив щедрий фундатор у своєму документі, а саме: Стефан Попович отримує права на ті ж привілеї, якими користувався «*попередній ніп*», тобто до капелана Стефана Поповича відправляв богослужіння в храмі його попередник, якого названо «попом», і це дає підстави вважати, що він, вочевидь, був православним священиком, як і сама церква до часу реформування її в унійну. Саме таке припущення робить і М. Теодорович, посилаючись на те, що храм було збудовано значно раніше вказаної дати (1778 р.) кимось із поміщиків Сангушків, які будували в своїх помістях православні церкви.

Олександра Кондратович повертає односельцям імена загиблих у роки війни нуйнівців. Захоплять читача й оповіді про протистояння у селі в роки війни та в часи повоєнного лихоліття; про репресивні дії щодо борців за незалежність України; про тяжкі роки колективізації; покарання селян за будь-які «проступки». Особлива увага зроблена на успіхи воєгощан в останні десятиліття, їх націленість, як пише авторка, на нові меридіани.

Авторка не тільки висловлює свої думки та припущення, але й закликає самих воєгощанців по-справжньому зацікавитися рідною історією та заповнити всі білі плями в ній. Слушною видається її думка і про час заснування самого села, яке своїми витокami сягає в XV, а не XVI століття.

Зі сторінок рецензованої книги перед читачем постають образи сільських трударів, які своєю невтомною працею розбудовували село на різних етапах історичного розвитку та в різних сферах його існування, народжували та виховували дітей. Завдяки цьому в історії населеного пункту постають імена його достойників – Якова Кириловича Гапонюка, який майже чверть століття (23 роки) очолював місцеве колективне господарство, що постійно перебувало на передових позиціях у Камінь-Каширському районі, керівника зоотехнічної служби господарства Марії Василівни Колодій, заслуженого зоотехніка України, директорів школи Валентина Михайловича Невелича, Віри Павлівни Середюк, успішних і невтомних жнивників на педагогічній ниві упродовж

багатьох років. Тепле слово сказано і про досягнення воєгощанців молодшої генерації – голову сільської ради Наталію Павлівну Ковальчук, підприємця Василя Собчука, педагогів Ростислава Васильовича Неофітного, який достойно несе освітянську естафету, передану йому директорами-попередниками, педагога Тетяну Федорівну Врублевську, котра серед небагатьох своїх колег в області пройшла успішне стажування в Німецькій Федеративній Республіці, очільниць дитячого дошкільного закладу «Казка» Зінаїду Іларіонівну Остапчук, сільського ФАПУ Ніну Іларіонівну Банзерук. Усіх не перерахувати.

У книзі зафіксовано імена кращих механізаторів, доярок, телятниць, будівельників, які своєю невтомною і наполегливою працею множили славу колишнього господарства, названо кращих майстрів народних ремесел.

Чільне місце в праці відведено працівникам культурологічної ниви, зокрема тріумфальним досягненням сільських троїстих музик (керівник Віталій Козачок), аматорам художньої самодіяльності, багатьох з яких названо поіменно, творчій праці бібліотекаря Катерини Якимівни Мельник тощо.

Похвального слова заслуговує розділ книги «Постаті», в якому подано матеріали про успішний ужинок у різних галузях життєдіяльності уродженців Воєгощі, які заявили про себе вагомим здобуткам як на рідній землі, так і поза її межами. Це короткі нариси: «Життєві сходинки Євгенії Сидорчук», яка, будучи дев'ятою дитиною в родині, не тільки отримала достойну освіту, а й стала очільницею районного відділу культури; «Володимир Ялович: життя в ім'я спорту і здоров'я людей» (про доцента Волинського національного університету імені Лесі Українки, заслуженого тренера України з легкої атлетики), «Неспокій серця» (про невтомного пошукача духовних і матеріальних скарбів рідного народу Максима Склезя). Не менш цікавими видаються нариси про світлої пам'яті шкільного бібліотекаря Макара Васильовича Ковальчука – людини працюючої, творчої і талановитої, лірника Дем'яна Банька, вмонтовані в текст книги.

Мова дослідження багата, соковита, образна. Вдало використано уривки з народних пісень, поетичних творів, що збагатило й розширило словесну палітру праці.

Книга Олександри Кондратович знайде належне місце не тільки у кожного мешканця села, у всіх, чиє коріння у воєгонщанській землі, але й всіх, хто захоплюється регіональною історією, кому не байдуже минуле і сьогодення краю.

Автори збірника

- Атаманенко Віктор (Остріз)**, кандидат історичних наук, доцент, Острозька академія
- Балецька Людмила (Луцьк)**, аспірантка, Волинський національний університет імені Лесі Українки
- Бондаренко Геннадій (Луцьк)**, голова ВООНСКУ, кандидат історичних наук, професор кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинський національний університет імені Лесі Українки
- Вітрик Валерія (Київ)**, старший науковий співробітник Національного музею українського народного декоративного мистецтва
- Вітрик Ірина (Київ)**, старший науковий співробітник Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України
- Гаврилюк Олександр (Луцьк)**, доцент кафедри історії України та археології Волинський національний університет імені Лесі Українки
- Дем'янюк Олександр (Луцьк)**, заступник голови ВООНСКУ, проректор ВІППО, доктор історичних наук, професор
- Денисюк Василь (Луцьк)**, доцент кафедри історії України та археології Волинський національний університет імені Лесі Українки
- Дмитренко Алла (Луцьк)**, кандидат історичних наук, доцент кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційної аналітичної діяльності Волинський національний університет імені Лесі Українки
- Ільїн Олександр (Пінськ, Білорусь)**, кандидат фізико-математичних наук, доцент Поліського державного університету
- Кліш Петро (Луцьк)**, кандидат педагогічних наук, доцент, Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти
- Кляповська Алевтина (Вітебськ, Білорусь)**, аспірант, Вітебський державний університет імені П. М. Машерова
- Крішан Акаш (Київ)**, експерт з проектної діяльності на АТ «Фармак»
- Кучинко Зоряна (Луцьк)**, старший лаборант кафедри історії України та археології Волинський національний університет імені Лесі Українки
- Кучинко Михайло (Луцьк)**, доктор історичних наук, професор кафедри історії України та археології Волинський національний університет імені Лесі Українки
- Мазур Петро (Кременець)**, кандидат медичних наук, директор Кременецького медичного коледжу імені Арсена Річинського
- Малиновський Валентин (Луцьк)**, доктор політичних наук, професор, професор кафедри соціального забезпечення та гуманітарних наук Луцького національного технічного університету; регіональний консультант з юридичних питань проекту ПУЛЬС USAID Асоціації міст України
- Михайло Хай (Київ)**, завідувач, провідний науковий співробітник відділу музикознавства та етномузикології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, доктор мистецтвознавства, професор, лауреат премії Володимира Гнатюка та Філарета Колесси
- Михалевич Микола (Кортеліси)**, директор Кортеліського історичного музею
- Надольська Валентина (Луцьк)**, доцент кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинський національний університет імені Лесі Українки
- Наталія Пась (Камінь-Каширський)**, директорка Камінь-Каширського краєзнавчого музею
- Стефанишин Мирослав (м. Луцьк)**, композитор, музикознавець, лауреат премій імені Ігоря Стравінського та Степана Кривенького, заслужений діяч мистецтв України
- Сус Віктор (Камінь-Каширський)**, голова Камінь-Каширської районної ради, голова оргкомітету
- Ус Сергій (Камінь-Каширський)**, краєзнавець
- Шульгач Віктор (Київ)**, завідувач відділу історії української мови та ономастики, Інститут української мови НАН України
- Ющук Іван (Київ)**, професор Київського міжнародного університету, заслужений діяч науки і техніки України
- Яцій Василь (Київ)**, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики Інституту української мови НАН України

ЗМІСТ

<i>Вітання Голови Камінь-Каширської районної ради В. І. Суса</i>	3
--	---

РОЗДІЛ I. ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ КАМІНЬ-КАШИРЩИНИ

<i>Денисюк Василь</i> Конфлікт міщан та власника Каменя-Каширського у 1817–1837 рр.	5
<i>Михалевич Микола</i> Причини та обставини Кортеліської трагедії 23 вересня 1942 року	11
<i>Михалевич Микола</i> Хотешівці – керівники Ратнівського районного Проводу ОУН	15
<i>Балецька Людмила</i> Бойовий шлях повстанця «Калини» (за матеріалами особової справи Цюрик Іларіона Єфимовича) ..	20
<i>Ус Сергій</i> Боротьба з українським націоналізмом по-партизанськи	23

РОЗДІЛ II. ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ Й ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ КАМІНЬ-КАШИРЩИНИ

<i>Михалевич Микола</i> Історія створення Кортеліського меморіального комплексу жертвам фашизму	27
<i>Дем'янюк Олександр</i> Краєзнавчо-туристичні особливості населених пунктів Любешівщини	33
<i>Наталія Пась</i> Нововиявлена ікона «Богородиця Одигітрія» з церкви Різдва Богородиці с. Сошичне Камінь-Каширського району	38

РОЗДІЛ III. ЕТНОГРАФІЯ КРАЮ

<i>Дмитренко Алла</i> Звичаї, вірування, заборони та народні знання, пов'язані зі збиранням грибів на Камінь-Каширщині, в системі нематеріальної культурної спадщини	40
<i>Дмитренко Алла</i> Традиції господарської діяльності мешканців села Черче: хліборобство і тваринництво (за експедиційними матеріалами)	49
<i>Дмитренко Алла</i> Традиційні промисли села Черче: збиральництво, рибальство бджільництво (за експедиційними матеріалами)	53

<i>Дмитренко Алла</i> «Черченські славні ткалі...»: обробка волокна, ткацтво і вишивка села Черче (за експедиційними матеріалами)	56
<i>Дмитренко Алла</i> Традиційне вбрання села Черче (за експедиційними матеріалами)	62
<i>Дмитренко Алла</i> Традиційне домашнє начиння і харчування мешканців села Черче (за експедиційними матеріалами)	68
<i>Дмитренко Алла</i> Святково-обрядова культура села Черче (за експедиційними матеріалами)	72
<i>Дмитренко Алла</i> Світоглядні уявлення і народні знання мешканців села Черче (за експедиційними матеріалами) .	77
<i>Кляповська Алевтина</i> Традиції оформлення жіночих сорочок на українсько-білоруському пограниччі.....	82
<i>Михайло Хай</i> Пастівницька, календарно- і побутово-обрядова інструментальна музика Волині і Полісся	86

РОЗДІЛ IV. НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ ТА ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ КРАЮ

<i>Шульгач Віктор</i> Нотатки з ойконімії Камінь-Каширського району Волинської області.....	107
<i>Яцій Василь</i> Лінгвістичний коментар до деяких прізвищ Камінь-Каширського району Волинської області....	110
<i>Мазур Петро, Ільїн Олександр</i> Перший церковнослужитель – в'язень Береза-Картуського концтабору	114
<i>Дмитренко Алла</i> Черче: село, церква, люди	121
<i>Вітрик Ірина, Вітрик Валерія</i> Сергій Петрович Вітрик. З Нуйном у серці	128
<i>Стефанишин Мирослав</i> Преславний гомін поліської землі, втілений у голосі нової мавки	135

РОЗДІЛ V. СУЧАСНА КАМІНЬ-КАШИРЩИНА

<i>Малиновський Валентин</i> Організаційно-правові аспекти утворення Камінь-Каширського району.....	140
--	-----

РОЗДІЛ VI. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ КРАЄЗНАВСТВА І ВОЛИНЕЗНАВСТВА

<i>Ющук Іван</i> Князь волинян Моцак	149
<i>Гаврилюк Олександр</i> Сільське господарство Західного Полісся у перше повоєнне десятиріччя	150
<i>Кучинко Михайло, Кучинко Зоряна</i> Значення художньої літератури для вивчення історії первісного суспільства	156
<i>Крішан Акаш</i> Ще одне родинне гніздо Сангушків: характеристика міської забудови Ковеля у XVI-XVII ст	166
<i>Атаманенко Віктор</i> Західне Полісся у свідченнях описово-статистичних джерел третьої чверті XVI ст	171
<i>Атаманенко Віктор</i> Первинні поборові реєстри волинських маєтків князів Сангушків середини XVI ст	176
<i>Надольська Валентина</i> Культурно-освітнє життя поляків Волинської губернії та виклики імперської політики	186
<i>Бондаренко Геннадій</i> Краєзнавство в умовах пандемії	189

РОЗДІЛ VII. ІСТОРИОГРАФІЯ, БІБЛІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, РЕЦЕНЗІЇ

<i>Кліш Петро</i> Рецензія на книгу «Повернуті із забуття: Довідник репресованих жителів Камінь-Каширського району. 1939–1956 роки», автори М. Я. Хитрик, В. М. Хитрик, Д. В. Хитрик. Луцьк: «Надстир'я», 2019	190
<i>Алла Дмитренко</i> Нова праця про поліське село: рецензія на книгу Олександри Кондратович «Воєгоща: кризь роки і віки», Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2019, 192 с	190
<i>Автори збірника</i>	194

Підписано до друку 21.02.2021. Формат 60×84 1/16
Ум. друк. арк 12,5. Замовлення № 29. Тираж 60.
Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний.

Друк ПП Іванюк В. П.
43021, м. Луцьк, вул. Винниченка, 65.
Свідоцтво Держкомінформу України
ВЛн № 31 від 04.02.2004 р.